Jord och järn

Kulturhistoriska miljöer i Östhammars kommun

UPPLANDSMUSEET
Länsmuseum för Uppsala län

Jord och järn

Kulturhistoriska miljöer i Östhammars kommun

FOTO

Karin Blent och Pernilla Järveroth svarar för merparten av fotografierna i programmet.

Övriga fotografer/upphovsmän:
Bengt Backlund, sid 363.
Torbjörn Forsman, sid 263, 265, 281, 302, 304, 314, 350, 359 och 365.
Dan Thunman, sid 65.
Upplandsmuseets bildarkiv, sid 10.

Omslagets bilder

Överst från vänster:
Hargs bruk, Fors by, Hökhuvuds socken, Öregrund, Dannemora kyrka
och Norrgårdarna, Ekeby socken.

UPPLANDSMUSEET 1999

Ös 3 Söderboda 70
Ös 4 Djursten 74
Ös 5 Gräsö kyrka och gård – Västerbyn – Österbyn 76
Ös 6 Frebbenbo 83
Ös 7 Forsmarks bruk 85
Ös 8 Johannisfors 92
Ös 9 Berkinge 96
Ös 10 Snesslinge by och Snesslingeberg 99
Ös 11 Sund – Bolka – Söderby 102
Ös 12 Öregrund 107
Ös 13 Valö kyrka 114
Ös 14 Vigelsbo gruvor 116
Ös 15 Odlingsbygden norr om Hökhuvuds kyrka 120
Ös 16 Hökhuvuds centralbygd 129
Ös 17 Östhammar 132
Ös 18 Söderön 141
Ös 19 Börstils kyrka 153
Ös 20 Marka 155
Ös 21 Hargs bruk 158
Ös 22 Gimo bruk 165
Ös 23 Skäfthammars kyrka 173
Ös 24 Dannemora – Film 175
Ös 25 Morkarla kyrka 221
Ös 26 Väsby – Källberga – Hammarby skog 222
Ös 27 Alunda centralbygd 224
Ös 28 Lundsbol – Hyttbol – Gillinge – Olvsjön 233
Ös 29 Ekeby kyrka 236
Ös 30 Sandika 239
Ös 31 Tvärnö 241
Ös 32 Svinnö – Västerängen 246
Ös 33 Sanda 249
Ös 34 Alunda och Ekeby socknar 251
Ös 35 Lönnholmen – Sundskär – Vargskär 258
Ös 36 Ormön 262
Ös 37 Skållbo 264
Ös 38 Hyttmyren 266
Ös 39 Simundö – Draknäs – Uckerö 267
Ös 40 Duderö 272
Ös 41 Norrskedika gruvor 274
Ös 42 Kavarö – Bystaden 276
Ös 43 Raggarö by 279
Ös 44 Vamsta 282
Ös 45 Botarbo 285
Ös 46 Vigelsbo 287
Ös 47 Örsta 289
Ös 48 Risinge 291
Ös 49 Fors 293
Ös 50 Björsta gruvor 296
Ös 51 Masugnen 298
Ös 52 Länsöholmen 301

Ös 53 Moxboda 303
Ös 54 Malsättra – Ruddun 305
Ös 55 Norrbytorp 309
Ös 56 Östanå 311
Ös 57 Svensarva 313
Ös 58 Ramhälls gruvor 316
Ös 59 Lunda – Kilby – Löddby – Mysslinge 320
Ös 60 Vettsta – Onsby – Fastbol 325
Ös 61 Haberga 328
Ös 62 Skoby 331
Ös 63 Charlottendal 333
Ös 64 Norrgårdarna 335
Ös 65 Hällsbacken – Huvsjön 337
Ös 66 Braxenbol 339
Ös 67 Norrby 341
Ös 68 Masugnsskogen 345
Ös 69 Lilla Risten 349
Ös 70 Gimo egnahemsområde 352
Ös 71 Vika 354

Enstaka objekt av stort kulturhistoriskt värde 356

Förord

"Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö. Ansvaret för detta delas av alla ..." Med dessa ord inleds kulturminneslagen, den lag som tillkommit för att skydda våra kulturminnen. I denna rapport, som fått titeln **Jord och järn – kulturhistoriska miljöer i Östhammars kommun**, redovisas de kulturhistoriskt värdefulla miljöer och enstaka objekt som är speciellt viktiga att skydda och bevara i Östhammars kommun.

Landskapet med alla dess spår efter tidigare generationers markutnyttjande är vår viktigaste historiska källa. I Östhammars kommun har jordbruket med boskapsskötsel och fiske samt bergsbruk och järnhanteringen varit de viktigaste näringarna genom tiderna. Detta avspeglas tydligt i de utpekade miljöerna. Äldre åkerformer, odlingsrösen, rester efter hägnader och byggnader berättar om hur jordbruk och boskapsskötsel bedrivits från bronsålder fram till idag. Övergivna gruvhål, lämningar efter hyttor och industriella anläggningar samt storslagna bruksmiljöer vittnar om en betydelsfull järnhantering.

Jord och järn inleds med en översiktlig beskrivning av den historiska utvecklingen i kommunen. Därefter redovisas de områden som utpekats som kulturhistoriskt värdefulla och som bäst belyser kommunens utveckling från forntid till nutid. Totalt har 71 miljöer avgränsats samt ett antal enstaka objekt som måste anses vara så värdefulla att de bör uppmärksammas även om de inte ingår i någon större samlad miljö.

Jord och järn skall i första hand utgöra underlag för kommunens översiktliga planering. Men rapporten utgör också ett viktigt instrument i handläggningen av bygglovärenden, upprättande av detaljplaner, områdesbestämmelser, när det gäller beslut i bevarandefrågor samt i informationen till allmänheten. sist men inte minst är det vår förhoppning att **Jord och järn** skall komma att användas av alla som söker kunskap om den kulturhistoriska utvecklingen i Östhammars kommun och de spår i landskapet som berättar om denna.

Inledning

Jord och järn har tillkommit på uppdrag av Östhammars kommun och utarbetats av Upplandsmuseet. Arbetet har utförts av antikvarie Karin Blent, projektledare, och antikvarie Pernilla Järveroth. Programmet har utformats i samråd med kulturmiljöenheten vid Länsstyrelsen i Uppsala län.

För att avgränsa kulturhistoriskt värdefulla områden krävs kunskap om kommunens bebyggelseutveckling och vad som finns bevarat av äldre strukturer och företeelser. Denna kunskap finns idag att hämta i bebyggelseinventeringar av olika slag, fornminnesinventeringen, litteratur, äldre kartor m m.

Bebyggelseinventeringar har bedrivits i Östhammars kommun sedan 1974. De har omfattat så gott som samtliga socknar och har utförts som s k totalinventeringar där endast den allra nyaste bebyggelsen undantagits (efter ca 1950). Materialet har redovisats med en blankett för varje fastighet med byggnadstekniska uppgifter, ålder samt fotografier på varje hus. Vid sidan av dessa heltäckande sockeninventeringar har även ett antal specialinventeringar genomförts i kommunen, däribland en fiskehamnsinventering 1983 och en inventering av folkrörelsebyggnader 1985.

1994 påbörjade Riksantikvarieämbetet en revidering av fornminnesinventeringen från 1952-53. Arbetet avslutades sommaren 1998 och har resulterat i en avsevärd ökning av antalet kända fornlämningar inom Östhammars kommun. Bl a har ett flertal nya intressanta lämningar efter den äldre järnhanteringen framkommit, som ger oss ny och viktig kunskap om det äldsta skedet i den uppländska järnhanteringens historia.

Arbetet med denna rapport påbörjades 1996 med besiktning av samtliga miljöer och objekt som utpekats som kulturhistoriskt värdefulla i samband med de inventeringar som gjorts 1974-1987. Vidare genomfördes en översiktlig inventering i de områden som saknat kunskapsunderlag, Alunda och Dannemora socknar, samt i Öregrund och Östhammar där inventeringsmaterialet var föråldrat. Parallellt med revidering och komplettering av bebyggelseinventeringarna har även en översiktlig inventering av odlingslandskapet utförts, dock inte heltäckande. För intressanta miljöer har det äldre kartmaterialet, främst storskiftes- och lagaskifteskartor, studerats. De företeelser som uppmärksammats är framförallt övergivna åkrar, odlings- och röjningsrösen, stengärdesgårdar och andra odlingslämningar.

Under 1997 och 1998 har, med utgångspunkt från det nya kunskapsunderlaget, en analys gjorts som sedan legat till grund för den inledande historiska översikten samt avgränsningen av de kulturhistoriska värdefulla miljöerna och beskrivningarna av dessa.

1984 presenterades ett regionalt kulturminnesvårdsprogram för Uppsala län med titeln *Bygd att vårda*. Programmets uppläggning och utformning när det gäller områdesbeskrivningarna har visat sig vara mycket användbar och tydlig, varför vi valt att utgå från och bygga vidare på denna modell. Beskrivningarna som omfattar hela miljöer inleds med en motivering till varför området utpekats. Därefter följer en beskrivning av områdets innehåll och en kortfattad historik. Sedan beskrivs de miljöer, anläggningar, enstaka byggnader, fornlämningar och andra lämningar som särskilt väl belyser områdets karaktär. Slutligen redovisas befintligt skydd enligt Naturresurslagen (NRL), Kulturminneslagen (KML) och Plan- och bygglagen (PBL) samt generella riktlinjer för hanteringen av bebyggelsen inom området. Sist ges förslag på litteratur som behandlar området.

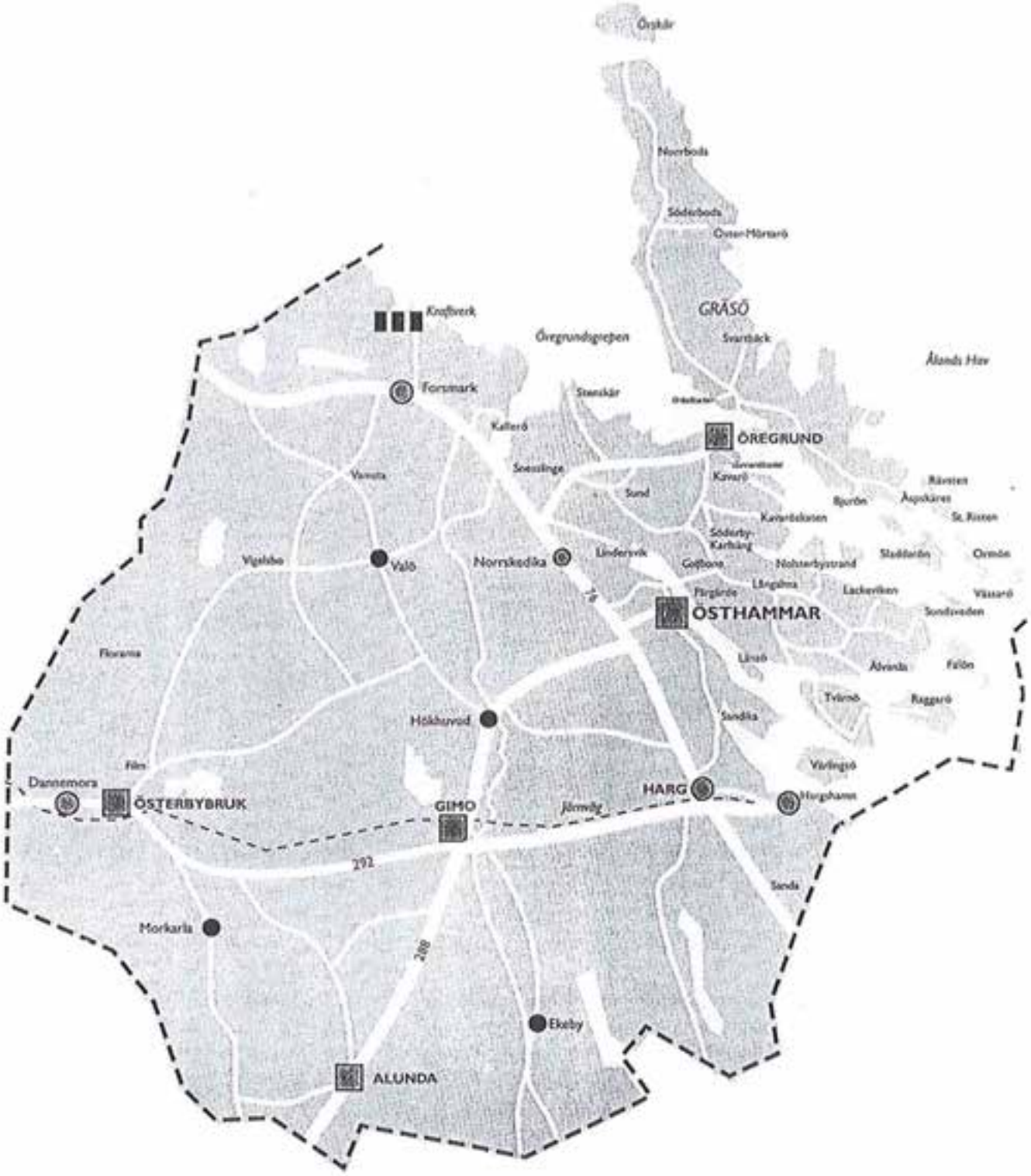

Östhammars kommun

Östhammars kommun – från forntid till nutid

Östhammars kommun ligger i Uppland, landets yngsta landskap. Den senaste inlandsisen pressade ner den uppländska berggrunden mellan 125 – 175 meter. Efter det att isen smält bort, för 7- 8000 år sedan, har berggrunden sakta höjts igen. Höjningen pågår fortfarande, med ca 60 cm på 100 år. Landhöjningen har givit landskapet speciella förutsättningar för kolonisation och expansion, genom att nya ängs- och odlingsmarker ständigt tillkommit.

Kommunen består av en tämligen flack urbergsslätt som till större delen är täckt av morän och beväxt med barrskog. Större lerslättsområden finns endast i den södra delen av kommunen, i framförallt Alunda och Ekeby socknar. Inom området finns flera sjöar och, främst i norra delen, stora myrområden som bildats genom långsam igenväxning och försumpning, orsakad av dålig avrinning. I gränsområdet i norra delen av Films socken utbreder sig Upplands största sammanhängande myrmarksområde, Flororna. Genom östra delen av Hargs och Börstil socknar med en mindre förgrening i Hökhuvud socken sträcker sig Börstilsåsen. Olandsån är områdets största och genom tiderna viktigaste vattendrag.

1971 bildades nuvarande Östhammars kommun genom sammanslagning av Dannemora och Olands kommuner samt Östhammars kommun som fram till dess tillhörde Stockholms län och omfattade Börstil, Harg och Valö socknar.

Hamra by, Ekeby socken.

Jorden

Spåren efter de första människorna

Den äldsta kända uppländska boplatsen ligger i Vittinge i Västmanlands län, på en höjd av 60 meter över havet och har daterats till ca 5000 f kr. Vid denna tid låg det område som omfattar Östhammars kommun fortfarande under vatten. Först i stenålderns slutskede hade landet höjt sig så mycket att några större öar bildats. En större ö omfattade den västra delen av nuvarande Alunda socken och sträckte sig vidare över Morkarla socken och östra delen av Dannemora socken och Film socknar upp till och med södra delen av Valö socken. Öster därom var öppet hav. De människor som då eventuellt bebodde de större öarna, eller tillfälligt besökte dem, livnärde sig på jakt och fiske.

I Östhammars kommun har ännu inga boplatser från stenåldern påträffats. Spridda fynd av stenåldersredskap har dock hittats i bl a Alunda, Dannemora och Films socknar. I Alunda socken har t ex en flintdolk påträffats i Kydingeholmsmyren. Några enkla stenyxor med borrat hål för skaftet hör också till fynden. En i Väsby och en i Norrhaga-Kilby samt två på oidentifierade fyndplatser i socknen.

Vid Norr-Lövsta i Alunda socken har den mest kända av kommunens stenålderfynd gjorts. I den s k Gammelmyren hittades vid utdikningen 1910 ett vackert stenvapen med ena änden föreställande ett älghuvud. Vapnet är tillverkat av en täljstensartad grönsten och har skafthål. Det har sannolikt använts som lyckosymbol vid jakt. Materialet och formen tyder på att föremålet ursprungligen kommer från finskt-ryskt område och paralleller med andra djurskulpturvapen daterar den till stenålderns slutskede. Den sk Alundaälgen finns idag på Historiska museet i Stockholm.

Den s k Alundaälgen hör till ett av våra märkligaste stenåldersfynd.

Under bronsåldern blir jordbruket en viktig näring

Under den period som kallas bronsålder (1800 f kr – 500 f kr) steg allt större landområden ur havet. Skärgårdslandskapet förvandlades successivt till en sammanhängande bygd, med undantag för den norra delen av Hargs socken och den östra delen av Börstils socken samt den nuvarande skärgården som vid periodens slut fortfarande låg under vatten.

Vattnet och vattenlederna var viktiga för de framväxande bosättningarna, som ofta låg i inre delarna av vikar och fjärdar. Ett sådant viktigt vattensystem fanns utmed nuvarande Olandsåns dalgång, som vid denna tid var en långsmal havsvik med förgreningar ända upp till norra delen av Alunda socken. I de högläntare delarna norr och öster om sjön Vällen i Ekeby och Hökhuvuds socknar, återfinns sannolikt spåren efter de äldsta bosättningarna inom kommunens nuvarande gränser. Fornlämningarna utgörs av enstaka stora gravrösen, sk långrösen. När de anlades var de väl synliga från vattnet. Landskapet var öppnare och klimatet varmare. Idag har rösena mist utblick över vatten och ligger i skogsmark.

Under yngre bronsålder och äldre järnålder utvecklades en rik bygd utmed Olandsåns dåvarande vattensystem. Spår i form av gravfält, boplatser och fossil åkermark vittnar om detta. Speciellt på östra sidan av Olandsån i Ekeby och Hökhuvuds socknar finns ett stort antal fornlämningar från denna tid. Där finns bl a länets största koncentration av röjningsrösen. Även i norra delen av Alunda socken finns rika lämningar efter bosättningar från denna tid,
bl a i Väsby – Källberga området, väster om Ingvasta samt vid Vettsta och Fastbol. Likaså i Hökhuvuds socken vid Fors och vid Roddarne finns gravfält och fossil åkermark som torde kunna dateras till äldre järnålder. Områden med röjningsrösen har också påträffats i t ex Dannemora och Valö socknar samt öster om sjön Gisslaren vid Malsättra.

Bronsåldersröse i Lundsbol- Hyttbolområdet, Ekeby socken.

Boplatsernas lägen indikeras idag av högar med skärvsten, sten som är skörbränd och blandad med avfall från boplatserna. De marker som odlades uppvisar stenröjda ytor, stensträngar, rester efter hängnader och röjningsrösen, ofta i anslutning till boplatserna och gravarna. Gravfälten innehåller rösen och stensättningar med kal stenfyllning.

De första människorna som bosatte sig i området levde främst på jakt och fiske men även djurhållning och jordbruk fick under perioden en ökad betydelse. Det land som steg ur havet gav fina betesmarker. De först åkrarna tillkom troligen genom svedjebränning. Jorden bearbetades med hackor och man odlade enkla sorter av korn och vete. Marken som brändes gav god avkastning något år, därefter brändes ny mark och processen fortsatte.

Bronsen, som gett perioden sitt namn, var en lyxvara som importerades till landet. De vardagliga föremålen gjordes fortfarande av lokala råvaror som sten, trä och skinn. I Östhammars kommun har endast ett fåtal utgrävningar av bronsåldersmiljöer företagits, i början av 1900-talet. Vid Jortslunda i Alunda socken har utgrävningar av fem gravar genomförts. I alla utom en fann man brända bitar av människoben. En innehöll dessutom en bronspincett, en annan en liten bronsring, en tredje några krukskärvor. En grav var helt fyndtom.

Den nuvarande odlingsbygden tar sin form under yngre järnålder

Många av bronsålderns områden fortsatte att utvecklas och expandera under järnåldern, medan andra övergavs och växte igen och blev skogsbygd. Sådana, nästan orörda brons- och äldre järnålders bygder, finns idag bl a öster om Olandsån i Ekeby och Hökhuvuds socknar. Exempel på brons- och äldre järnåldersbygder som utvecklats fram till våra dagar finns i Alunda, Ekeby och Hökhuvuds socknar.

Bebyggelsen hade fortfarande sin tyngdpunkt kring vattenlederna, som när landet höjdes blev inre färdvägar. En förskjutning av bosättningarna äger nu rum, ner mot de lägre liggande områdena, som genom landhöjningen blivit tillgängliga för bosättning och odling. Gårdarna placeras i övergången mellan slättens styva lera och de högre liggande moränmarkerna. Utmed dalgångarna expanderar bygderna och växer så småningom samman. Vid denna tid tillkommer de äldsta bosättningarna i de norra och västra delarna av kommunen och de första människorna befolkar Söderön, Tvärnö, Gräsö och de andra större öarna som nu stigit upp ur havet. Konturerna till dagens landskap börjar kännas igen och grunden läggs till det bebyggelsemönster och det odlingslandskap vi ser ännu i dag. Många av byarna i de centrala slättbygderna leder sitt ursprung tillbaka till denna tid. Om detta vittnar, förutom bygravfälten, även ortnamnen, av vilka de äldsta har slutleden –inge och –sta i sina namn.

Odlingslandskapet blev under järnåldern alltmer sammanhängande samtidigt som förutsättningarna för odling förändrades. Den klimatförändring med kyla och ökad fuktighet som inträffade vid bronsålderns slut fick till följd att man började stalla boskapen. Det gav ökat arbete med fodertäkt men också ökade möjligheter att ta tillvara gödningsämnena. Man började gödsla de odlade markerna som nu blev permanenta och byggde stenhängnader kring dem. Jorden bearbetades med handredskap och med årder. De nya marker som steg ur vattnet gav fina slåtter- och betesmarker. Gravfälten blev större. Alla spår pekar på att man fick en fastare bosättning och att befolkningen ökade. De äldsta fasta åkrarna återfinns idag i de områden som tidigast lades igen till bete. De framträder som små stenröjda, ibland terrasserade, ytor. Resterna av hägnaderna syns som smala stensträngar.

I karakteristiskt läge på moränmark i sydsluttningen ned mot Olandsån öster om Östra-Voxome by i Alunda socken finns ett område med små delvis terrasserade åkrar och odlingsrösen, samt ett gravfält från yngre järnålder med ett hundratal anläggningar.

Under äldre järnålder var gravfälten ofta sammansatta av varierade gravformer, med runda kvadratiska, rektangulära och triangulära stensättningar. Under yngre järnålder domineras gravfälten istället av höggravar och runda övertorvade stensättningar. I slutskedet av perioden, under vikingatiden märks åter en viss ökning av antalet gravformer.

Gravformer som generellt tillhör bronsålder, d v s rösen och kala stensättningar, finns som en kvardröjande tradition i kommunens norra delar. I Forsmarks socken vid Bystan norr om Bruksdammen finns lämningar i form av rösegravar med intilliggande röjningsrösen efter en bosättning som med hänsyn till att den är så lågt belägen (ca 15 m.ö.h.) torde ha tillkommit under yngre järnålder. Namnet är intressant. I norduppland finns ytterligare två platser med detta namn och fornlämningar från yngre järnålder.

Hällristningar och älvkvarnar hör generellt till bronsålderskulturerna. I Östhammars kommun vittnar emellertid de få fynden om ett senare skede i denna tradition här än på andra håll. I samband med senaste fornminnesinventeringen påträffades den första kända hällristningen inom området, i Ånö i Hökhuvuds socken. Hällristningen, som visar flera skeppsbilder och två sluttande slipytor ligger på en höjd av 12 m över havet. På Gräsö finns ett block med älvkvarnar på ungefär samma nivå. Älvkvarnsförekomster finns också i Börstil och Valö. Höjden över havet visar för de båda fynden att de inte kan ha ristats tidigare än under järnåldern.

Under järnåldern kan början till en samhällsorganisation skönjas. Längs farlederna i landet byggdes fornborgar. Deras skyddsvallar vittnar om konkurrens, hot och försvar. I Östhammars kommun finns en känd fornborg. Den ligger öster om Olandsån vid Stensunda i Ekeby socken.

Vid järnålderns slut restes runstenarna. Inskrifterna visar att det handlar om en brytningstid. På stenarna möts den forntida bildvärlden och kristendomens symboler. Runstenarna restes vid viktiga vägar och vadställen, där de kunde ses av många. I Östhammars kommun finns idag nio bevarade runstenar samt fragment av några. Av dessa återfinns tre på ursprunglig plats invid forntida vägsträckningar.

Kommunens märkligaste runsten står invid en äldre sträckning av landsvägen i Sanda i Hargs socken. Stenen visar den äldsta kända framställningen i landet av en kristen ceremoni.

Liksom från föregående period har endast ett fåtal mer eller mindre organiserade utgrävningar genomförts av järnåldersmiljöer i Östhammars kommun. År 1911 undersöktes den kolblandade jorden framför en rest sten väster om Åls gård i Alunda socken. Man fann där en fibula av brons, en slags brosch som användes under järnåldern till att hålla samman kvinnodräkten.

Byarna bildas och nya odlingsformer införs

I övergången mellan vikingatid och medeltid skedde en rad förändringar på det odlingstekniska området och när det gällde bebyggelsen, samtidigt som man fick en fastare samhällsorganisation. Det agrarsamhälle som då formades kom att bli bestående i huvudsak ända till slutet av 1700-talet.

I början av medeltiden var områdets södra delar i stort sätt färdigkoloniserade med bebyggelsen samlad i byar. Invid de flesta av byarna i Alunda, Ekeby och Skäfthammars socknar finns gravfält, vilka vittnar om en bebyggelsekontinuitet från förhistorisk tid. Kolonisationen av skogsbygderna i Dannemora, Films, Morkarla och Valö socknar var dock inte avslutad förrän i början av 1300-talet. I dessa områden dominerade länge ensamgårdarna.

Ängsslåttern och boskapsskötseln utgjorde en väsentlig del av näringsbilden vid denna tid samtidigt som spannmålsodlingens betydelse ökade, och därmed sannolikt också åkerarealen. I skärgården, där odlingsmöjligheterna var mycket begränsade, utgjorde fiske och boskapsskötsel de viktigaste näringarna. Skärgårdsbönderna tvingades köpa sin säd. Invid Olandsån vid Skäfthammars kyrka hölls årliga marknader vid midsommar och Mikaelsmäss, då bönderna bytte strömming mot säd. Byteshandeln inleddes vid midsommar då strömmingen köptes mot borgen för att betalas med säd på hösten.

Åkrarna, som var små, låg gärna i sydsluttningarna på de naturligt dränerade sedimentjordarna. Det dominerande sädesslaget var korn. De stora lerslätterna i söder och moss- och myrmarkerna i norr utnyttjades för slåtter medan betet skedde huvudsakligen på skogsmarken.

På skärgårdsöarna kan man ännu få en god bild av odlingslandskapets utseende i äldre tider. Österbyn på Gräsö.

En viktig förändring under denna period var övergången från ensäde till tvåsäde. Byns åkermark delades in i två gärden som såddes växelvis vartannat år, vilket innebar att man minskade utsugningen av marken. I slättbygderna, där uppodlingsgraden var högre och där åkermarken låg mera samlad, genomfördes också en reglering av byns ägor genom det sk solskiftet, vilket finns beskrivet i Upplandslagen redan i början av 1200-talet. Solskiftet innebar att byns åkergärden delades in i långsmala tegar som fördelades på de olika jordägarna enligt principen "Tomt är tegs moder...", dvs varje delägares areal av byjorden bestämde storleken på gårdstomten, vilken i sin tur bestämde bredden på varje gårds teg i de olika gärdena. Samtliga gårdar fick på detta sätt del i alla jordar, såväl bättre som sämre.

Även bebyggelsen i de reglerade byarna påverkades av solskiftet. Bytomten fick där en rektangulär form med gårdarna placerade i rad bredvid varandra längs med en bygata, som ibland även gick runt hela bytomten, en sk ringgata. Reglerade byar av detta slag återfinns framförallt i Alunda, Ekeby och Skäfthammars socknar, medan byarna i skogsbygden och i skärgården på grund av topografin ofta fått en annan struktur. Där låg gårdarna på rad när så var möjligt annars var de vanligtvis grupperade i klungor med små oregelbundna åkrar insprängda mellan berghällar och steniga backar. I dessa trakter har den goda tillgången på slåttermarker och fiske inneburit ett mera flexibelt kulturlandskapsmönster. Exempel på reglerade byar inom dessa områden finns dock, t ex Films kyrkby som ännu idag har kvar sin radbyform. Även Rovsättra by i Valö socken skiljer sig från de kringliggande byarna. Byns gårdar låg ursprungligen väl samlade på en rektangulära bytomt som dessutom var täbunden, dvs omgärdades av bygatan. Den gamla bytomten har fortfarande en tät bebyggelse och ringgatan finns ännu kvar. Exempel på byar som bevarat sin radbystruktur till idag är Golvsta och Haberga i Alunda socken, Rörby i Ekeby socken, Snesslinge i Börstils socken och Marka i Hargs socken.

Många av dagens gårdar ligger på samma plats som de gjort åtminstone sedan medeltiden och flera av byarna har ännu kvar sin radbykaraktär. Mälby, Börstils socken.

Samtidigt som gårdarna samlades i byar förändrades byggnadsskicket. Det vikingatida långhuset, där alla funktioner samt djur och människor var samlade under ett tak, ersattes av månghussystemet. Man började bygga flera mindre hus, ett för varje funktion, och husen timrades. Timringstekniken torde ha introducerats i Sverige senast på 1000-talet och blev därefter snabbt känd över hela landet. Den äldsta daterade timmerbyggnaden inom den nuvarande kommunens gränser är en bod från 1480-talet som finns på Olands hembygdsgård. Boden kommer från Skarp- Ösby i Alunda socken. Till Gammelhus i utkanten av Östhammar har en tvåvånig loftbod från Östensbo i Valö socken flyttats. Den har daterats till 1520-talet. Från 1500-talet finns ytterligare ett antal bodar bevarade, de flesta i Valö socken. Bodarna är sk enkel eller dubbelbodar, som använts till förvaring av mat, spannmål kläder o dyl.

Hur gårdarna såg ut under medeltiden är inte känt. I de reglerade byarna kom de dock troligen ganska tidigt, av naturliga skäl, att få en mer eller mindre kringbyggd form, medan detta inte synes ha blivit vanligt i övriga byar förrän långt senare, då gårdarna delades och bebyggelsen tätnade som en följd av hemmansklyvningen.

De äldsta kända bostadstyperna är enkelstugan och parstugan, där den senare under medeltiden och troligen ännu på 1600-talet var vanligast på herremännens gårdar. Grunden efter en sannolikt medeltida parstuga finns vid Gruvsjöns norra strand i Film socken. Huset har tillhört frälsegodset "Ekenäs" som troligen anlades på 1300-talet. De äldsta daterade parstugorna på bondgårdarna härrör från 1700-talet. Parstugan består av två stora rum, en dagligstuga och en andersstuga, och mellan dessa en förstuga med bakomliggande kammare. Enkelstugan, som saknar andersstuga, har varit vanlig på mindre bondgårdar och på torpen.

Enkelstugor och parstugor som bevarats i sin ursprungliga storlek är idag sällsynta. Parstuga i Elsarbo, Films socken.

De äldsta bevarade förrådsbodarna har ofta en skuren dekor i kragstocken. Boden överst, som finns i Kullbol i Dannemora socken, har årtalet 1644 inristat. Bilden intill visar detalj av 1500-talsbod i Karkebo i Films socken med sexkantsbilade stockar.

Bönderna blir kolare och forbönder

Utvecklingen av bergs- och järnhanteringen från mitten av 1500-talet kom att få konsekvenser för den agrara utvecklingen i området. Brukens stora behov av träkol gav skogen ett nytt värde. Nya torp och arrendegårdar anlades på de nyanlagda brukens utmarker och många bondgårdar i brukens omland köptes upp. Brukens förvärvande av gårdar underlättades på 1600-talet av en generös förlänings- och donatinspolitik, varvid en rad kronogårdar skänktes eller såldes till bruken. Dessutom skänkte kronan skatten från ett flertal gårdar till bruken, vilka omvandlade skatten till kolningsskyldighet. De nya arrendatorerna sysselsattes med att framställa kol samt utföra körslor för brukens räkning. Även de vanliga bönderna skaffade sig extrainkomster genom kolning och körning för bruken.

1600-talet var även säteribildningarnas storhetstid, då kronogårdar skänktes till adelsmän som tack för gjorda tjänster. Inom bruksregionen har dock endast ett fåtal gårdar bildats som säterier vid sidan om bruken, däribland Snessligebergs och Söderby gårdar i Börstils socken och Kydingeholm i Alunda socken. Dessa gårdar åtnjöt fullständig skattefrihet och var ståndsmässigt bebyggda.

Indelningsverkets torp och boställen

Med indelningsverkets införande 1681 tillkom en ny bebyggelsekategori på bondgårdarnas marker, torpen. Indelningsverket innebar att bönderna slapp krigstjänst mot att de åtog sig att förse soldaterna med ett torp och en bit odlingsmark stor nog att föda en soldat. Bönderna i kustbygden var avdelade för flottans räkning och skulle förse den med båtsmän. Till Norra Roslags kompani hörde Börstils, Gräsö, Hargs och Valö socknar. Fyra hela hemman bildade tillsammans en rote som försörjde en båtsman. Så skulle t ex gårdarna i Valö socken tillsammans ansvara för underhållet av 13 båtsmän, med en fördubbling vid behov. Ett välbevarat exempel på ett båtsmanstorp finns i Marka, beläget i skogskanten ett stycke söder om bytomten.

Övriga socknar tillhörde Upplands regemente, där två hela hemman bildade en rote med uppgift att försörja en soldat, och Adelsfaneregementet vars ryttare bebodde torp som underhölls av rusthållen.

Torpen förlades vanligen i utkanten av byns bördigare marker där jorden var magrare, där soldaterna med stor möda utförde omfattande nyodlingsarbeten.

Med undantag för Norra Roslagen kompani så försågs även befälen, av kronan, med särskilda boställen ute i byarna. Genom olika boställsförordningar reglerades boställenas storlek och utseende beroende på befälsgrad. Befälen var skyldiga att bo och bruka sina boställen. Med undantag för de större kompaniofficersboställena så skiljde sig de övriga befälsboställena föga från bondgårdarna. Under 1800-talet avvecklades boställssystemet successivt och gårdarna utarrenderades. I Ål i Alunda socken låg Upplands regementes majorsboställe. Det gamla bostadstadshuset, en envånig framkammarstuga troligen från 1700-talet, finns alltjämt kvar på gården. Indelningsverket kom att bestå ända fram till 1901, då det ersattes av den allmänna värnplikten.

I byarna låg även de civila boställena som ofta var lite större och mera påkostade gårdar. Komministergårdarna, som också låg i någon av socknens byar, skilde sig dock inte nämnvärt från de övriga bondgårdarna.

Enkelstuga tillhörande båtsmanstorp i Fornbro, Ekeby socken.

Vass har varit det vanligaste taktäckningsmaterialet på uthusbyggnaderna i äldre tider, medan bostadshusen oftast hade s k vedtak, kluvna stockar på ett underlag av näver. Under 1800-talets andra hälft börjar teglet förekomma på bondgårdarnas bostadshus och i början av 1900-talet kommer stickspånet som ett nytt takmaterial. Fähus med vasstak vid Marka båtsmanstorp i Hargs socken.

Kolningen ödelade skogarna

Den omfattande kolningen i skogarna ledde under 1700-talet till skogsbrist och i vissa områden nästan total ödeläggelse av skogen. Brukens ökade behov av träkol och körslor krävde stora arbetsinsatser från bönderna. Den agrara produktionen kom att eftersättas till förmån för brukens behov av tjänster. Från Ekeby socken ges följande beskrivning av situationen strax före 1700-talets mitt : "Jordmånen är bördig och fruktsam i denna socken men de (bönderna) söka lika fullt mera deras föda och utlagor genom körning vid bruken. Skogen är så uthuggen att större delen i socknen varken har gärdsle eller bränsle på sin mark". Om situationen i Alunda socken berättas från samma tid att hästarna var så utmattade efter vinterns körslor att de inte orkade tjänstgöra i åkerbruket.

1700-talet – idéer om effektivitet och nationell hushållning sprids

Från myndigheternas sida ägnade man under 1700-talet ett stort intresse åt utvecklingen av de agrara näringarna, i syfte att bl a åstadkomma ett rationellare jordbruk. Ett resultat av detta arbete var förordningen om storskifte som kom 1757. Enligt denna skulle varje gård få sin mark samlad i färre mer sammanhållna enheter. Någon större omfördelning av ägorna kom dock aldrig till stånd. Bebyggelsen berördes inte alls och åkermarken endast marginellt. Fortfarande var gärdena indelade mellan de olika ägarna. Däremot skiftades ängsmarken. Storskiftet genomfördes i de flesta byar inom området i slutet av 1700-talet.

Utanför gårdarna låg eldfarliga hus såsom smedja och bastu. I smedjan utfördes enklare arbeten för husbehov och reparationer av gårdens redskap. I bastun torkades linet inför bearbetning. Smedja i Duderö by i Börstils socken.

Med storskifteskartorna får vi en första bild av byarnas utseende, fördelning av åker, ängs- och betesmark samt gårdarnas utformning under 1700-talets senare del. I de tättbebyggda byarna är de flesta gårdar helt kringbyggda. På några förekommer en uppdelning mellan man- och fägård med en tvärställd länga, den sk centralsvenska gården. Denna gårdstyp är en utveckling av den föregående, i syfte att skapa en åtskillnad mellan människor och djur. Från 1700-talets senare del och fram till mitten av 1800-talet kom denna indelning att genomföras på många av områdets gårdar. Fortfarande består gårdarna av flera olika byggnader för olika behov. De är dock ofta sammanbyggda till långa längor, ibland under gemensamt tak.

I Snesslinge by i Börstils socken finns idag två gårdar som helt har kvar sin kringbyggda form i ekonomidelen, med timrade byggnader och portliderlänga mot bygatan.

1800-talet – och "den agrara revolutionen"

Under 1800-talet skedde stora förändringar inom jordbruket vilka ledde fram till skapandet av det landskap vi ser än i dag. Med laga skiftes förordningen 1827 skärptes kraven på samlade ägofigurer. För att åstadkomma detta tvingades vissa gårdar att flytta ut från den gemensamma bytomten. Laga skifte genomfördes i de flesta byar årtiondena kring 1800-talets mitt. Störst konsekvens fick det i de större byarna i de områden där odlingsmarken var starkt uppsplittrad. Som ett extremt exempel kan Norrboda by på Gräsö nämnas. Byn skiftades först 1890-91, varvid 20 av byns 29 gårdar flyttades ut till nya lägen på byns marker.

Vidare ökade jordbruksmarkens omfattning, bl a genom sänkning av åar och sjöar varvid stora arealer ängsmark torrlades och uppodlades. Dessa nyodlingar möjliggjordes genom förbättrade redskap. Plogen blev alltmer vanlig. Sladdar och harvar tillverkades i järn och blev större och tyngre och därmed effektivare. Ett av första större åsänkningsföretag som genomfördes var sänkningen av Olandsån 1862-70, på initiativ av kapten Gripenberg på Kydingeholms gård. Stora arealer ängsmark förvandlades till bördig odlingsmark som gav rika skördar. I slutet av 1800-talet började man även använda konstgödsel.

Under 1800-talets senare del och 1900-talets början genomfördes också en omfattande utdikning av flera sjöar och myrar i de norra delarna, i syfte att vinna ny odlingsmark men även för skogsplantering.

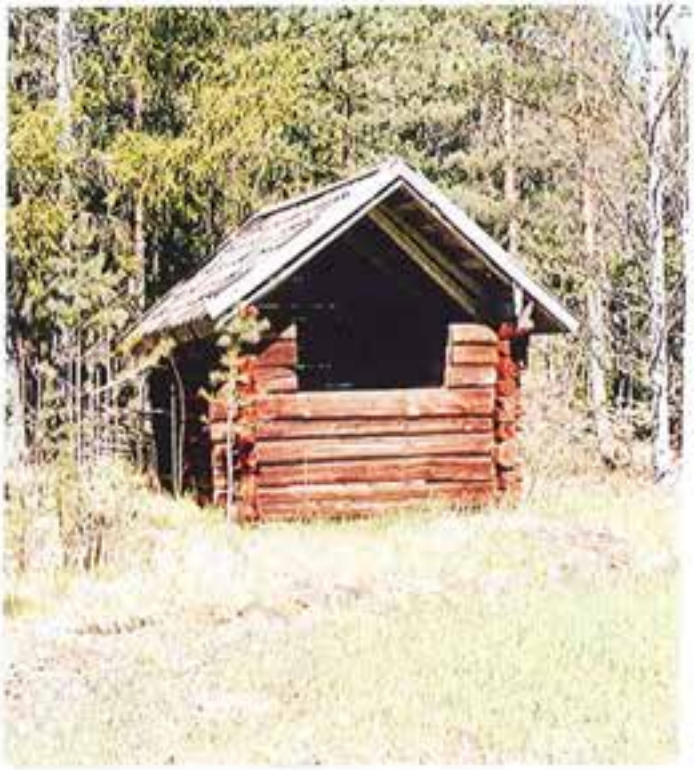

Från mitten av 1800-talet och fram till sekelskiftet 1900 omvandlades en stor del av den gamla ängsmarken till åker. Höproduktionen överfördes till åkrar som brukades som vall. Ladorna berättar idag om en tid då ängsmarkerna var en viktig resurs i jordbruket. Överst lador vid Randersbo i Films socken.
Nedan hölada i Söderboda på Gräsö.

På skärgårdsöarna var fisket ett viktigt komplement till det magra jordbruket. Vid de samfällda sjöbodsplatserna hade skärgårdsbönderna bodar för förvaring av sina redskap och den insaltade fisken. I början av 1900-talet blev motorbåtar vanliga och de gamla sjöbodarna ersattes av stora sjöbodar som inrymde både båt och redskap. Ovan Sjöbod vid Långalma bys sjöbodsplats i Börstils socken. Nedan Skoga hamn på Gräsö.

Jordbruket var, åtminstone i de centrala slättbygderna, ännu i mitten av 1800-talet främst inriktad på spannmålsodling. På 1870-talet inträffade emellertid en kris inom den agrara näringen, föranledd av dumpade priser på spannmål på den internationella marknaden, vilken medförde en omläggning till animalieproduktion. I och med detta ökade vallodlingen och tvåsädessystemet avvecklades till förmån för fleråriga cirkulationsbruk. Mjölkproduktionen var främst inriktad på den lokala marknaden. Gårds- och andelsmejerier anlades. Ett av de första mejerier som startade var Alunda mejeri, 1915. Nya grödor började också odlas. Rågen blev det dominerande sädesslaget.

Under 1800-talet fortsatte befolkningen att öka kraftigt. En stadigt ökande befolkningsgrupp var de jordlösa, vars torp och backstugor ökade i antal i byarnas utkanter och i skogsområdena. Under 1800-talets senare del kom denna arbetskraft att främst sugas upp av bruken.

Även bebyggelsen förändrades. Redan under 1800-talets förra hälft märks en viss upplösning av de kringbyggda gårdarna i de byar där gårdarna inte hade ett lika begränsat utrymme som i radbyarna, t ex på många av gårdarna på Söderön. Bostadshusen skiljdes från fägården och avgränsades från denna av ett staket. Fägården behöll dock sin kringbyggda form med små och låga djurstallar.

Under samma period började man också uppföra bostadshus med en ny planlösning. Parstugan ersattes av den sk salsstugan med femdelad plan. Hustypen består av två stora diagonalt liggande rum, köket och salen, en förstuga samt bakom köket en mindre kammare.

Hus med femdelad plan uppfördes till en början med brutet tak. Från 1800-talets mitt fram till 1930-talet dominerar sadeltaket. Därefter blir det brutna taket återigen vanligt. Till en början stod husen opanelade och rödfärgade. Eventuell utsmyckning begränsade sig i allmänhet till ytterdörren. Bostadshus med femdelad plan i Västra-Ovanby i Ekeby socken.

Salen, som tidigare endast förekommit i högreståndsmiljöer, infördes nu även i böndernas bostadshus. En fördel med denna planlösning var att hela huset kunde värmas med en centralt placerad murstock. Det äldsta kända bevarade husen av denna typ är från 1820-talet. Byggnadstypen kom under 1800-talet att bli den dominerande på bondgårdarna och uppfördes ända fram till 1900-talets mitt.

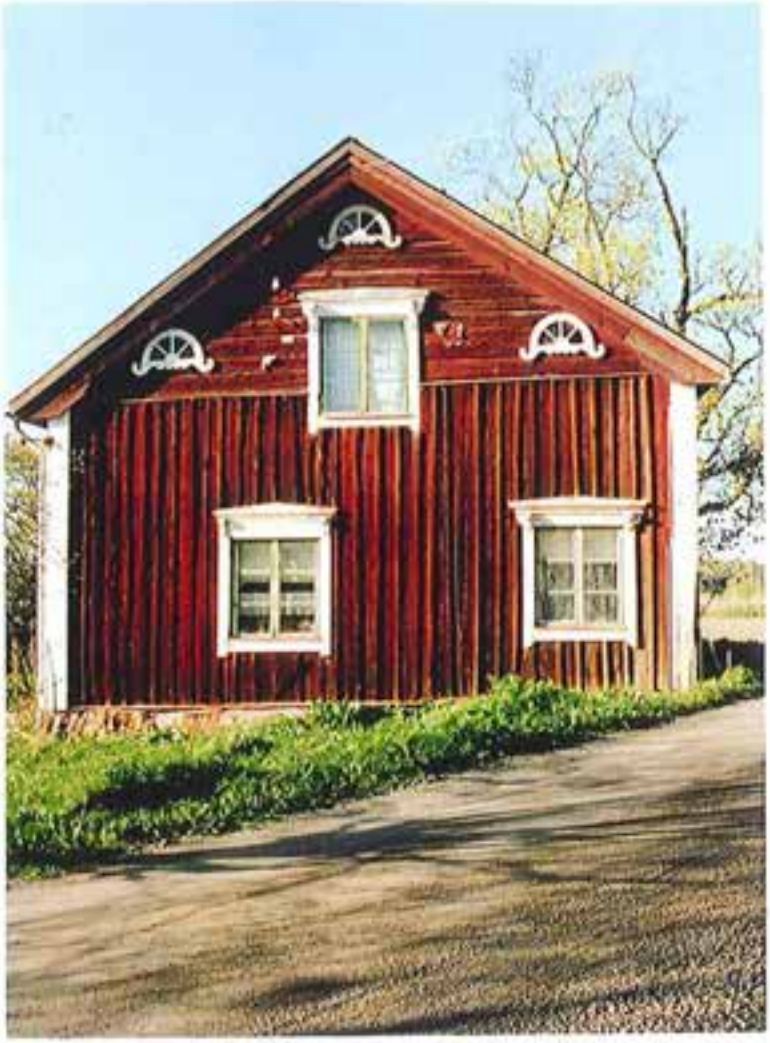

Vid mitten av 1800-talet började man panela husen och förse dem förstukvistar samt dekorativt utformade fönsteromfattningar. Bostadshus i Långsunda i Skäfthammars socken från 1800-talets andra hälft, med för trakten karakteristiska halvrunda vindsfönster.

Först vid sekelskiftet 1900 kom herrgårdarnas speciella bostadstyp, den symmetriska s k sexdelade salsplanen, att uppföras på böndernas gårdar. Byggnadens yttre präglas av sträng symmetri. Den stora salen ligger här bakom förstugan och på ömse sidor om dessa grupperar sig två mindre rum, av vilka köket är inrymt i det ena. Vid denna tid utökades också många äldre bostadshus med femdelad plan så att de fick denna planform.

Produktionsförändringen efter 1870-talet, då mjökhushållningen blev dominerande, medförde också krav på nya ekonomibyggnader. Flera funktioner samlades nu i en länga, ofta byggd i vinkel, under gemensamt tak. Ladugård och stall försågs med höskulle. Nya byggnadstekniker introducerades. I slutet av 1800-talet började man i vissa trakter bygga ladugårdsdelen i huggen sten. I början av 1900-talet blev sedan teglet det vanligaste byggnadsmaterialet. På de gårdar som tillhörde bruken byggdes ladugårdarna i slaggsten. Välbevarade stenladugårdar finns bl a i Söderboda by på Gräsö och i Ytternuttö by i Hökhuvuds socken.

Samtidigt med att man började uppföra större bostadshus med sexdelad plan blev fasader av spontade bräder vanliga, liksom glasverandor. Gavel på bostadshus från 1897 i Söderboda by på Gräsö med dekorativt utformade fönsteromfattningar och tidstypisk panelsättning. Nedan bostadshus från sekelskiftet 1900 i Kavarö by i Börstils socken med för trakten karakteristisk veranda med utkragande övervåning.

Ett av områdets mest storslagna exempel på den nya typ av ekonomibyggnader som började uppföras i slutet av 1800-talet, där alla funktioner samlades under ett gemensamt tak, finns i Anö by i Börstils socken.

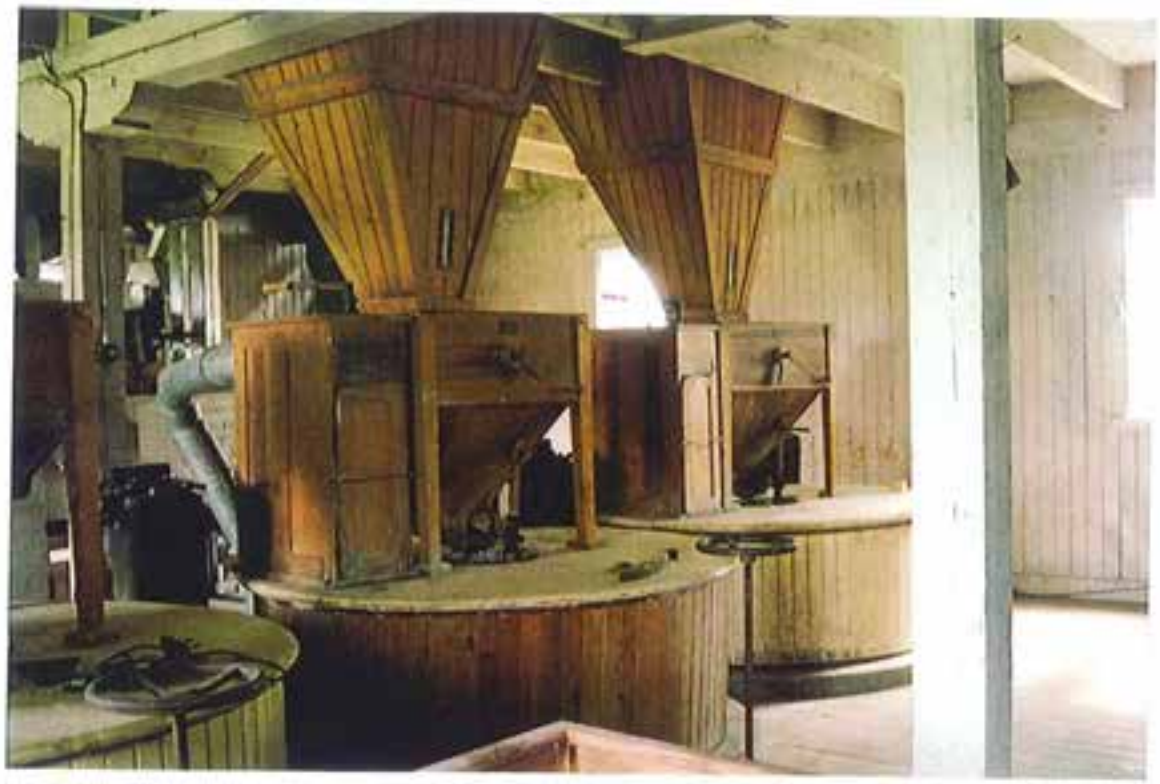

I den agrara miljön ingick också en rad anläggningar för förädling av jordbrukets produkter, såsom kvarnar, sågar, garverier m fl. Lunda kvarn i Alunda socken är ännu i drift.

1900-talet – rationalisering och nedläggning av gårdar

Redan i slutet av 1800-talet påbörjades "flykten från landsbygden". En del av arbetskraften sögs upp av bruken medan andra flyttade till städerna. År 1907 inrättades speciella egnahemslån, för att möjliggöra för fler att försörja sig på ett jordbruk. Med hjälp av sådana egnahemslån hjälptes bl a arrendatorerna på brukens gårdar att ta över dessa när de frisåldes i början av 1900-talet.

Med början efter andra världskriget inleddes så den period av nedläggning av gårdar och åkermark samt avfolkning av landsbygden, som alltjämt pågår. Värst har skogs- och mellanbygden drabbats. En långt driven mekanisering och strukturrationalisering har lett till att jordbruket idag bedrivs av färre med större gårdar.

Bruksmagasinet i Harg.

Järnet

Bergsbruk och järnhantering under medeltiden

Den äldsta kända järnframställningen i vårt land grundade sig på sjö- och myrmalm, där malmen smältes i enkla sk blästerugnar, ofta anlagda i direkt anslutning till fyndplatsen. De uppländska sjöarna och myrarna är fattiga på sjö- och myrmalm, varför det är osäkert om denna typ av järnframställning haft någon betydelse i detta landskap. Däremot har förutsättningarna för en järnframställning ur bergmalm varit goda. Berggrunden i de norra och östra delarna av landskapet är rik på järnmalm, en järnmalm som dessutom har en mycket hög kvalité.

Ett flertal dateringar av hyttor i bl a Gästrikland och Västmanland har visat att det svenska bergsbruket leder sitt ursprung åtminstone tillbaka till 1100-talet. Till slutet av 1100-talet har bl a en nyligen påträffad masugn i Lapphyttan i Norberg daterats. När man började utvinna järn ur bergmalm i Uppland är dock inte känt. Inga undersökningar har gjorts av de hyttlämningar som finns inom landskapet. Mycket talar emellertid för att det skett mycket tidigt även här, kanske redan under förhistorisk tid. Vid Fullerö i Gamla Uppsala har, i samband med arkeologiska utgrävningar, järnslagg påträffats som framställts ur bergmalm. Malmen, som är en sk svartmalm, stämmer väl överens med malmer från närbelägna gruvor i Vattholmatrakten.

I den vidsträckta skogsbygden i nordöstra delen av landskapet finns talrika gruvhål och skärpningar som sedan länge varit övergivna och vars brytningstid inte är känd. Det äldsta skriftliga belägget för järnframställning ur bergmalm är från 1391 och gäller Ransta hytta i Skuttunge socken i nordvästra delen av Uppsala kommun. Från 1400-talet finns däremot flera källor som berättar om att utvinning av järn förekom på många platser i Dannemora och Film socknar. Inom detta område har ett tiotal äldre järnframställningsplatser påträffats. Men även på andra platser, bl a i Morkarla, Hökhuvuds och Valö socknar, har flera lämningar efter hyttor dokumenterats.

Dessa tidiga anläggningar utgjordes av små lokala produktionsenheter belägna invid ett mindre vattendrag inte långt från den plats där malmen bröts. Malmen rostades med ved i gropar och brändes sedan i en ugn varvid järnet utvanns. Därefter färskades järnet, eventuellt direkt vid hyttan. Ett vattenhjul drev bäljen som försåg ugnen med blästerluft och det nödvändiga träkolet framställdes i en kolmila som restes i närheten av hyttan. Produkten som framställdes, en liten järntacka, kallades osmund. De flesta hyttor drevs troligen av bönder, sk bergsmän, men även personer ur frälset synes tidigt ha haft intressen i järnhanteringen.

Under senmedeltiden och fram till slutet av 1500-talet var osmundjärnet en av Sveriges viktigaste exportartiklar. Osmundarna exporterades främst till de tyska hansestäderna Danzig och Lubeck, för fortsatt baerbetning och smide. Det uppländska järnet utskeppades via Öregrund. Redan i början av 1500-talet finns uppgifter om handel med järn i Öregrund. År 1555 uppges att 306 skepp avseglade från staden med osmundjärn i frakten.

De lämningar som vi idag hittar efter dessa hyttor består vanligtvis av en rostgrop, resterna efter en ugnskonstruktion för produktion av järnet och slagghögar samt en fördämningsvall. Vid några finns även grund efter en smedja och bostadshus med tillhörande uthus. Lämningarna efter en komplett bergsmansgård har bl a dokumenterats vid Aspeboda på norra

sidan av Stordammen i Films socken och till de bäst bevarade hyttlämningarna i Dannemora socken hör den vid Ralby öster om Dannemora sjön.

I Ralby i Dannemora socken finns välbevarade lämningar efter en sannolikt medeltida hytta med ugn, rostgrop och fördämningsvall. Nederst till vänster i bild syns den uttorkade bäckfåran och till höger en stor stenhög, resterna av masugnen.

Under medeltiden och ända in på 1700-talet bröts malmen genom tillmakning, dvs berget hettades upp genom att man eldade mot det och sedan avkylde det med vatten varefter det sprack. Brytningen skedde till en början säsongsvis och utfördes med enkla verktyg i grunda skärpningar. Det medeltida bergsbruket i Uppland omfattade sannolikt huvudsakligen järnmalm, men även silver och kopparmalm har brutits. På 1500-talet utvanns, för kronans räkning, silver vid Borgårde i Hökhuvuds socken. Det finns också uppgifter om att brytning av silvermalm skall ha förekommit vid Fors i samma socken.

Med Gustav Vasa utvecklas bergsbruket och järnhanteringen till en storindustri

Med Gustav Vasa inleddes i mitten av 1500-talet en ny tid i den svenska järnhanteringens historia. Han verkade systematiskt för bergsbrukets och järnhanteringens utveckling i syfte att öka produktionen av järn och därmed kronans inkomster. Bl a strävade han efter att lägga om tillverkningen från osmundjärn till stångjärn. Att sälja järnet obearbetat var inte någon bra affär. Med hjälp av inkallad tysk expertis infördes bättre och effektivare arbetsmetoder och för att få kontroll över produktionen förvärvades på flera håll befintliga anläggningar, som förvandlades till kronobruk. På de nyanlagda bruken tillsattes fogar att övervaka och utveckla verksamheten.

Redan på 1520-talet riktades kungens intresse mot gruvorna och hyttorna i Dannemora och Films socknar. Genom förvärv av bl a Österby gård och gårdarna i Käbboda by i Films socken kom han i besittning av de stora järnmalmsfyndigheterna i Dannemoraberget och de

intilligande hyttorna. De gamla hyttorna ersattes ganska snart av en ny anläggning som byggdes upp på platsen för nuvarande Österbybruk, som var det första kronobruket som anlades i Uppland. Till Dannemora koncentreras nu den framväxande bergverksrörelsen under en särskild fogde som också fick ansvaret för den hytta som kungen anlade i Vattholma.

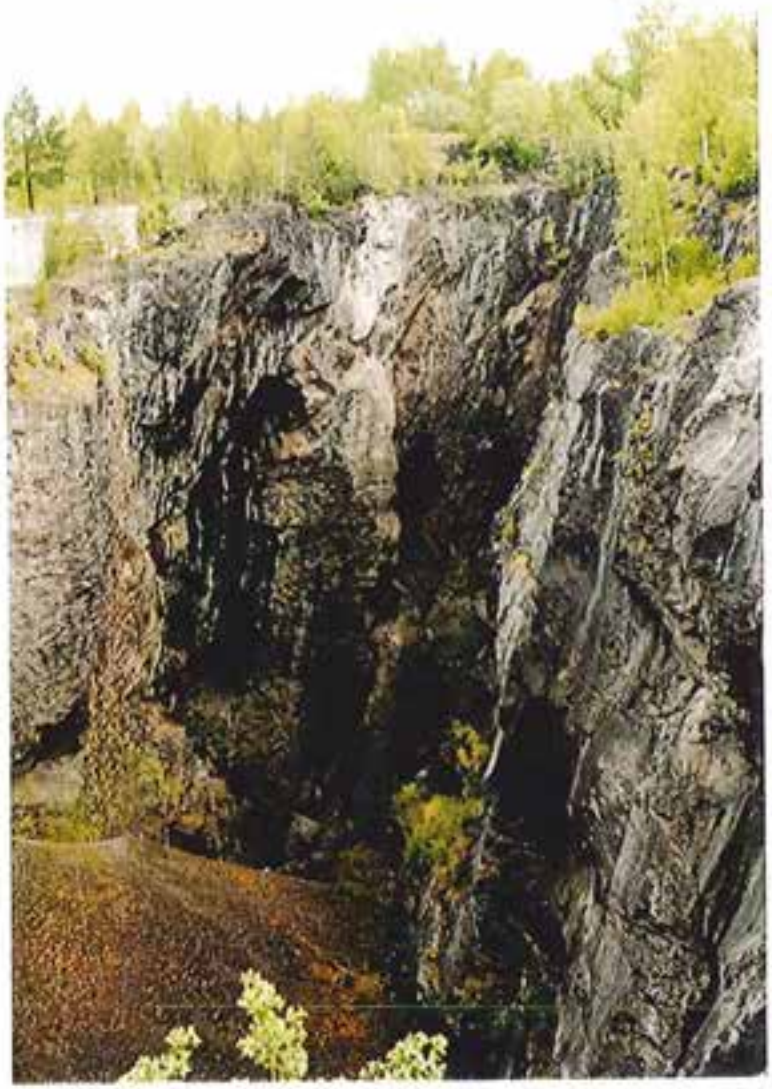

Storrymningen vid Dannemora Gruvor har bildats genom flera ras, det största 1693. Gruvans äldsta del är från 1490-talet.

År 1580 anlades nästa stora kronobruk i Uppland, Forsmarks bruk, som liksom Österby tillkom på en plats där det tidigare fanns ett flertal bondeägda hyttor och gott om forsar och fall som kunde dämmas upp.

De två kronobruken, som stod under gemensam förvaltning av fogden i Österby, svarade nu för en omfattande stångjärnstillverkning och bidrog väsentligt till att öka den svenska stångjärnproduktionen. År 1553 producerade Österbybruk 81 skpd stångjärn och 1587 tillverkade Österby och Forsmark tillsammans 666 skpd stångjärn. I slutet av 1500-talet började man också tillverka krigsmateriel, huvudsakligen kanonkulor, sk lod, i de två kronobruken.

Den uppländska järnhanteringen utvecklades snabbt och intog tidigt en särställning när det gällde tillverkningen. Det var här som det tyska inflytandet först vann terräng och nya brukningsmetoder infördes. Det sk tysksmidet, vilket innebar att man före utsmidningen till stångjärn beredde tackjärnet i en särskild härd, infördes tidigt och stångjärnet blev ganska snart den dominerande produkten. Redan 1553 smiddes stångjärn vid Dannemora hyttor.
De nya anläggningarna krävde kontinuerlig krafttillgång. För att trygga vattentillförseln till de vattenhjul som drev bälgarna och hamrarna blev en reglering av vattnet nödvändig. Sjöar och vattendrag dämdes upp varvid stora dammar bildades. Särskilt kring Österby, Forsmark och Gimo kom detta att innebära att landskapsbilden förändras kraftigt. Stora markområden lades under vatten och tvister uppstod med de drabbade bönderna.

De nya storskaliga produktionsanläggningarna vid de nyanlagda bruken krävde stora mängder träkol. För att trygga brukens försörjning av träkol köptes ett stort antal gårdar upp, vars ägare blev arrendatorer med skyldighet att framställa och leverera det viktiga bränslet till masugnar och smedjor. Träkolen framställdes i kolmilor i skogen och transporterades till bruken vintertid med häst och släde i sk kolryssar. Mellan 200-300 arbetsdagar har man beräknat att varje arrendator lade ned på sitt kolande. Bruken var också beroende av ett stort antal människor och gårdar utanför bruken för sina transporter och för försörjningen av spannmål.

Dammarna utnyttjades medvetet i den arkitektoniska gestaltningen av bruken, där herrgården förlades på ena sidan om dammen och arbetarbostäderna på den andra sidan. Allra tydligast är detta i Forsmarks bruk och i Österbybruk. Verkstadsdammen i Forsmarks bruk med de vitputsade smedsbostäderna på andra sidan.

1600-talet – den uppländska järnhanteringens storhetstid

Under 1600-talets tre första decennier skedde den stora uppbyggnaden av den uppländska järnhanteringen. Behovet av krigsmaterial var stort vid denna tid och för att kunna öka produktionen av järn krävdes utländskt kapital. Under Gustaf II Adolfs tid förändrades därför statens politik när det gällde järnhanteringen. I stället för att kronan skulle bedriva järnhantering erbjöds kapitalstarka affärsmän att ta över verksamheten. På så sätt slapp man ifrån den tungrodda organisationen med fogdar och kunde snabbare omsätta naturtillgångarna i kontanta pengar. Det första uppländska bruket som utarrenderades var Österbybruk år 1622, två år senare var det Forsmarks tur.

Österbybruk utarrenderades 1622 till en tysk, men arrendet kom redan efter fyra år att övertas av de vallonska industrimännen Welam de Besch och Louis De Geer som också blev arrendatorer till Gimo bruk. Den senare blev 1643 ensam ägare till de tre bruken och därmed var kronobrukens tid förbi.

Med de nya industrimännen inleddes en ny expansiv och lysande tid för de uppländska bruken. Med sig hade de yrkeskunniga smeder från södra Nederländerna, som introducerade nya produktionsmetoder såväl i skogen, vid tillverkningen av träkolet, som i hyttan och smedjan. Det sk vallonsmidet infördes, vilket innebar att man använde två härdar, en smältarhärd där kolhalten reducerades och en räckarhärd där järnstycket hettades upp innan det smiddes ut till stänger under den vattendrivna hammaren. Nya masugnar med högre pipor uppfördes, som kunde vara igång längre och därmed mera järn utvinnas ur malmen. Färre men större masugnar ersatte nu de gamla små ugnarna. I Österby fanns i början av 1600-talet fyra masugnar. År 1660 hade dessa reducerats till två. Vid kolningen ersattes liggmilan av resmilan. Även hamrarna förnyades.

Vallonsmedjan i Österbybruk har legat på samma plats sedan bruket grundades på 1500-talet.

Under 1600-talet övergick man successivt till vallonsmide i de uppländska bruken. Smidet tillämpades först i De Geers bruk. År 1639 var vallonsmidet infört i Österbybruk. Den nya smidesformen gav ett järn med jämnare kvalité och det kom ganska snart att nå internationell ryktbarhet och efterfrågas av bl a de engelska stålproducenterna. Dannemorajärnet, eller "Iron of Orground" som det kom att kallas efter sin utskeppningshamn Öregrund, var det järn som gav staden Sheffield sitt världsrykte som stålproducent. Det var över Öregrund och dess järnvåg som järnet utskeppades ända fram till början av 1700-talet, då de enskilda bruken anlade egna utskeppningshamnar och själva ombesörjde frakterna med egna fartyg.

Bruksexpansionen fortsatte under hela 1600-talet. Nya masugnar och hammare anlades i de norra och nordöstra delarna av landskapet och även Dalälvens vatten togs i anspråk för bruksdrift. År 1615 anlades Gimo bruk, som tidigt knöts till Österby, 1624 Berkinge bruk, 1641 Vigelsbo masugn under Forsmarks bruk och 1676 Hargs bruk. Dannemora bergslag kom att omfatta ett trettiotal bruk i Norduppland och Roslagen samt i Gästrikland och Hälsingland.

Tillverkningen ökade nu betydligt vid de uppländska bruken där stångjärnstillverkningen fortfarande var den viktigaste. I slutet av 1600-talet hade Österby och Lövsta utvecklats till landets största järnbruk. Medan kronobruken under 1600-talet friköptes av kapitalstarka tyska och franska industrimän förblev gruvan i Dannemora i kronans ägo ända in på 1700-talet. Kronan företrädde av en bergmästare som bestämde hur mycket varje bruk fick bryta. Vid gruvan ansvarade sedan en gruvfogde för arbetet vid gruvan. Själva brytningen utfördes av de enskilda bruken som var och en hade sin egen fogde som ansvarade för att arbetskraft anskaffades och att fastställda kvantiteter bröts och levererades till respektive bruk. Vid 1600-talets mitt var brytningsrätten fördelad på 12 uppländska bruk.

1700-talet - skogsbrist

År 1719 anfölls Roslagskusten av ryssarna. Så gott som samtliga bruk, städer och ett stort antal byar brändes ner. Den norduppländska befolkningen var redan då hårt drabbad efter flera år av missväxt och sjukdomar. Järnindustrin blev lamslagen men återuppbyggdes snabbt och kom ganska snart upp i en produktion lika stor som före katastrofen.

Redan i början av 1700-talet började man dock få problem med skogsbrist. De stora antalet bruk som anlagts under 1600-talet ledde till en hårdnad konkurrens om skogstillgångarna samtidigt som malmbrytningen i Dannemora krävde större mängder ved. Konkurrensen ledde ibland till tvister mellan bruken och även nedläggning och flyttning av masugnar. För att komma till rätta med problemen anlades nya masugnar längre ifrån moderbruken. Trots detta räckte inte det tackjärn som blåstes i vissa av bruken till för produktion av den priviligerade kvantiteten stångjärn. Detta löstes genom förvärv av bruk och masugnar i andra delar av landet, framförallt Norrland, men även i Finland. Malmen transporterades sjövägen till de avlägsna bruken för blåsning till tackjärn och fördes sedan samma väg tillbaka till smedjorna i de uppländska bruken för att där utsmidas till stångjärn.

Vissa förbättringar gjordes även när det gällde masugnarnas konstruktion, i syfte att effektivisera produktionen och spara bränsle. Även nya virkesbesparande byggnadsmaterial presenterades. I bruken började man i slutet av 1700-talet att ta tillvara slaggen och gjuta byggstenar, vilka användes i såväl bostadshus som verksbyggnader. Även den krossade slaggen togs tillvara och murades eller gjöts med kalkbruk. De första slaggstenshusen i Uppland uppfördes vid Söderfors bruk på 1770-talet.

I Österbybruk gjöts slaggsten och användes som byggnadsmaterial från början av 1800-talet fram till slutet av 1910-talet. Bruksladugården i Österbybruk, uppförd 1885, hör till länets största slaggstensbyggnader.

Vid Dannemora gruvor tillämpades en annan virkesbesparande byggnadsteknik. Där uppfördes mellan åren 1837 och 1856 158 stycken Rydinska kalkbrukshus, sk stöphus. Husen var byggda med en stomme gjuten med kalkbruk och sten. Bostadshus för fyra hushåll vid Källbergsbacken i Dannemora socken.

Vallonsmidet var alltjämt det förhärskande. På 1760-talet byggdes dock smedjorna i Forsmark om för tysksmide som ansågs vara både tätt och mjukt och fullt användbart för stålsmide. Även i Hargs bruk hade man vid denna tid funderingar på att lägga om tillverkningen till tysksmide, om så skedde är dock inte känt. Anledningen till detta var sannolikt de besparingar man gjorde på träkols- och tackjärnsförbrukningen samt arbetslönerna. I Forsmark och Österby producerades från 1700-talets mitt garvat stål för tillverkning av olika slags manufakturjärn.

Vid sidan om stångjärns- och stålproduktionen förekom även finare smidestillverkning. I Johannesfors anlades i början av 1750-talet ett skär- och valsverk, vilket bl a framställde bandjärn. Senare ersattes detta av ett manufakturverk som tillverkade spik, vagnsfjädrar m m. På 1730-talet infördes krutsprängning i Dannemora gruvor. Man fortsatte dock med tillmakning ända fram till mitten av 1800-talet, då man ansåg att denna metod var effektivare.

Uppfordringen av malmen skedde till en början med handspel eller tramphjul. När gruvorna blev djupare användes istället hästvandringar, sk hästvinder. För länspumpning av gruvorna utvecklades olika system för uppfordring av vattnet. På 1600-talet lyckades man få ett fungerande system med långväga mekanisk kraftöverföring. Med hjälp av en sk stånggång överfördes kraften från ett vattenhjul till uppfordringsanläggningen vid gruvan. Sådana stånggångar har förutom vid Dannemora gruvor funnits vid Vigelsbo gruvor och vid Björsta gruvor i Hargs socken. Vid de två förstnämmnda gruvorna finns fundament till dessa stånggångar ännu bevarade. Lämningar efter hästvandringar har även påträffats invid några gruvor, bl a vid Betlehemsgruvan i Hökhuvuds socken och vid Vigelsbo gruvor i södra delen av Valö socken.

I bruksmiljön ingick förutom verksbyggnaderna och bostadsbebyggelsen även kyrka, skola klockstapel, brukskontor, bruksmagasin m fl byggnader, alla inordnade i den strikt planerade miljön. Till herrgården hörde även en ståtlig park. Brukskontoret och klockstapeln och längre bort smedsbostäderna i Österbybruk.

Den uppländska bruksrörelsen upplevde under 1700-talets senare del en ganska statisk period. Bristen på skog blev alltmer akut. Speciellt efter den stora stormfällning som drabbade norra Uppland 1795 och som förstörde stora arealer skog. Dessutom märktes en ökad osäkerhet på järnmarknaden, som en följd av de pågående krigen, liksom en hårdnande konkurrens, framförallt när det gällde avsättningen på den för de uppländska bruken så viktiga engelska marknaden.

Även om grunddragen i den nuvarande bebyggelsestrukturen fanns redan under 1600-talet så var det först under 1700-talet som de flesta bruken fick den strikta planläggning och uppbyggnad som är kännetecknade för dessa miljöer. Utmed välordnade bruksgator ligger likformiga arbetarbostäder på rad efter varandra på ena sidan om bruksdammen och på andra sidan bruksägarens storståtliga herrgårdsanläggning. Med hjälp av landets ledande arkitekter skapades på de uppländska bruken, under detta århundrade, några av landets förnämsta herrgårdsmiljöer.

Under 1800-talet förbättrades tekniken och produktionen effektiviserades

Under hela 1700-talet och en bit in på 1800-talet skedde produktionen vid de uppländska bruken i stort sätt med samma metoder som på 1600-talet, då vallonsmidet infördes. Under 1800-talet genomfördes emellertid en rad förändringar på det tekniska området, vilka i sin tur ledde till en rationalisering av driften. Nya effektivare blåsmaskiner installerades, förvärmning av blästerluften tillämpades, nya typer av hamrar sattes in i smedjorna och masugnspiporna byggdes högre.

En mycket viktig nydaning var lancashiresmidet som introducerades på 1830-talet, men som kom att införas i de flesta uppländska bruk först under senare delen av 1800-talet. Det nya med denna metod var att järnet färskades före smidet i slutna härdar, byggda av tackjärnshällar, till smältor som fördes direkt till hammaren där de hopsmiddes till smältstycken av lämplig form. Järnet som man på detta sätt framställde var renare än vallonjärnet och lämpade sig speciellt bra till klensmide. Lancashiresmidet var också energibesparande. Stora mängder kol kunde sparas. Tekniken utvecklades senare genom bl a införandet av vällugnen, där smältstyckena upphettas så mycket att järnet kunde valsas ut till stångjärn i stället för att smidas ut.

Av de bruk som ligger inom Östhammars kommun är det bara Hargs bruk som bedrivit lancharshiresmide. Där uppfördes en ny lancashiresmedja 1905. I de övriga bruken fortsatte man med vallonsmide. Lancashiresmedjan i Harg är idag riven. Hammarsmedjor finns idag i Harg, Forsmark och Österbybruk. Den sistnämnda, som har en helt komplett utrustning, är den äldsta bevarade i sitt slag i landet. Även smedjan i Harg är välbevarad, med bl a en unik blåsmaskin, medan Forsmarkssmedjan är helt tom.

Som ett av de första bruken i landet startades 1871 tillverkningen av degelgjutstål i Österbybruk.

Under senare delen av 1800-talet, då järntillverkningen vid de uppländska bruken nådde sin höjdpunkt, ombyggdes och moderniserades samt även nybyggdes masugnarna. Vidare uppfördes särskilda rostugnsbyggnader, vilka ersatte de tidigare rostgroparna. En annan viktig förändring var övergången från vattenkraft till ångkraft. I smedjorna ersattes de vattendrivna hamrarna av ånghammare. Därmed kunde de nya anläggningarna placeras oberoende av sin kraftkälla. Redan på 1860-talet uppfördes en ånghammarsmedja i Österbybruk och 1877

byggdes en helt ny masugns- och rostugnsanläggning invid det nyanlagda degelstålverket i södra utkanten av det gamla bruket.

Med järnvägarnas tillkomst förbättrades också transporterna avsevärt. Särskilt stor betydelse fick den 1875-76 byggda järnvägen som förband Dannemora gruvor, Österby, Gimo och Hargs bruk med den nyanlagda utskeppningshamnen i Hargshamn.

En av de få anläggningar som Finns kvar från sågverksepoken är det ännu helt intakta ångkraftverket i Hargs bruk.

Även inom gruvhanteringen skedde en rad förändringar på det tekniska området under 1800-talets andra hälft. Dynamiten, som användes i Dannemora gruvor första gången 1864, innebar en revolution för malmbrytningen, då den bl a möjliggjorde en övergång från brytning i dagbrott till underjordsbrytning.

1900-talet strukturomvandlingarnas och bruksnedläggningarnas tid

Ännu i början av 1900-talet var tillverkningen av stångjärn viktigast vid de uppländska bruken. Beredningen av stål- och manufakturvaror var alltjämt blygsam.

Rationaliseringen och utökningen av driften vid de större bruken hade under 1800-talets två sista decennier lett till en utslagning av flera av bruken. Till dessa hörde bl a Forsmarks bruk där järntillverkningen lades ner redan på 1890-talet. Under första världskriget inleddes en allmän nedgångsperiod för de uppländska bruken. Den minskade efterfrågan på svenskt järn ledde till att flera av bruken tvingades lägga ner sin produktion. I flera bruk valde man istället att satsa på skogsbruket. Sedan Gimo-Österby bruks AB bildats 1916 beslutade man att i Gimo satsa på sågverksnäringen och koncentrera järnbruksdriften till Österbybruk. 1917 lades driften vid hammarsmedjan i Gimo ner och samma år uppfördes en ny stor sågverksanläggning. Masugnen drevs dock till 1936. Vid samma tid i Österbybruk byggdes ett nytt industriområde med bl a Martinverk, ny stålsmedja och valsverk. Även i Harg kom skogsbruket att överta rollen som huvudnäring när järnhanteringen lades ner på 1920-talet.

De nya stora industrisatsningar i Gimo och Österbybruk och den därmed ökade produktionen, ledde till att antalet sysselsatta ökade kraftigt, vilket i sin tur medförde ett ökat behov av nya bostäder. Nya bostadsområden anlades. I Österbybruk uppfördes 1917-20 tio tvåvåniga kaserner med fyra lägenheter i varje. I Gimo uppfördes ett nytt brukskontor, hotell, affär, läkarmottagning m m, samt en rad nya bostäder för tjänstemän och arbetare.

Sågverksepoken blev dock kort i Gimo. Redan 1936 revs sågen och skogarna såldes till Korsnäs AB. Samma år blåstes masugnen ner. Därefter fanns endast Österby bruk kvar, där specialståltillverkningen fortsatte fram till 1982. Idag är det Österby Gjuteri AB som fortsätter gjuteritraditionen i de gamla gjuteriets lokaler medan övriga industribyggnader fyllts med helt nya verksamheter.

Kyrkan och skolan

Redan på 800-talet inleddes den kristna missionen i Norden. Det kom dock att dröja till början av 1100-talet innan Sverige var ett kristet land.

De första kyrkorna som uppfördes på landsbygden var, enligt den senaste forskningen, troligen gemensamma för ett helt härad. Därefter har ytterligare kyrkor byggts och nya socknar bildats. Häradena, vilka motsvarade de äldre hundarena, har från medeltiden och fram till våra dagar utgjort grundenheten för lokal förvaltning och rättsskipning. Socknarna anses däremot ha tillkommit som en följd av kyrkobyggandet. Socknen utgjorde kyrkans "underhållsområde", inom vilket de människor bodde som sökte sig till samma kyrka och betalade för dess underhåll, det sk tiondet. Sockenbildningen pågick under hela 1200-talet och var, med undantag för Forsmarks och Gräsö socknar, avslutad i början av 1300-talet. Forsmarks socken bildades 1612 genom en avsöndring av de allra nordligaste delarna av Valö och Börstils socknar. Gräsö bildade egen socken 1871.

Förutom häradena fanns en kyrklig indelning i s k prosterier, tillkommen på 1300-talet för den kyrkliga administrationen.

Byggandet av kyrkorna har i de flesta fall troligen tillkommit på enskilt initiativ, genom beslut av en person, sk stormannakyrkor, eller flera jordägare i den by där kyrkan avsågs att uppföras. Dessa kyrkor har vanligen fått namn efter den by de byggdes i. Till kategorin stormannakyrkor hör bl a Films kyrka. I Dannemora och Morkarla socknar, som i sin helhet koloniserades först under medeltiden, antas kyrkorna däremot ha uppförts efter ett gemensamt beslut av bygdens bönder, sk menighetskyrkor. Kyrkorna har där istället givits en för alla lämplig placering mitt i bygden, som också fått ge namn åt kyrkan.

I Olands härad har Alunda kyrka sannolikt fungerat som häradskyrka. Kyrkan är häradets äldsta, ursprungligen uppförd under 1200-talets andra hälft med rektangulärt långhus och smalare rakavslutat kor. Den försågs redan från början med torn i väster och kom från slutet av 1200-talet att tillhöra ett av domkyrkans kanonikat. Detta anses vara kännetecknande just för "häradskyrkorna".

Under 1300-talets förra hälft uppfördes Börstils kyrka. Övriga sockenkyrkor i kommunen har samtliga byggts på 1400-talet. Av stadskyrkorna är Öregrunds kyrka äldst, från slutet av 1400-talet, medan den första kyrkan i Östhammar byggdes först på 1600-talet.

De första sockenkyrkorna byggdes vanligtvis i trä. Ekeby, Hargs och Skäfthammars kyrkor har haft föregångare i trä, som sannolikt under perioden 1250- och 1350 försetts med sakristior i sten. När sedan dessa träkyrkor på 1400-talet ersattes av stenbyggnader behölls sakristiorna. I Ekeby och Skäfthammars kyrkor ingår de fortfarande som kyrkans äldsta del.

Samtliga av dagens kyrkor är byggda i gråsten. På flera av kyrkorna byggdes gavelröstena i tegel och försågs med dekorativa blinderingar. Dannemora kyrka är ett välbevarat exempel på en rikt utformad sk tegelornerad gråstenskyrka.

Under 1700-och 1800- talen byggdes flera av kyrkorna om och utvidgades för att kunna hysa en större befolkning och för att bättre motsvara rådande kyrkoideal. Alunda, Börstils, Films och Hargs kyrkor genomgick de största förändringarna. I Forsmark byggdes en helt ny kyrka i början av 1800-talet.

Socken- och häradsindelningen

Hökhuvuds kyrka, uppförd på 1400-talet, hör till områdets bäst bevarade medeltids kyrkor.

Östhammars kyrka är kommunens ända 1600-talskyrka. Den har dock byggts om kraftigt under 1700- och 1800-talen.

Kyrkplatsen kom tidigt att utvecklas till ett självklart centrum i socknen. Där låg prästgården, vars byggnadsbestånd genom åren reglerades i olika boställsförordningar, sockenstugan och fattigstugan. Invid kyrkan stod också tiondeboden, där den del av tiondet som utgjordes av säd förvarades. När de första folkskolorna uppfördes i mitten av 1800-talet placerades också de i de flesta fall i närheten av kyrkan. På 1900-talet tillkom ålderdomshemmen.

Films prästgård är en mycket god representant för 1800-talets kyrkoherdeboställen, där mangården oftast fick en friare placering omgiven av en stor trädgård med grusade gångar och alléer.

Från sockenskola till centralskola

Skolundervisningen var fram till 1800-talets mitt kyrkans angelägenhet. I 1686 års kyrkolag stadgades om undervisningsplikt för församlingspräst och klockare. På landsbygden var det dock lite si och så med kvalitén och omfattningen på undervisningen, som i de flesta fall bedrevs ambulerande. I städerna och i bruken däremot förekom en mera organiserad undervisning. I Öregrund instiftades av drottning Kristina en skola redan 1652. Vid mitten av 1700-talet undervisades 50-60 barn vid Forsmarks bruk av en skolmästare som bekostades av brukets ägare. Från 1843 är den idag äldsta bevarade skolbyggnaden i Forsmarks bruk, Teresias skola. 1768 fanns en skola vid Skäfthammars kyrka, uppförd på bekostnad av bruket. 1855 byggdes det skolhus som ligger i Stenhusgatans fond i Gimo bruk. Från landsbygden är bara en skola känd från tiden före 1800-talets mitt, Botarsbo skola, belägen i den skogs- och gruvrika bygden i södra delen av Valö socken. Där uppfördes den första, alltjämt bevarade, skolbyggnaden redan 1833. Kanske har den bekostats av bruksherren i Österbybruk som ägde många gårdar i området och hade intressen i gruvdriften.

Först med 1842 års folkskolestadga blev skolgången obligatorisk. Varje församling skulle inrätta en fast skola inom fem år och anställa en utbildad lärare. Särskilda skolhus kom dock inte till en början att byggas. Istället bedrevs undervisning i redan befintliga byggnader, t ex i sockenstugan där sådan fanns. Det förekom t o m att undervisningen fortfarande bedrevs ambulerande. Så var fallet i Hargs socken där den första skolbyggnaden uppfördes först 1877, i Stockby. Först omkring 1860 kom skolhusbyggandet igång på landsbygden. 1858 stadgades även om byggandet av särskilda småskolor. Med början 1865 utgav Överintendentämbetet sk normalritningar till skolhus för mellan 50 och 150 elever. Fram till 1920-talet uppfördes nya skolor ute på landsbygden, men därefter påbörjas en nedläggning av de mindre skolorna. Under 1950-talet, efter kommunsammanslagningarna, koncentreras undervisningen istället till färre och större skolor vilka oftast uppförts i de nya centralorterna.

Elsarbo skola i Films socken är en god representant för alla de mindre skolhus som uppfördes på landsbygden i slutet av 1800-talet.

Folkrörelserna

Folkrörelsernas framväxt under 1800-talets senare del hade sin grogrund i de sociala, religiösa och politiska förändringar som landet då genomgick. Befolkningen på landsbygden ökade kraftigt samtidigt som jordbruket rationaliserades, vilket ledde till att allt färre kunde livnära sig på jorden. Många sökte sig till de nya industrierna i bruken och till städerna, där arbetarna utgjorde en ny och växande befolkningskategori. Vid denna tid hade också bildningsnivån ökat, sedan allmän skolplikt införts 1842. Vidare möjliggjorde de nya kommunikationerna en ökad rörlighet. Sverige förvandlades från bondeland till industriland.

Med den utveckling som samhället genomgick ökade kraven på att få vara med och påverka. Människorna började sluta sig samman kring olika idéer och organisera sig i kampen för religionsfrihet, mötesfrihet och yttrandefrihet samt kraven på ett nyktert samhälle. Ur detta växte den organiserade väckelserörelsen, nykterhetsrörelsen och arbetarrörelsen fram. De mest påtagliga minnena från dessa rörelsers verksamhet är alla de byggnader och anläggningar som, trots att de flesta idag mist sin ursprungliga funktion, alltjämt finns kvar inom kommunen.

Till en början möttes de nya rörelserna av motstånd från det etablerade samhället. Speciellt gällde detta i bruken, där t o m mötesförbud var vanligt. Något enklare var det dock i de bruk som ombildats till bolag. Det var inte ovanligt att bruksbefolkningen besökte stugmöten i de kringliggande byarna. Det finns också exempel på att bruksborna byggt samlingslokaler utanför bruken. Så uppfördes t ex Hargs misssionshus i Braxenbol. Liksom i de bolagsägda bruken var man vid Dannemora gruvor mera välvilligt inställd till frikyrklig verksamhet, medan bildandet av fackföreningar var förbjudet in på 1920- talet.

Den sk gruvlokalen i Dannemora, gruvarbetarnas egen samlingslokal, uppläts till en början även för frikyrklig verksamhet.

Frikyrkorörelsen

Den första stora folkrörelsen var väckelserörelsen, som fick sitt genombrott i mitten av 1800-talet. Störst var missionsförbundet, därefter kom baptisterna. Till de första missionsföreningar som bildades hörde Olands missionsförsamling som tillkom 1863. Äldsta frikyrkoförsamlingen är Alunda baptistförsamling som bildades 1862 då fem personer döptes i Foghammarsån. Metodisterna liksom Frälsningsarmén verkade främst i städerna. 1883 bildades en metodistförsamling i Öregrund och 1887 Frälsningsarméns första kår i Alunda som en utpost till Uppsalakåren. 1896 tillkom en kår i Östhammar. Som en utbrytning ur baptisterna bildades pingströrelsen på 1910-talet. Ett av de första pingstkapellen byggdes 1925 i Norrboda på Gräsö.

De första väckelsemötena hölls i hemmen, s k stugmöten, eller i lånade lokaler. Från Gimo bruk berättas om ett möte som hölls 1856 i förstugan till en av smedsbostäderna. I det äldsta skedet förekom det att kombinerade bönhus och skollokaler byggdes, ofta på initiativ av missionsföreningarna. Så var det t ex med det första missionshuset som uppfördes i Uppland, i Valde i Skäfthammars socken 1861. Där var den första kolportören förutom predikant även skolärare.

Vartefter föreningarna växte och verksamheten fick en mera organiserad form blev behovet av egna samlingslokaler stort. Ofta skänktes tomtmarken av någon medlem medan själva bönhusbyggandet finasierades av insamlade medel. Byggnaderna placerades oftast på obrukbar mark i utkanten av byn. De första frikyrkolokalerna var enkla små byggnader som inte skiljde sig nämnvärt från det traditionella byggnadsskicket på bondgårdarna.

Andersbo missionshus i Films socken, som byggdes 1887 och som inte förändrats exteriört sedan byggnadstiden, är en god representant för det sena 1800-talets frikyrkobyggnader.

Vid Högbergsgatan i Östhammar ligger Frälsningsarméns kårhus från sekelskiftet 1900. Byggnadens exteriör är mycket välbevarad med liggande och stående fasspontpanel. Det ursprungliga tornet vid entrégaveln är dock borta.

I slutet av 1800-talet började man bygga större lokaler. Den klassiska tredelade byggnadstypen, med stor sal, liten sal och kök, blev vanlig och uppfördes långt in på 1900-talet. Typritningar började nu också spridas. Det förekom även att baptist- och missionsförsamlingar gick samman och byggde gemensamma lokaler. Detta skedde bl a i Ramhäll och Morkarla.

Med metodisterna kom en ny typ av kapell, som redan från början hade en starkt kyrklig prägel, ofta med nygotiska drag. Ett representativt metodistkapell är det i Öregrund, uppfört 1883. Byggnaden, vars exteriör fortfarande är välbevarad, har stora rundbågiga fönster på långsidorna och rosettfönster i gavlarna samt ingång i nordöstra gaveln.

Under perioden 1890-1915 byggs ett stort antal frikyrkolokaler och byggnaderna fick alltmer kyrkokaraktär med torn, takryttare och spets- eller rundbågiga fönster. I början av 1900-talet byggs också flera lokaler om och utökas. Man börjar också bygga separata pastorsbostäder. Till miljön kunde även ingå stall, tvättstuga, vedbodar m m. När man började bygga större lokaler övergav man liggtimringen och uppförde istället husen i resvirke. Fasaderna liksom även innerväggarna kläddes med pärlspontpanel och nya takkonstruktioner gjorde det möjligt att bygga höga tak i samlingssalarna.

Vid mitten av 1920-talet var behovet av samlingslokaler för väckelserörelserna i stort sätt täckt. Från 1945 tenderar verksamheterna alltmer att koncentreras till tätorterna. Med början på 1920-talet sker en återgång till en stramare byggnadsstil, där de religiösa symbolerna försvinner. Ett exempel på en sådan lokal är pingstkapellet i Norrboda på Gräsö, en enkel

rektangulär träbyggnad med sadeltak och stora rektangulära fönster. Från 1930-talet präglas byggnaderna av funktionalismens ideal. Till denna kategori hör bl a filadelfiakyrkan i Öregrund, byggd 1935.

Under de senaste 20 åren har utvecklingen gått mot färre och större lokaler för en bredare verksamhet. Frikyrkolokalerna skiljer sig idag inte nämnvärt från svenska kyrkans lokaler.

Nykterhetsrörelsen

På 1870-talet växte nykterhetsrörelsen fram som en reaktion på det stora spritmissbruket och de negativa konsekvenser som det förde med sig. Redan 1876-77 bildades de första nykterhetsföreningarna inom kommunen, i Alunda och Östhammar. År 1879 startade den internationella godtemplarorden, IOGT, sin rörelse i Göteborg och ganska snart därefter bildades loger i Östhammar och Öregrund samt på bruksorterna. Även på landsbygden tillkom några loger bl a i Alunda, Film och Börstil. Även Blåbandsrörelsen har varit verksam inom området. I Bjurö på Gräsö fanns Templarorden "Skärgårdens ros", vars lokal från 1890 ännu finns kvar, samt Söderby Blåbandsförening i Börstils socken med välbevarat ordenshus från 1904. Representativa IOGT- lokaler finns i Övernuttö och i Långalma i Börstils socken. Efter 1915 inrymdes nya verksamheter i ordenshusen såsom bio, teater, bibliotek och olika samlingslokaler för folkbildande verksamhet.

Ordenshuset Storbrunn i Östhammar, som invigdes 1935, är ett välbevarat exempel på den nya typ av stora ordenshus som började uppföras en bit in på 1900-talet.

Arbetarrörelsen

Fackföreningarnas genombrott skedde omkring sekelskiftet 1900 i städerna. I bruken och på de större gårdarna på landsbygden var dock all politisk verksamhet förbjuden till ända in på 1920-talet. Först 1923 fick man i Harg tillstånd att arrendera mark för ett folketshusbygge. I Gimo bildades den första folketshusföreningen 1924, först 1931 kunde man dock inviga en egen samlingslokal. 1923 byggdes det första Folkets hus i Österbybruk, av konfliktlediga bruks- och gruvarbetare. Det ersattes 1941 av den nuvarande folketshusanläggningen, i vilken även ingår en folkpark med dansbana och tombolastånd.

Liksom IOGT-lokalerna skulle folketshusrörelsens byggnader även innehålla lokaler för politisk verksamhet, rum för olika kulturella aktiviteter, bibliotek, kafé, tidningsredaktion, bostad för föreståndaren m m.

Idrottsrörelsen

De första idrottsföreningarna bildades i städerna och på bruksorterna. Till de äldsta idrottsföreningarna i kommunen hör Gimo IF som startade 1914 och vars första idrottsanläggning, Idrottsgården, stod klar fyra år senare. 1919 bildades Österby IF och 1922 Alunda IF. Först på 1930-talet kom dock idrottsrörelsens genombrott som massrörelse och de flesta av dagens idrottsanläggningar tillkom under 1940- och 50-talen.

Hembygdsrörelsen

I Uppland grundades Upplands fornminnesförening 1869 och på 1920-talet tillkom länets första hembygdsförening. Hembygdsrörelsen har i de flesta fall skapat sina miljöer genom sammanflyttning av byggnader till hembygdsgårdar.

Som en av de första hembygdsföreningarna i länet bildades 1922 Alunda hembygdsförening, som senare bytte namn till Olands hembygdsgille. Föreningen har sin hembygdsgård i Gränome, en mindre herrgård på ursprunglig plats, dit ett flertal byggnader flyttats. På hembygdsgården finns bl a kommunens hittills äldsta daterade bod från 1480-talet. Hembygdsföreningen disponerar även gamla klockargården i Alunda.

1925 bildades Frösåkers hembygdsförening, vars verksamhet från början just var inriktad på hela häradet, men som senare kommit att begränsa sitt samlande till Östhammars stad. På hembygdsgården har Östhammars gamla tingshus återuppförts. Där finns också en unik svarvarverkstad från 1700-talet, en garvaregård och ett skomakeri. Hembygdsföreningen äger även ett båtsmanstorp på ursprunglig plats i Marka by i Hargs socken.

Dannemora hembygdsförening bildades 1944. Hembygdsgården vid Skyttbacken består av två byggnader på ursprunglig plats, ett timrat envånigt bostadshus från 1700-talet med två lägenheter och en arbetarbostad från 1800-talet, samt ett antal ditflyttade byggnader, bl a en timrad bod från 1500-talet från Karkebo i Film socken.

Vid Vigelsboäng i Valö socken ligger Valö – Forsmarks hembygdsgård med ett tiotal ditflyttade byggnader. Hembygdsföreningen som bildades 1948 ansvarar även för verksamheten vid Forsmarks bruksmuseum.

Öregrunds hembygdsgård består av en kaptensbostad från 1785 med tillhörande ladugårdslänga, som idag inrymmer ett sjöfartsmuseum, samt den sk Västertorpsstugan. Föreningen bildades 1946.

Till de senast bildade hembygdsföreningarna hör Raggarö hembygdsförening som startade sin verksamhet 1984 och som förvaltar den gamlabysmedjan och ett båthus samt Gräsö hembygdsförening som bildades 1985 och som skapat sig en hembygdsgård i Söderboda by.

Kommunikationerna

I det forntida landskapet utgjorde sjöarna och åarna viktiga transportleder, men även naturligt formade stigar längs åsar och berg användes. I det mjuka åsmaterialet utbildades genom nötning stigar, sk hålvägar. Endast ett fåtal hålvägar har hittills dokumenterats inom kommunen. Många av de vägar som idag löper på åskrönen har dock säkerligen förhistoriskt ursprung. Åsarna utgjorde stommen i det äldsta landsvägsnätet och det lämpliga materialet har gjort att dessa vägar fungerat ända fram till idag. Till det äldsta vägarna i kommunen hör åsvägen norrut från draknäs i Börstils socken och vägen mellan Borggårde och Hanunda i Hökhuvuds socken. Gravfält och runstenar vittnar om dessa vägars höga ålder.

I övergången mellan vikingatid och medeltid fick vägarna ökad betydelse. Människorna blev bofasta och hästen blev vanligare som drag- och riddjur. Ett rikt förgrenat vägsystem växte fram som ledde mellan byarna, till kyrkan, till handelsplatserna och till städerna. Många av dagens mindre vägar leder sannolikt sitt ursprung tillbaka till denna tid, även om de genom århundradena breddats och förbättrats.

För spridandet av den nya religionen, kristendomen, krävdes ett fungerande kommunikationssystem. Kyrkan uppmuntrade väg- och brobyggen samt anlade raststugor och härbergen för de resande. Även den framväxande statsmakten krävde förbättrade vägar för att kunna kontrollera och styra riket.

De äldre vägarna följer mjukt landskapets skiftande former. Oftast slingrar de sig fram i gränsen mellan öppen mark och skog. Man undvek nogsamt värdefull åker och ängsmark. Äldre landsvägssträckning söder om Frebbenbo i Forsmarks socken.

Underhållet av de allmänna vägarna och broarna vilade på bönderna. Detta angavs redan i Upplandslagen 1296. Med allmänna vägar avsågs "kyrkväg eller köpstadsväg, tingsväg, karlsväg eller konungsväg". Bönderna hade också skyldighet att svara för kost och logi för de som reste i kronans tjänst.

Innan man började bygga broar utnyttjades naturliga vadställen eller brobankar anlagda av sten, grus eller stockar. De första broarna som byggdes var i trä. Först på 1700-talet började man bygga broar i sten.

Över Olandsån vid Långsunda sträcker sig områdets enda slaggstensbro byggd i början av 1900-talet.

Det system av allmänna vägar som var i bruk under medeltiden utökades och förbättrades succesivt under 1600- och 1700-talen. För att underlätta för de resande och befria bönderna från den betungande skjutsbördan tillkom 1649 års gästgiveriförordning. Enligt denna skulle gästgivargårdar förläggas vid de större gårdarna på två mils avstånd från varandra. Vid gästgiverierna kunde de resande byta hästar, äta och vid behov övernatta. Alla fick betala för skjutsen. Bevarade gästgivargårdar finns idag i Frebbenbo i Forsmarks socken, Andersby i Dannemora socken, Vamsta i Valö socken samt Marka och Sanda i Hargs socken.

Med 1734 års gästgivarordning kom också bestämmelser om att de större vägarna skulle röjas, rätas och mätas samt att milstolpar skulle finnas vid varje hel, halv och fjärdedels mil. Det var landshövdingarna som fick till uppgift att svara för vägarnas förbättringar och att milstolpar utsattes, men det var häradena som ansvarade för vägarbetena och som bekostade dessa. Underhållet av de vägarna delades upp mellan bönderna. Varje bonde svarade för underhållet av en särskild vägsträcka. Hur lång denna sträcka var avgjordes av bondens ägodel i byn. Sträckorna markerades av väghållningsstenar på vilka den underhållsskyldiges initialer och ibland bynamnet var inristat.

Inom kommunen förekommer två typer av milstolpar i sten från 1700-talet.Denna helmilssten, uppställd på initiativ av landshövding Carl von Grooth, står strax söder om Österbybruk.

Väghållningsstenarnas utseende varierade från sten till sten eftersom det var bönderna själva som högg dessa. Väghållningssten i Elsarbo i Films socken.

I samband med anläggandet av bruken anlades nya vägar för att underlätta för resor och transporter mellan bruken och gruvorna. Transporterna till lands skedde dock mestadels på vintern när markerna var frusna. Så gick transporterna av malm och järn över frusna sjöar och myrar. En sådan viktig vinterväg mellan Dannemora gruvor och bruken i de norra och västra delarna gick över den östra delen av myrmarksområdet Flororna. En annan gick österut mot bl a Gimo och Hargs bruk över Stordammen och Igelsjön.

Vid laga skiftets genomförande i byarna vid mitten av 1800-talet byggdes nya vägar fram till de utflyttade gårdarna och ibland ändrades även vägsträckningarna inom byarna när bebyggelsemönstret förändrades.

År 1891 tillkom den första fristående väglagen som befriade bönderna från väghållningsansvaret. Istället bildades sk väghållningsdistrikt, vilka vanligen omfattade en härad. I varje distrikt inrättades en vägkassa som erhöll medel bl a via statsbidrag. För ombyggnader, nyanläggningar, byggande av broar m m, uttogs medel ur vägkassan medan själva underhållet vilade på bönderna ända fram till 1924 då man beslöt att vägkassorna även skulle överta vägunderhållet. Genom 1934 års väglag fick också staten ett ökat ansvar för de allmänna vägarna. 1944 förstatligades vägväsendet helt.

Med järnvägarnas framdragande i slutet av 1800-talet tillkom också nya vägar som knöt samman järnvägsnätet med landsvägarna. Samtidigt började gästgiverierna- och skjutsstationerna spela ut sin roll. Vid de större stationerna anlades istället hotell. Dannemora hotell uppfördes i slutet av 1800-talet invid den då nyanlagda järnvägsstationen.

I slutet av 1920-talet inleddes en omfattande ny- och ombyggnadsverksamhet av samtliga huvudvägar. Bilarna, som nu började rulla på vägarna, krävde nya bredare och starkare vägar. De äldre, ofta månghundraåriga, terränganpassade vägarna som slingrade sig fram genom landskapet, ofta i kanten av skogsbrynet eller ett impediment, och nogsamt undvek den värdefulla odlingsmarken, rätades nu ut och bräddades samtidigt som de på vissa sträckor fick helt nya dragningar. Man började nu också spränga bort berg för att skapa nya vägutrymmen. Stenen användes sedan till fyllning. Flera av dessa vägbyggen utfördes som sk AK-arbeten, ett av dåtidens stora sysselsättningsprojekt. Typiska AK-vägar är väg 76 mellan Älvkarleby och Harg, där på flera mindre sträckor den gamla landsvägen finns kvar i sin ursprungliga sträckning vid sidan om den nya vägen, t ex mellan Frebbenbo och Berkinge bruk. Även väg 290 mellan Andersbo och Österbybruk har på flera sträckor kvar den gamla vägen vid sidan om den nya.

Med senare tiders vägbyggen har höjdskillnaderna alltmer byggts bort och vägarna breddats och rätats ut ytterligare. Den senaste av denna typ av vägbyggen som genomförts i kommunen var ombyggnaden av väg 290, 1994-95, mellan Skyttorp och Österbybruk. Därmed förändrades den tidiga 1900-talsvägen i stort, medan de betydligt äldre sträckorna av gamla landsvägen som bevarats vid sidan om alltjämt finns kvar.

I början av 1970-talet byggdes den sk bruksvägen mellan Gimo och Österbybruk. Det senaste stora vägbygget inom kommunen genomfördes 1994 då en helt ny väg byggdes mellan Gimo och Harg, för den tunga långtradartrafiken till och från Hargshamn.

Järnvägarna

Järnvägarnas anläggande i slutet av 1800-talet kom att få stor betydelse för brukens utveckling till moderna industriorter.

Gimo station

År 1874 öppnades järnvägen Uppsala – Gävle för trafik och samma år anlades en bibana från Örbyhus till Dannemora gruvor. Fyra år senare öppnades en järnväg mellan Dannemora och Hargs hamn, varvid Österbybruk, Gimo och Hargs bruk knöts samman med Dannemora gruvor. Från Dannemora –Hargs järnväg (DHJ) anlades bibanor till Ramhälls gruvor, till Norrvällen och till Lövsta bruk. Den sista var klar 1926. Järnvägen mellan Risinge och norra änden av sjön Vällen användes till transport av timmer, som fraktats med pråm från södra sidan av sjön.

1921 invigdes en smalspårig järnväg mellan Gimo och Faringe. En station anlades i Alunda och vid Haberga en anhalt.

Sedan den smalspåriga järnvägen Faringe-Gimo öppnats, utvecklades Gimo till en viktig järnvägsknutpunkt. DHJ:s järnvägskontor flyttades till Gimo, där också en stor villa för trafikchefen byggdes, samt nya bostäder för järnvägens personal. Söder om järnvägen anlades Gimos första egnahemsområde, som allmänt kallades Järnvägsvillorna. Omfattande utvidgnings- och justeringsarbeten gjordes på Gimo bangård där flera nya spår anlades, stationshuset byggdes om och ett nytt stort magasin uppfördes.

1960 lades persontrafiken på sträckan Faringe-Gimo ner och tio år senare upphörde även godstrafiken.

1970 byggdes den smalspåriga järnvägen mellan Dannemora och Harg om till normalspårsvidd.

Att läsa

Agrarhistoria 1997.

Alunda sockens folkskolor 1942.

Berg, K & Hansen K, 1991 Tre små tätorter. Om vardagslivets landskap i den lilla tätorten.

Bergqvist B, 1980 Gimo bruk från 1615-1756. Gimo bruk, kompendium.

Björck B, 1996 De engelska brännstålsugnarna i Österbybruk. Uppland 1996.

Björnstedt I, 1995 Gimo egnahemssamhälle.

Björnstedt R, 1990 Från Österby anhalt till Gimo station.

Blom T, 1989 Stynsbo masugn och smedja. Bygden 1989.

" 1989 Fågelleksgruvan och Rörbergsgruvan. Bygden 1989.

Boëtius B, 1951 Gruvornas, hyttornas och hamrarnas folk.

Bonnier A C, 1987 Kyrkorna berättar. Upplands kyrkor 1250-1350. Upplands fornminnesförenin tidskrift 51.

Bygd att vårda 1 och 2, 1985 Kulturminnesvårdsprogram för Uppsala län.

Calissendorff K, 1986 Ortnamn i Uppland.

Charpentier C-J Östhammar och Öregrund – miljöer att vårda. Uppland 1977.

Dahlgren E W, 1928 De uppländska bruken Österby, Leufsta, Gimo under äldsta tider. Särtryck ur Hammare och Fackla I.

Dannemorabygden 1989-

Det medeltida Sverige (DMS) Uppland, Tiundaland och Norra Roden.

Douhan B, 1981 Två uppländska bruksorters tillkomsthistoria. Österby och Löfsta bruk 1545-1622. Upplands nations årsskrift 1980-81.

" 1981 Vallonerna i Sverige. Fataburen 1981.

" 1990 Bruk i Uppland. Rapport från Stiftelsen Leufsta. Skrifter från Dannemora bergslag I.

Ehn, O Prästgårdar i Uppland. Uppland 1980.

Eklund K-J, 1990 Bebyggelsen. Forsmarks bruk.

Fagerstabrukens historia I-V.
Forsmarks bruk - en uppländsk herrgårdsmiljö. 1984.

Gimo förr, 1982 — En bildkavalkad av det Gimo som varit.

Gimo nu, 1989 — Bilder från åren 1950-1989.

Grape K, Karlsson B, 1985 — Hargs bruk. Uppsats för 60 poäng i konstvetenskap. Konstvetenskapliga institutionen vid Stockholms universitet.

Hallenberg A — Uppländsk kolning. Uppland 1950.

Hernmark A, 1980 — Gimo bruks herrgårdsanläggningar. Gimo bruk, kompendium. Konstvetenskapliga institutionen vid Stockholms universitet.

Hidemark O och Månsson B 1968 — Gamla järnbruk i Korsnäs AB ägo.

Isaksson O, 1995 — Vallonbruk i Uppland.

" 1998 — Vallonbruksminnen.

Jansson S, 1982 — Forsmarks bruk som byggnadsminne.

Jonsson G — Masugnsskogens by och Vigelsboda hytta. Bygden 1971.

" — Berkinge bruk. Bygden 1971.

Liljendahl L, 1979 — Upplands bruksdammar. Uppland 1979.

Nordström A, 1987 — Bergsmän och brukspatroner.

Odlingslandskapet – en lång markanvändnings historia. RAÄ 2:1 1996.

Oland – ur en kommuns historia 1973.

Radloff F-W, 1807 — Beskrifning öfver Roslagen.

Rahmqvist S, 1996 — Sätesgård och gods. Upplands fornminnesförenings tidskrift 53.

Rydberg S, 1981 — Dannemora genom 500 år.

Schram Tor, 1949 — Östhammar.

Sjöberg S, 1981 — Rysshärjningar i Roslagen.

Selling G, 1931 — Svenska trädgårdskonsten sådan den till våra dagar bevarats i anläggningar vid slott och herrgårdar.

" 1937 — Svenska herrgårdshem under 1700-talet.

Svensson B, 1980 Gimo bruk fram till våra dagar. Gimo bruk, kompendium. Konstvetenskapliga instutionen vid Stockholm universitet.

Sveriges bebyggelse, Uppsala län och Stockholms län.

Söderberg B, 1967 Slott och herresäten i Sverige, Uppland.

Söderberg S, 1985 Östhammar och Öregrund. Medeltidsstaden 63. RAÄ.

Thunman D,1990 Örskär och Djurstens fyrar. Uppland 1990.

" 1992 De Svenska fyrarnas bebyggelsehistoria, från 1600-talet till 1850. Hur ska detta kulturarv förvaltas? Göteborgs universitet, Institutionen för kulturvård, 1992:15.

Upmark G, 1920-23 Svenska slott och herresäten vid 1900-talets början, Uppland.

Uppland. Skildring av land och folk I, 1905.

Upplands kyrkor.

Upplands ruininskrifter.

Var rädd om Öregrund 1988. Miljöregler för Öregrunds gamla stadskärna.

Wennberg S Om gruvor och bergsverk inom Frösåkers härad. Frösåkers Hembygdsförenings Årsskrift 1930-31.

Werne F, 1993 Böndernas bygge.

Vägarnas kulturvärden. RAÄ 1:1 1997.

Vägvisare till kyrkorna i Uppsala län 1997.

Ålenius N, 1940 Uppländsk knuttimring. Uppländsk bygd.

" 1945 Grenome herrgårdsbyggnad. Uppland 1945.

Kulturhistoriska miljöer i Östhammars kommun

Kulturhistoriska miljöer i Östhammars kommun

Ös 1 Örskär
Ös 2 Norrboda
Ös 3 Söderboda
Ös 4 Djursten
Ös 5 Gräsö kyrka och gård - Västerbyn - Österbyn
Ös 6 Frebbenbo
Ös 7 Forsmarks bruk
Ös 8 Johannisfors
Ös 9 Berkinge
Ös10 Snesslinge by och Snesslingeberg
Ös11 Sund - Bolka - Söderby
Ös12 Öregrund
Ös 13 Valö kyrka
Ös 14 Vigelsbo gruvor
Ös 15 Odlingsbygden norr om Hökhuvuds kyrka
Ös 16 Hökhuvuds centralbygd
Ös 17 Östhammar
Ös 18 Söderön
Ös 19 Börstils kyrka
Ös 20 Marka
Ös 21 Hargs bruk
Ös 22 Gimo bruk
Ös 23 Skäfthammars kyrka
Ös 24 Dannemora - Film
Ös 25 Morkarla kyrka
Ös 26 Väsby - Källberga - Hammarby skog
Ös 27 Alunda centralbygd
Ös 28 Lundsbol - Hyttbol - Gillinge - Olvsjön
Ös 29 Ekeby kyrka
Ös 30 Sandika
Ös 31 Tvärnö
Ös 32 Svinnö - Västerängen
Ös 33 Sanda
Ös 34 Alunda och Ekeby socknar
Ös 35 Lönnholmen - Sundskär - Vargskär
Ös 36 Ormön
Ös 37 Skållbo
Ös 38 Hyttmyren
Ös 39 Simundö - Draknäs - Uckerö
Ös 40 Duderö
Ös 41 Norrskedika gruvor
Ös 42 Kavarö - Bystaden
Ös 43 Raggarö by
Ös 44 Vamsta
Ös 45 Botarbo
Ös 46 Vigelsbo
Ös 47 Örsta
Ös 48 Risinge
Ös 49 Fors
Ös 50 Björsta gruvor
Ös 51 Maugnen
Ös 52 Länsöholmen
Ös 53 Moxboda
Ös 54 Malsättra - Ruddun
Ös 55 Norrbytorp
Ös 56 Östanå
Ös 57 Svensarva
Ös 58 Ramhälls gruvor
Ös 59 Lunda - Kilby - Löddby - Myssinge
Ös 60 Vettsta - Onsby - Fastbol
Ös 61 Haberga
Ös 62 Skoby
Ös 63 Charlottendal
Ös 64 Norrgårdarna
Ös 65 Hällsbacken - Huvsjön
Ös 66 Braxenbol
Ös 67 Norrby
Ös 68 Masugnsskogen
Ös 69 Lilla Risten
Ös 70 Gimo egnahemsområde
Ös 71 Vika

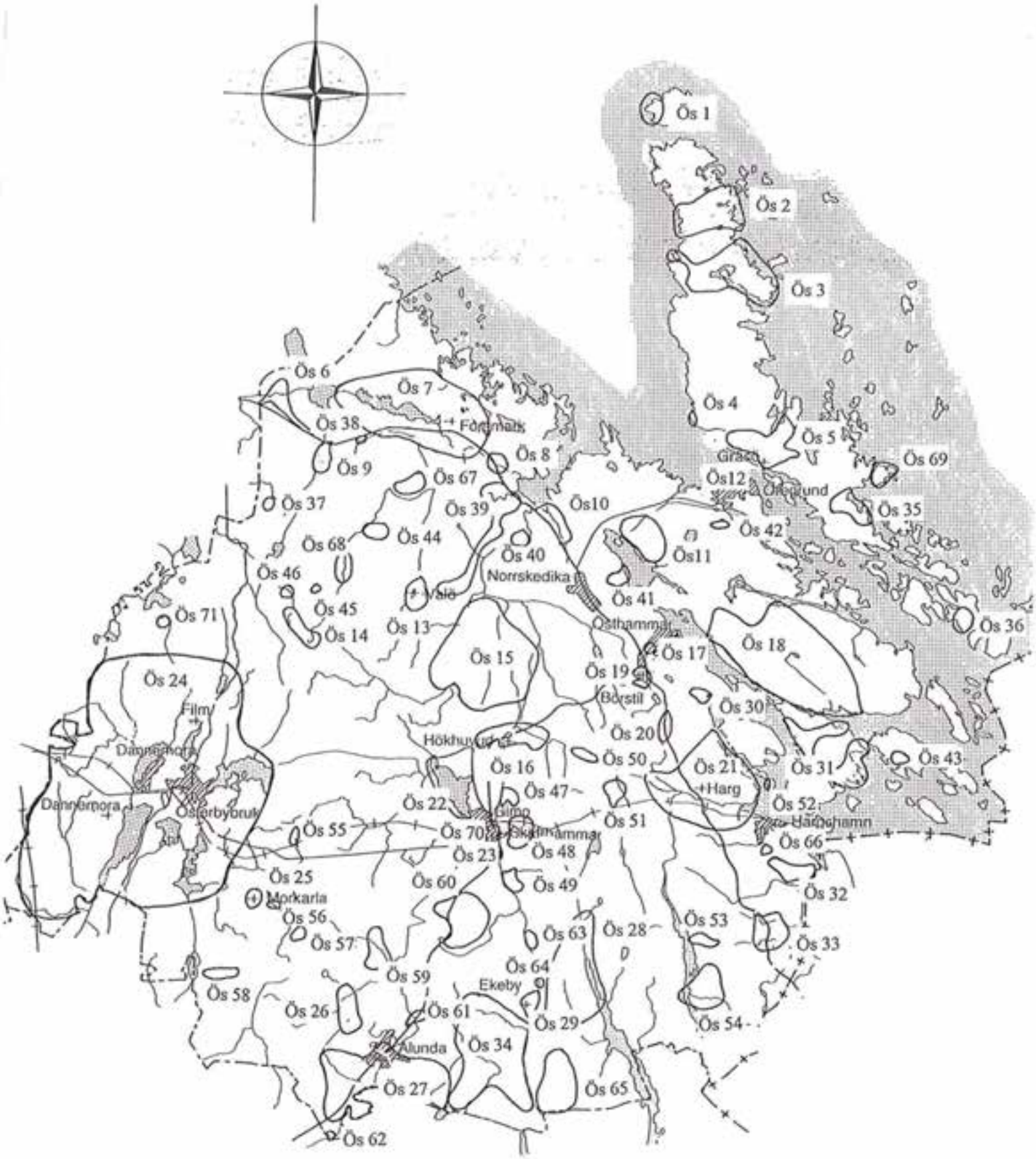
Ös 1
Ös 2
Ös 3
Ös 4
Ös 5
Ös 6
Ös 7
Ös 8
Ös 9
Ös10
Ös11
Ös12
Ös 13
Ös 14
Ös 15
Ös 16
Ös 17
Ös 18
Ös 19
Ös 20
Ös 21
Ös 22
Ös 23
Ös 24
Ös 25
Ös 26
Ös 27
Ös 28
Ös 29
Ös 30
Ös 31
Ös 32
Ös 33
Ös 34
Ös 35
Ös 36
Ös 37
Ös 38
Ös 39
Ös 40
Ös 41
Ös 42
Ös 43
Ös 44
Ös 45
Ös 46
Ös 47
Ös 48
Ös 49
Ös 50
Ös 51
Ös 52
Ös 53
Ös 54
Ös 55
Ös 56
Ös 57
Ös 58
Ös 59
Ös 60
Ös 61
Ös 62
Ös 63
Ös 64
Ös 65
Ös 66
Ös 67
Ös 68
Ös 69
Ös 70
Ös 71
Norrskedika
Östhammar
Börstil
Harg
Hökhuvudet
Gimo
Skutskär
Hargshamn
Grisslehamn
Olandsund
Film
Dannemora
Österbybruk
Morkarla
Ekeby
Alunda
Forsmark

Ös 1

Örskär

- Fyrplats

Läge: Gräsö socken. Ek k 138 28 Örskär

Örskärs fyr är en av landets mest intressanta och den näst äldsta bevarade fyren i Sverige. Under 1700-talet var fyren på grund av sina moderna rörliga speglar känd som "den präktigaste fyrbåken i Östersjön". Fyrplatsen har en välbevarad fyrvaktarbebyggelse från 1700 och 1800-talet.

Örskärs fyr är belägen på en skogsklädd klippö i norra delen av Öregrundsgrepen. På den gamla fyrplatsen fanns redan 1682 ett 41,5 meter högt trätorn uppfört av bjälkar och brädor, som klätts med spån och rödfärgats. Fyren, som anlades av Riksskattmästaren Sten Bjälke, hade en spegelapparat, som antas ha varit tillverkad efter I D Brauns konstruktion. Träfyren brann dock ned efter ett blixtnedslag 1737 och istället byggdes den nuvarande fyren i sten, efter ritningar av Carl Hårleman. Fyren har sexsidig plan och är uppförd av gråsten till ca 33 meters höjd. Den övre tredjedelen av stenbyggnaden har cirkelformad plan. Ovanpå stenmurarna uppfördes en sexsidig trälanternin, som byttes ut först 1852, när fyren fick en ny spegelapparat. Fyren är den enda i Sverige som saknar invändiga trappor. I stället finns en slätmurad gång mellan tornets spindelmur och yttermur.

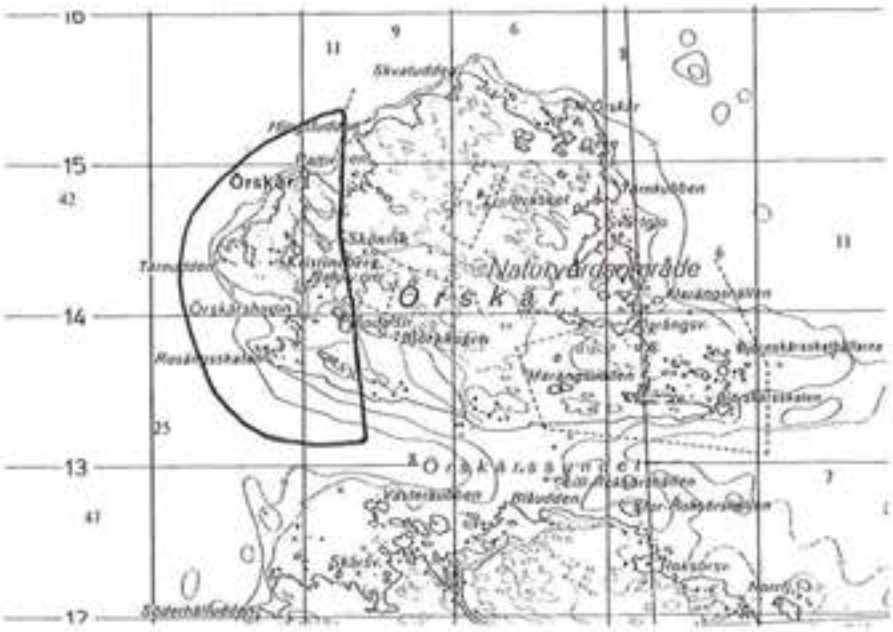

Bevarandeområde Ös 1

Örskärs fyr och äldsta fyrvaktarbostad.

Örskärs fyr är av särskilt intresse eftersom den sannolikt är den första i världen där paraboliska reflektorer använts. Ljuset förstärktes av fem paraboliska, slipade stålspeglar. De fasta speglarna ersattes 1769 av rörliga speglar, konstruerade av en världens främsta fyringenjörer vid denna tid, svensken Jonas Norberg. Örskärs fyr blev därigenom Sveriges och världens tredje blänkfyr. Sedan 1925 är fyren försedd med en självgående, roterande Dalénapparat.

Carl Hårleman ritade även den första fyrvaktarbostaden, där en fyrvaktare och en fyrdräng bodde under fyrsäsongen. Byggnaden är fortfarande mycket välbevarad. När miljön under 1800-talet kompletterades med nya tjänstebostäder kom den att användas som brygghus och tvättstuga. Runt hela bebyggelsen löper en stenmur.

Befintligt skydd

Fyren är statligt byggnadsminne sedan 1935.

Riktlinjer

För byggnadsminnet se gällande skyddsföreskrifter och för övrig bebyggelse gäller att den bör skyddas mot förändringar som spolierar dess genuina karaktär.

Att läsa

Thunman, D	1990	Örskär och Djurstens fyrar, *Uppland 1990.*
"	1992	De Svenska fyrarnas bebyggelsehistoria, från 1600-talet till 1850. Hur ska detta kulturarv förvaltas? *Göteborgs universitet, Institutionen för kulturvård, 1992:15.*

Ös 2

Norrboda

- byar
- odlingslandskap
- fiskehamnar / sjöbodplatser

Läge: Gräsö socken. Ek k 138 18 Norrboda, 138 19 Malbådan

Norrboda är en genuin skärgårdsby med ett välbevarat ålderdomligt odlingslandskap. Till byn hör två värdefulla fiskehamnar av vilka Skoga hamn är en av länets största och bäst bevarade.

Norrboda är Grösös nordligaste by. Den norra delen av nuvarande Gräsö, omfattande Norrboda, Söderboda och Mörtarö, var fram till början av medeltiden skild från huvudön och kallades ännu vid 1500-talets mitt för Viggan. Namnet Norrboda förekommer i skriftliga källor först 1567. Norrboda, liksom Söderboda, har sannolikt vuxit fram ur en säsongsvis bebodd betes- och fiskeplats som troligen först under senmedeltiden fick permanent bebyggelse. År 1567 bestod byn av sex skattehemman.

Gårdarna i Norrboda ligger i södersluttningen av en långsträckt bergsrygg omgivna av öppna hällbundna marker med omväxlande små insprängda åkrar och beteshagar. På utmarkerna finns ännu ängar och åkrar som brukas och på många platser i skogen finns tydliga spår av slåttermarker. Vid bl a *Rönningen* finns ett parti av det äldre odlingslandskapet bevarat. Karakteristiskt för Norrboda är det stora antalet stengärdsgårdar och talrika odlingsrösen som berättar om tidigare generationers odlingsmödor. I Norrboda finns också ett stort antal björkar som bär spår av lövtäkt.

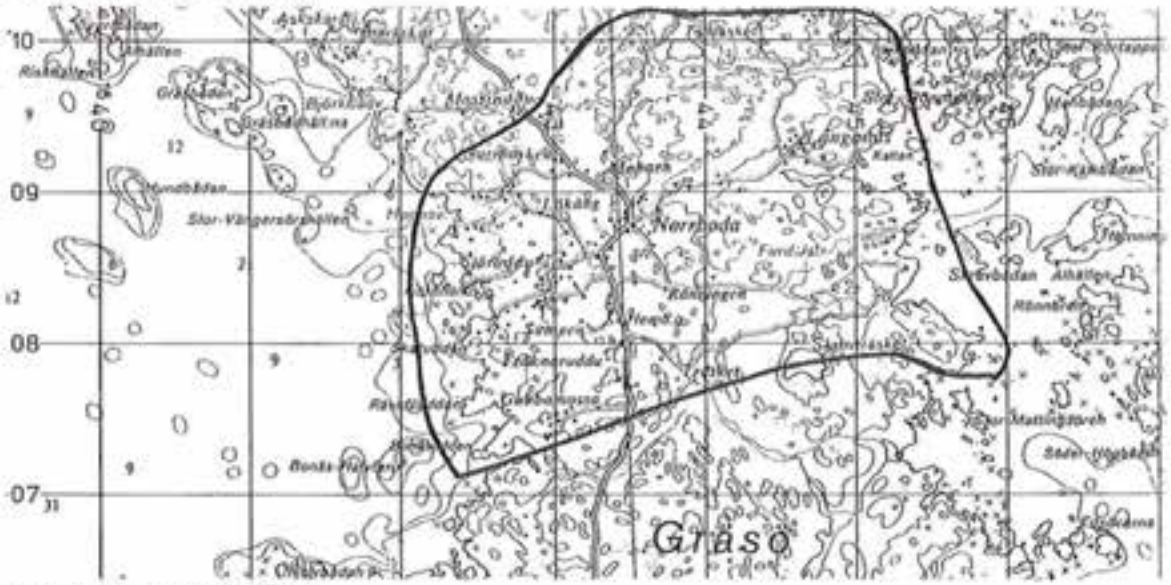

Bevarandeområde Ös 2

Dagens Norrboda fick sitt utseende efter laga skiftet, som genomfördes 1890-91. Före skiftet fanns 29 gårdar i byn. Av dessa flyttades mer än 20 ut från bytomten. Efter skiftet skedde en omfattande ny- och ombyggnadsverksamhet i byn, då också nya vägar drogs fram.

Endast en av gårdarna **(Norrboda 4:23)** har kvar sitt äldre bostadshus från tiden före skiftet. På gården finns även en ålderdomlig överkragad bod med skuren dekor. De övriga gårdarna fick nya bostadshus med femdelad plan och tidstypiska fasspontpanelade fasader och verandor. Ett välbevarat exempel på denna byggnadstyp finns på gården **Norrboda 3:13.**

Vid avtagsvägen från bygatan ner mot Norrboda västra fiskehamn ligger Norrboda baptistkapell **(Norrboda 1:51)** en enkel faluröd byggnad, uppfört 1925 som ett av de första baptistkapellen i länet. Mittemot ligger Norrboda gamla skola. En välbevarad byggnad med liten veranda.

Skoga hamn - Norrboda östhamn - är idag öns största fiskehamn med ett trettiotal byggnader. Den är en av Uppsala läns bäst bevarade sjöbodplatser. Vid 1700-talets slut låg den östra fiskehamnen längst in i den vik som numera, till följd av landhöjningen, är helt avsnörd från havet. Fiskehamnen flyttades till sitt nuvarande läge vid 1800-talets slut. Den benämndes då "Gistvall och sjöbodplats". Merparten av de sjöbodar som finns idag har tillkommit under 1900-talet, men flera äldre bodar har också bevarats. De äldsta bodarna är timrade och omålade. På några av sjöbodarna är långsidans tak utbyggt över båtbryggan/länningen och taket är försett med spel, med vilket båten kan hissas upp fritt över vattnet.

Norrboda fiskehamn ligger på den västra sidan. Den var vid 1800-talets slut byns största med ett femtontal byggnader. På laga skifteskartan kallas den "Notgist- och sjöbodplats" och har samma läge som den nuvarande hamnen. De byggnader som finns i hamnen idag uppfördes huvudsakligen på 1930-talet för att hysa de nya stora garnbåtarna.

Norrboda 3:13

Timrad sjöbod vid Skoga hamn.

Norr om Skrevträsket invid en bäckfåra finns ett hyttområde med rikligt med slagg, två fördämningsvallar samt fyra förhöjningar, 3-4 m i diam, som eventuellt kan vara lämningarna efter en eller flera ugngskonstruktioner. En hytta skall ha anlagts på platsen 1741 av en Samuel Hierpe. Den förstördes dock redan 1748 i samband med en skogsbrand.

Riktlinjer

Det är av stor betydelse att odlingslandskapet hålls öppet och hävdas på traditionellt sätt samt att stenmurarna hålls fria från träd och buskar.

Bebyggelsen bör bevaras och skyddas mot förändringar som spolierar dess genuina karaktär. Vid nybebyggelse bör krav ställas på anpassning beträffande byggnadernas utformning och material samt placering.

Ös 3

Söderboda

- Odlingslandskap
- By
- Fiskehamnar

Läge: Gräsö sn. Ek k 138 08, 138 18 Norrboda

I Söderboda har det äldre odlingslandskapet bevarats i en närmast unik omfattning och kan ännu ge en god bild av en skärgårdsbys markanvändning i äldre tider. Även byns äldre bebyggelsestruktur är välbevarad och på gårdarna finns värdefulla byggnader från 1800-talet.Till byn hör också karakteristiska fiskehamnar som berättar om fiskets stora betydelse förr.

Odlingslandsskapet är småbrutet med bergiga trädlösa hagar, små gärdesgårdesinhägnade åkrar med ett flertal odlingsrösen och öppna diken samt ett stort antal hamlade björkar och ett omfattande system av ännu hävdade utängar på udden norr om Söderbodafjärden. Ängarna ligger utspridda i barrskogen förenade av ett nät av stigar. Vid ängarna finns välbevarade slåtterlador och inslaget av lövträd är påtagligt, främst ask och björk. De äldre träden bär spår av lövtäkt.

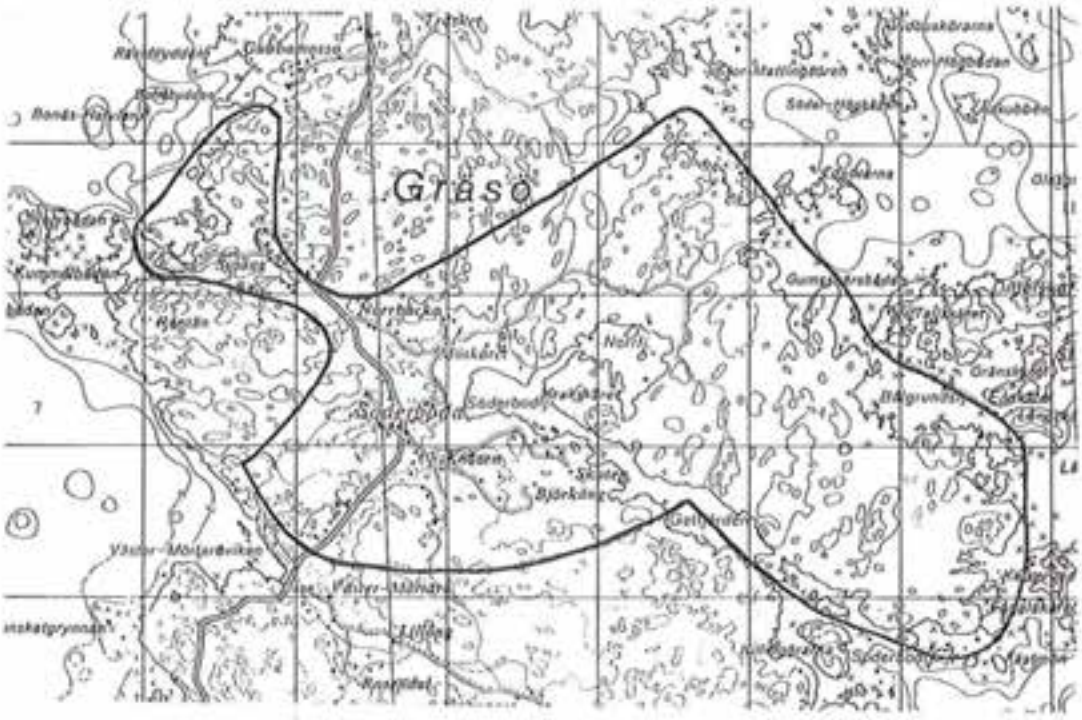

Bevarandeområde Ös 3

Söderboda har, liksom Norrboda, sannolikt från början varit en säsongsvis utnyttjad betes- och fiskeplats som först under medeltiden fick fast bebyggelse. Byn omtalas i skriftliga källor första gången 1567 och bestod då av fem skattehemman. Dessförinnan benämnde norra delen av nuvarande Gräsö med Norrboda, Söderboda och Mörtarö, för Vigga.

Söderboda har kvar sin bebyggelsestruktur från 1700-talet. Söderbodas gårdslägen är helt betingade av topografin och har åtminstone sedan 1800-talets början legat samlade i klungor, Västergårdarna, Norrgårdarna och Södergårdarna. Vid laga skiftet, som genomfördes 1869, bestod byn av 14 gårdar, varav endast tre flyttades ut. I slutet av 1800-talet fick landsvägen en ny sträckning genom byn och det äldre vägnätet är därför bevarat oförändrat.

Odlingslandskapet i Söderboda

Under 1800-talets senare del uppfördes nya större bostadshus med fem- eller sexdelad plan. Karakteristiskt för Söderboda är ladugårdarna och källarna i huggen sten från samma tid. En mycket välbevarad gård av stor betydelse för bymiljön ligger på båda sidor om landsvägen **(Söderboda 4:3, 1:7)**. Mangårdsbyggnaden med sexdelad plan och tidstypisk fasad uppfördes 1897, brygghuset 1905 och den gråstensmurade ladugården 1880.

Av de utflyttade gårdarna är Möskäret och Skaten de mest intressanta. Vid *Möskäret* på den sk "Hasas-gården" **(Söderboda 3:2)** finns en välbevarad tvåvånig enkelstuga av ålderdomlig karaktär. Den är utflyttad från bytomten och tillbyggd med en våning. Kring gården finns ett flertal askar och björkar, vilka bär spår av hamling i sen tid. På Möskärsudden finns även naturliga lövängar vilka förenas genom ett nät av stigar.

Ovan gården Söderboda 4:3,1:7
Nedan väg på Möskäret.

Bostadshuset vid *Skaten* **(Söderboda 2:5)** nyuppfördes vid flyttningen från byn. Byggnadens exteriör, med locklistpanelad fasad, glasveranda och tegeltäckt tak, är helt oförändrad sedan byggnadstiden. Den bildar tillsammans med den timrade brygghuslängan och omgivande gamla hamlade träd en mycket värdefull gårdsmiljö.

Strax norr om Skaten ligger Söderbodas östra fiskeläger. Före laga skiftet låg den längst in i viken. Under 1800-talets senare del flyttades den till det nuvarande läget. Vid platsen finns idag bl a ett par äldre timrade sjöbodar och en gistvall.

Byns stora fiskehamn, *Västhamnen*, ligger väl skyddad innanför ön Kummelbådan. Under 1700-talets senare del låg fiskehamnen längst in i viken och bestod av små kvadratiska redskapsbodar ett stycke från stranden. Landhöjningen har senare medfört att fiskehamnen flyttats längre ut i viken. De sjöbodar som finns vid hamnen idag byggdes på 1930-talet för de nya stora motordrivna garnbåtarna. Sjöbodarna ligger sida vid sida med gavlarna mot stranden.

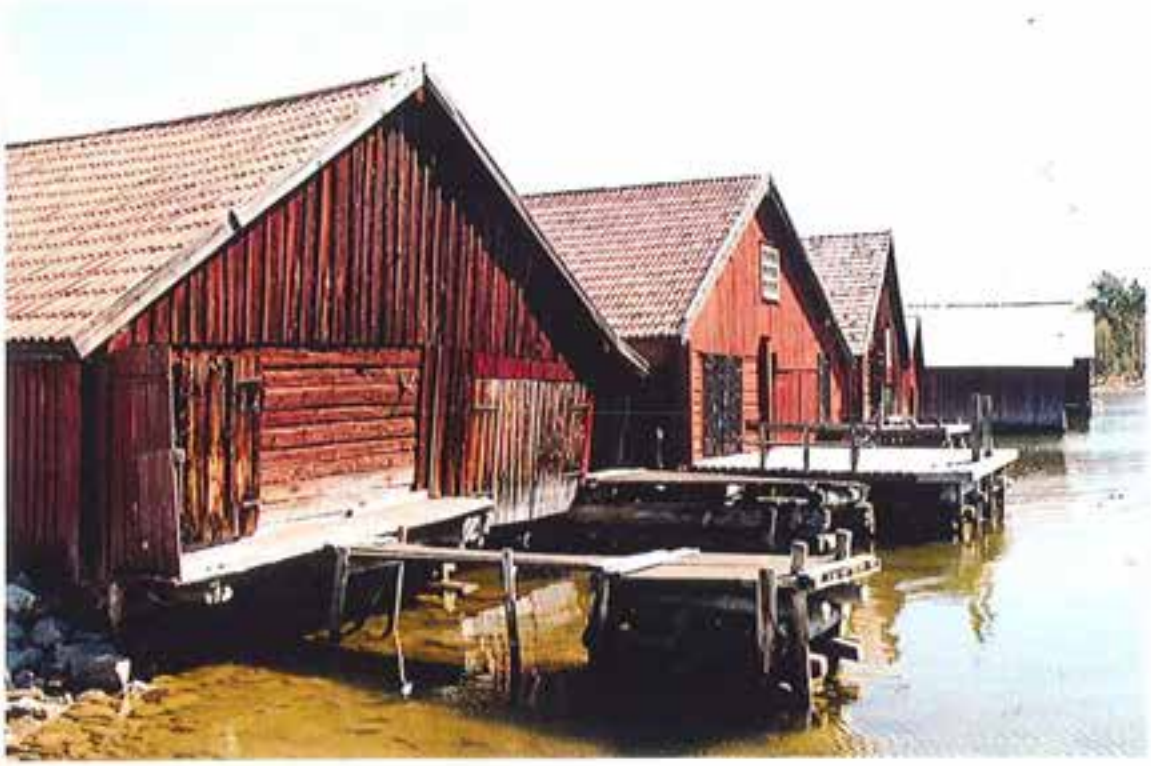

Västhamnen

Riktlinjer

Det är av stor betydelse att odlingslandskapet hålls öppet och hävdas på ett traditionellt sätt samt att gärdsgårdarna bevaras och underhålls.

Bebyggelsen bör bevaras och skyddas mot förändringar som spolierar dess genuina karaktär. Vid eventuell ny bebyggelse bör stora krav ställas på anpassning beträffande byggnadernas utformning och material samt placering.

Ös 4

Djursten

- Fyrplats

Läge: Gräsö sn. Ek k 128 98 Djursten

Teknikhistoriskt intressant och välbevarad fyrplats med fyr och fyrvaktarboställe från 1800-talet. Fyren är tillsammans med Söderarms fyr den första i landet som försågs med en ny typ av spegelapparat med fast spegelförstärkt sken.

Djurstens fyrplats är belägen på Gräsös västra sida vid Öregrundsgrepen. Fyren var tillsammans med Örskärs fyr viktig för sjöfarten längs den svenska kusten.

Omkring 1759 uppfördes en båk vid Djursten och 1767 en enkel koleldad fyr, en s k vippfyr. Fortifikationsofficeraren Johan George Steuer ritade både fyren och en enkel timrad stuga, en fyrvaktarbostad.

Den nuvarande fyren uppfördes 1838-39 efter ritningar av Johan T Byström. Stenar från den tidigare fyren användes, vilket medförde att en tillfällig fyr anordnades under tiden som den gamla revs och den nya byggdes.

Den nya fyren uppfördes i gråsten med cirkelformad plan, tegel i valven och en lanternin i järn. Den försågs med den nya typen av spegelapparat som visade ett fast spegelförstärkt sken. År 1873 monterades en ny typ av spegelapparat, en siderallampa, och en ny lanternin på tornet. Nio år senare byggdes fyren om igen då en linsapparat med tillhörande lanternin installerades. Fyren helautomatiserades 1962.

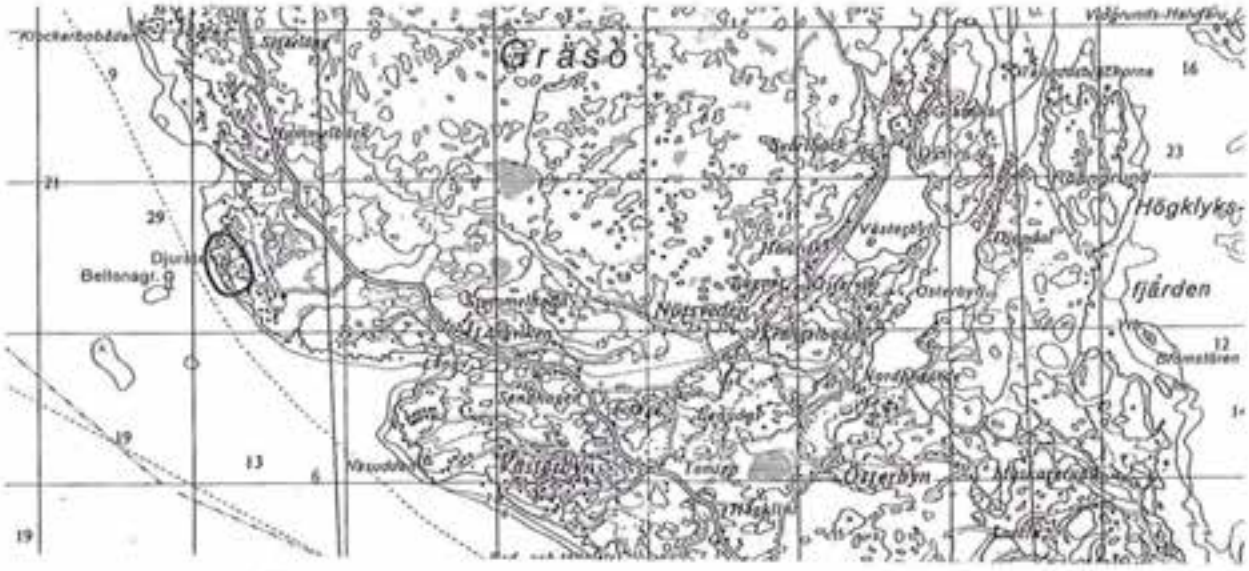

Bevarandeområde Ös 4

I den värdefulla miljön kring fyren finns det f d fyrvaktarbostället från omkring 1860, med tillbyggnad från 1920-talet. Byggnaden är timrad i en våning och klädd med faluröd locklistpanel, och innehåller två lägenheter. Eventuellt ingår den äldsta fyrvaktarbostaden i den byggnad som idag ligger bakom tjänstebostaden.

I farleden utanför fyren ligger det s k Bellonagrundet, uppkallat efter det svenska trupptransportfartyget "Bellona". Fartyget förliste här under 1808-1809 års krig och är nu ett vrak på platsen.

Befintligt skydd

Fyren är statligt byggnadsminne sedan 1935.

Området har skydd i detaljplan, q.

Att läsa

Dan Thunman, 1990 - Örskär och Djurstens fyrar, *Uppland 1990.*

Ös 5

Gräsö kyrka och gård - Västerbyn - Österbyn

- Fornlämningar
- Odlingslandskap
- Kyrkomiljö
- Byar
- Gård

Läge: Gräsö sn. Ek k 128 89 Öregrund, 128 99 Gräsö

Området är av central betydelse i Gräsös historia. Här finns öns enda gravfält som visar på bebyggelsekontinuitet från förhistorisk tid, sockenkyrka från 1600-talet, Gräsö gård som bildades på 1500-talet som kungsgård, ett värdefullt ålderdomligt odlingslandskap kring Västerbyn och Österbyn med välbevarade ängs- och hagmarker och åkrar som bevarat sin odlingsstruktur från tiden före storskiftets genomförande på 1700-talet.

Mitt på ön ligger Gräsö gård och kyrka samt Västerbyn och Österbyn. Vid Gräsö gård finns de marker som bäst lämpar sig för åkerbruk på Gräsö. Åkermarken är relativt väl samlad och öppen. Kring Västerbyn och Österbyn är landskapet dock betydligt mera småbrutet med kala hällar och små åkrar.

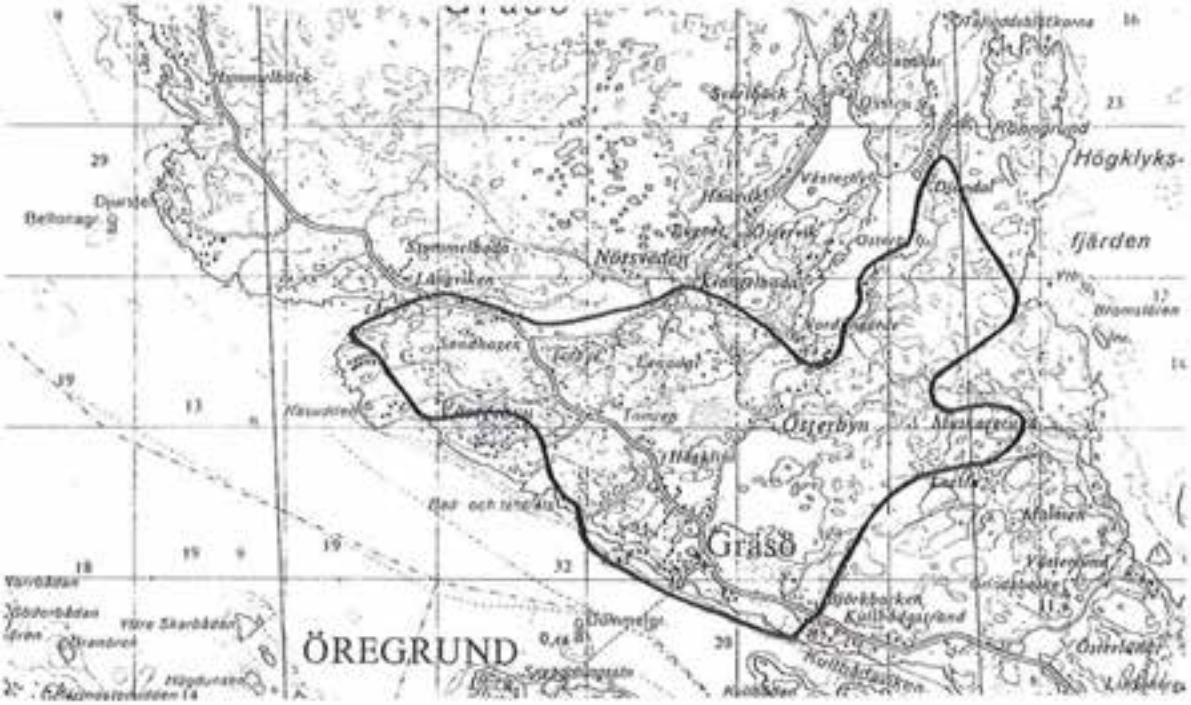

Bevarandeområde Ös 5

Vid Gräsö gård, i en svag sydvästsluttning i Klockarhagen, ligger öns enda kända gravfält som visar att denna del av Gräsö haft fast bosättning sedan järnåldern. Då bestod Gräsö av flera mindre öar som genom landhöjningen senare förenats till en större ö. Gravfältet innehåller ca 30 gravar, de flesta är runda stensättningar, men det finns också några kvadratiska stensättningar, en röseliknande grav och några jordblandade rösen.

Ur den första bosättningen utvecklades så småningom Gräsö by. Byn omtalas i skriftliga källor första gången 1291 som Gressø. Namnet berättar om de goda förutsättningar för boskapsskötsel som funnits på ön, sannolikt ända sedan yngre järnålder. Den ständigt pågående landhöjningen gav hela tiden nya slåttermarker.

I slutet av 1200-talet bestod Gräsö by av 12 skattehemman. År 1552 uppmanar Gustav Vasa två av sina fogar att underhandla med bönderna på Gräsö om att dessa skall flytta sina hemman någon annanstans på ön och upplåta Gräsö till kungen, som där istället lät anlägga en kungsgård. Vid sidan om kungsgården tillkom istället två nya byar, Västerbyn och Österbyn. Byarna omtalas i skriftliga källor första gången 1554.

Gräsö gård

Gräsö gård ligger invid Öregrundsgrepens strand med kala klippor närmast gården och strax sydost därom öppna väl hävdade betesmarker. Även norr om gården utmed vägen mot Apelgården finns fina betesbackar. Norr och nordväst om gravfältet finns små sedan länge övergivna åkrar.

Arbetarbostad och i förgrunden gemensam tvättstuga vid Björkbacken

I början av 1600-talet skänktes Gräsö gård till Nils Bjelke som ersättning för trogen tjänst och omvandlades därmed till säteri. År 1687 indrogs sätesfriheten i samband med Karl XI:s reduktion och gården kom åter i statlig ägo. Från slutet av 1600-talet fram till 1787 var gården utarrenderad. Därefter köptes den av dåvarande ägaren till Forsmarks bruk, i vars ägo den kom att stanna fram till 1930-talet. Idag ägs gården av Östhammars kommun.

Då ryssarna härjade på ön år 1719 brändes gården ned, men den byggdes upp igen kort därefter. Inget av husen i denna anläggning finns kvar idag. Gårdens äldsta byggnad torde vara det timrade f d spannmålsmagasinet från 1763. Den nuvarande vitputsade huvudbyggnaden uppfördes 1899 i timmer. Den västra flygelbyggnaden daterar sig till tiden omkring 1800 medan den östra nyuppfördes 1962 efter en brand. Flyglarna är också de vitputsade. En annan intressant byggnad på gården är det timrade tullmagasin, som tidigare stått på ön Kullbådan. Där fanns förut en tullplats för utrikes gående fartyg. Intill gården på en bergknalle står öns enda bevarade väderkvarn.

Under Gräsö gård fanns också ett stort antal torp. De första anlades på södra delen av ön. Efter Forsmarks bruks övertagande av gården vid 1800-talets början tillkom en rad torp också på den norra delen av ön. Torparna hade skyldighet att utföra dagsverken på gården. Under 1800-talets andra hälft ökade gårdens behov av arbetskraft och nya arbetarbostäder uppfördes närmare gården. Vid Björkbacken nordost om ekonomibyggnaderna ligger gårdens arbetarbostäder. De fyra bostadshusen ligger på rad tillsammans med källare, vedbodar och ett f d bak- och brygghus för gemensamt bruk. Huvuddelen av husen uppfördes under 1800-talets andra hälft. De f d rättar- och stallmästarbostäderna är välbevarade. Arbetarbostäderna är idag fritidshus.

Gräsö kyrkomiljö

Gräsö kyrka uppfördes åren 1695-97 i timmer med rektangulär plan och vapenhus i väster. Fasaden är klädd med rödfärgad spån. Det valmade taket med sin delning mellan övre och nedre takfall liknar mycket ett säteritak. Uppgifter tyder på att Johan Hårleman, far till den mera namnkunnige arkitekten Carl Hårleman, ritat kyrkan. Kyrkan skadades svårt i samband med rysshärjningarna 1719. Efter freden 1721 påbörjades en mödosam upprustning som fortsatte under hela 1700-talet.

Kyrkorummet har åttsidig plan och väggarna är klädda med panel av stående bräder. Till kyrkans främsta inventarier hör det medeltida altarskåpet och krucifixet. Altarskåpet är troligen från slutet av 1400-talet.

Klockstapel har funnits vid kyrkan sedan 1690-talet. Den stapel som idag står öster om kyrkan uppfördes på 1740-talet och fick sin nuvarande tornhuv 1788.

Kyrkogården anlades 1689 och bogårdsmuren av gråsten tillkom 1790-94. Söder om kyrkogården finns i marken en stjärnformad jordvall, det s k Ryssaltaret. Den har enligt traditionen anlagts för gudstjänstbruk av ryssarna år 1719. Andra teorier som framförts är att stjärnan markerar platsen för föregångaren till den nuvarande kyrkan eller att den är en rest av den trädgårdsanläggning som i äldre tider fanns kring Gräsö gård.

I miljön kring kyrkan ingår även öns skola uppförd på 1960-talet.

Gräsö kyrka

År 1941 fick Gräsö färjeförbindelse med Öregrund. Redan före detta hade emellertid en ny typ av bebyggelse, egnahemmen, nått ön. Väster om kyrkan uppfördes från 1910-talet och framåt flera egnahem. Ett välbevarat exempel är fastigheten **Gräsö 1:42** med falurött bostadshus i en och en halv våning. Utmed vägen norrut ligger också ett f d affärs och bostadshus från samma tid **(Västerbyn 2:50).** Närmast vattnet tillkom de första fritidshusen under 1930-40 talet.

Västerbyn

År 1554, då Västerbyn första gången omnämns i skriftliga källor, bestod byn av fyra skattehemman. I början av 1700-talet fanns fyra gårdar i byn och vid tiden för laga skifte, år 1865, hade antalet ökat till sex. En av dessa flyttades ut till ett nytt läge nordväst om byn, nuvarande gården Västerbyn 7:1.

Västerbyns gårdar ligger utmed öns huvudväg nordost om Gräsö gård. Byn omges av hällbundna steniga marker. Väster och söder om byn återfinns byns äldsta odlingsmarker, Söder- och Västergärdet, som idag är igenlagda men vars äldre odlingstruktur bevarats i en närmast unik omfattning. Många av åkrarna har samma figur idag som för 250 år sedan och mängder av diken återfinns med samma utsträckning idag som då.

På de låglänta markerna mellan Långviken och byn fanns tidigare byns ängsmarker som i slutet av 1800-talet odlades upp till åker. I området finns ännu gärdsgårdar, odlingsrösen, rester av grindar och ängslador som berättar om markernas tidigare användning. På de högre markerna utbreder sig öppna, betade hagar.

År 1689 fick Gräsö egen präst genom att en annexförsamling till Börstils pastorat bildades och i Västerbyn inrättades en av gårdarna till komministerboställe. Efter den år 1910 genomförda reformen av prästerskapets löne- och boställsförhållanden övergick komministerbostället i Västerbyn till att bli arrendegård, s k löneboställe, och ett nytt bostadshus för prästen uppfördes på byns ägor längre österut. Den nuvarande mangårdsbyggnaden på den gamla komministergården **(Västerbyn 4:3)** uppfördes omkring 1860 och bevarar ännu sin äldre karaktär. Huset har sexdelad plan och är klätt med faluröd locklistpanel. På norra sidan flankeras det av en äldre timrad bod. Bostadshuset på komministerboställets nya plats **(Västerbyn 4:5)** uppfördes 1915. Den stora faluröda byggnaden är mycket tidstypisk med faluröd fasspontpanelad fasad och vita snickerier, dekorativt utformade i verandor och trappräcken, samt fönster som är spröjsade i mindre rutor i överdelen. Så när som på en nytillkommen stor altan framför huset är det exteriört bevarat i ursprungligt skick. Det stora faluröda missionshuset i norra delen av byn uppfördes 1884.

Österbyn

Österbyns gårdar ligger på en höjd nära Österbyfjärdens innersta del med kala hällmarker och öppna betesmarker närmast byn. Ett flertal välbevarade gärdsgårdar inhängnar betesmarkerna. Byns åkrar, som brukas idag i stort sätt i samma omfattning som i slutet av 1700-talet, ligger söder och väster om bytomten.

Österbyn

Från bytomten leder en väg till byns ängsmarker som sträcker sig ända ut till Högklyksfjärden. Ängarna vid Träsket är ännu väl hävdade och där finns också ett flertal välbevarade lador som ännu används. De äldsta är timrade och de nyare har brädklädda väggar. Ängarna sammanbinds av enkla brukningsvägar som går genom skogsmarken. I de steniga betesmarkerna öster byn finns också små röjda ytor som tyder på slåtter.

År 1554 då Österbyn omtalas i skrift första gången bestod byn av åtta skattehemman. Vid tiden för storskifte år 1791 fanns tre gårdar i byn. När laga skifte genomfördes på 1870-talet var antalet gårdar desamma. En gård flyttades ut, nuvarande gården Österbyn 3:1.

Av gårdarna på den gamla bytomten är det främst Östergården **(Österbyn 1:3,1:11)** som är av intresse. Gården har en välbevarad mangårdsbyggnad från 1800-talets mitt med faluröd fasspontpanelad fasad och vita dekorativt utformade fönsteröverstycken, samt en timrad ålderdomlig bod. På övriga gårdar har bebyggelsen förändrats under 1900-talet och mitt i byn har en modern villa uppförts.

Vid infarten till byn ligger två välbevarade torp från 1800-talets senare del **(Österbyn 2:4 och 2:7)**. I hagen nordost om bytomten ligger gården *Johannelund*, **(Österbyn 1:7)** med tidstypiskt välbevarat bostadshus från omkring sekelskiftet 1900.

Bostadshus på Östergården i Österby

Befintligt skydd

Fornlämningarna är skyddade enligt kulturminneslagen (KML).

Kyrkan är skyddad enligt kulturminneslagen (KML).

Riktlinjer

Det är av stor vikt att landskapet hålls öppet och hävdas på traditionellt sätt samt att gärdesgårdarna underhålls.

Bebyggelsen bör bevaras och skyddas mot förändringar som spolierar dess genuina karaktär. Vid eventuell ny bebyggelse måste stora krav ställas på anpassning beträffande byggnadernas utformning och material samt placering.

Ös 6

Frebbenbo

- Förhistoriska gravar
- By
- Gästgivargård
- Väg

Läge:
Forsmarks sn. Ek k 128 93 Giboda, 128 94 Berkinge

I Frebbenbo finns en av länets bäst bevarade gästgivargårdar, som med sitt läge invid en äldre bevarad sträckning av den gamla landsvägen mellan Lövsta och Forsmark ännu kan ge en mycket god bild av resandets villkor i äldre tider. Byn har också ett mycket välbevarat och ålderdomligt odlingslandskap.

Miljön omfattar Frebbenbo, en liten välbevarad skogsby som ligger vid en starkt slingrande väg omgiven av ett småbrutet odlingslandskap. Odlingsrösen och välanlagda stengärdesgårdar vittnar om äldre tiders odlingsmödor. Bygatan förbi den gamla gästgivargården kantas av stora åldriga lövträd och stenmurar. Söder om byn ligger ett gravfält och öster om byn en enstaka rektangulär stensättning. Gravarna vittnar om att det fanns bebyggelse i området redan under järnålder.

Frebbenbo omnämns för första gången i skriftliga källor år 1490 och utgjorde då ett skattehemman. År 1855 genomfördes laga skifte och en av byns dåvarande tre gårdar flyttades ut till ett nytt läge.

Genom Frebbenbo passerar den gamla landsvägen mellan Lövsta och Forsmark. Vägen, som mjukt följer terrängens skiftande former, är bevarad i sin äldre sträckning ca 1 km västerut och 3 km söderut. Den kan följas i källorna till 1700-talets slut, men den är troligen ännu äldre. På 1930-talet fick landsvägen en ny sträckning genom skogen söder om byn

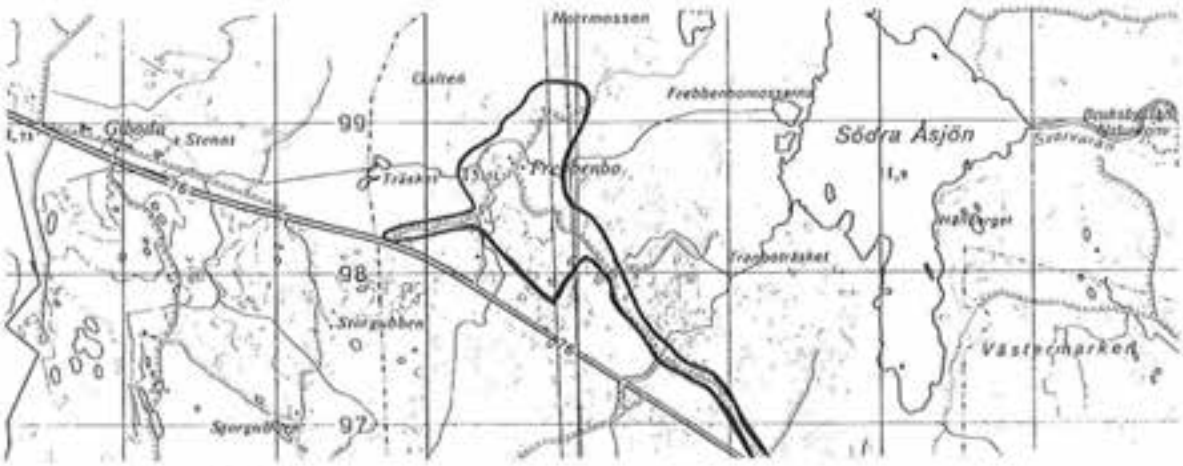

Bevarandeområde Ös 6

Bebyggelsen består idag av två gårdar, varav den ena tidigare har varit gästgiveri. Gården **(Frebbenbo 1:4)** blev betydelsefull som skjutsstation under 1700-talets slut. Som gästgivaregård omnämns den första gången 1807. Den nuvarande byggnaden uppfördes i mitten av 1800-talet. Den är i två våningar klädd med faluröd panel och har brutet plåttak. Byggnaden, som är mycket välbevarad, flankeras av en låg timrad länga och på andra sidan vägen ligger de timrade faluröda ekonomibyggnaderna.

Granngårdens bostadshus **(Frebbenbo 1:15)** är en faluröd parstuga från omkring år 1800. Till gården hör ett flertal värdefulla knuttimrade ekonomibyggnader. Gården Norrtorp, nordost om byn var tidigare byns båtmanstorp, idag finns endast grunden kvar efter den tidigare torpstugan och gården har bebyggelse från 1930- och 40-talen.

Befintligt sydd

Fornlämningarna är skyddade enligt kulturminneslagen (KML).

Riktlinjer

Det är av stor betydelse att odlingslanskapet hålls öppet och hävdas och att stenmurarna underhålls.

Bebyggelsen vid den gamla gästgivargården (Frebbenbo 1:4) bör bevaras och skyddas mot förändringar som spolierar dess genuina karaktär. Varsamhet bör även gälla vid förändringar på övrig bebyggelse. Vid eventuell ny bebyggelse måste stora krav ställas på anpassning till det äldre bebyggelsemönstret och på byggnadernas utformning och material.

Frebbenbo 1:4, den gamla gästgivargården.

Ös 7

Forsmarks bruk

- Odlingslandskap
- Bruksmiljö
- Torpmiljöer
- Förhistoriska gravar och fossil åkermark

Läge: Forsmark sn. Ek k 128 95 Forsmark, 128 96 Habbalsbo

Forsmark hör till landets arkitekturhistoriskt mest värdefulla bruksmiljöer med enhetlig och påkostad bebyggelse från 1700- och 1800-talen samt en unik engelsk parkanläggning.

Forsmarks bruk ligger vid Forsmarksån några kilometer från dess utflöde i Öregrundsgrepen omgiven av ett småbrutet betes-och odlingslandskap. Flacka åkermarker med kuperade åkerholmar altenerar med öppna hagmarker och slutna barrskogspartier. Den gamla landsvägen österut från bruket liksom vägen söder om Hermansbo kantas av höga välanlagda stenmurar uppförda på 1790-talet. I brukets omland ligger ett flertal gårdar och torp som tillhört bruket och norr om Bruksdammen ett område, Bystan, med intressanta fornlämningar vilka berättar att området var bebott redan under förhistorisk tid.

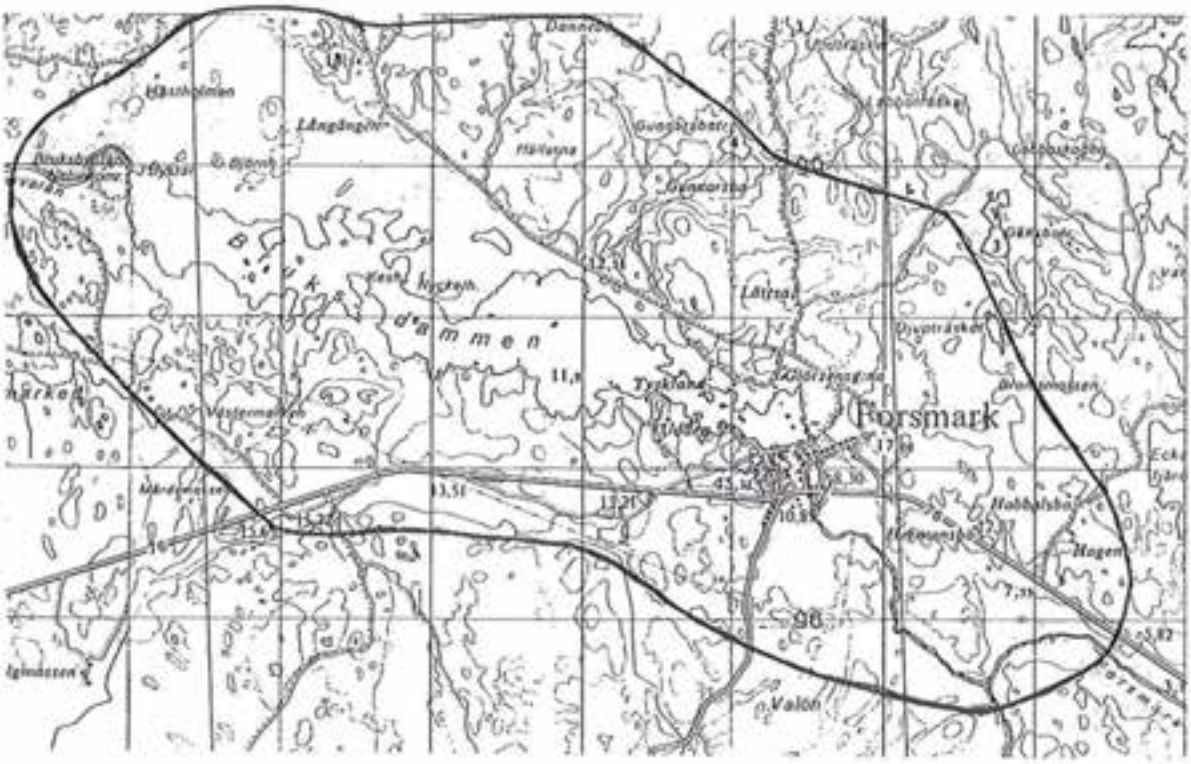

Bevarandeområde Ös 7

Forsmarks bruk anlades som kronobruk 1580 på en plats där det redan tidigare fanns bondeägda hyttor och där naturförutsättningarna, som namnet antyder, var mycket goda. Där fanns gott om skog och vattenkraft. Bruket kom att utvecklas till ett av de större kronobruken och hade i början av 1600-talet fyra masugnar och sex hamrar. Produktionen var inriktad på tackjärn, stångjärn och krigsmaterial.

År 1612 bildades Forsmarks socken. Till den nya kyrksocknen lades de allra nordligaste delarna av Valö och Börstil socken.

Liksom de andra kronobruken kom Forsmark ganska snart att utarrenderas. Mellan 1624 och 1646 arrenderades bruket av fyra valloner, varefter det såldes till två av dem, Gerhard de Besche och Peter Rochet. Under arrendetiden gjordes stora satsningar på bruket. Yrkeskunniga arbetare från Vallonien inkallades och vallonsmidet infördes. De gamla masugnarna och hamrarna ersattes av två nya masugnar av fransk typ och två vallonsmedjor. Samtidigt anlades ett nytt bruk under Forsmark, i Berkinge, och en masugn i Vigelsbo. Dessa anläggningar, liksom området vid nuvarande Johannisfors, där arrendatorerna en period drivit ett hammarverk, ingick i köpet av Forsmark. Huvudproduktionen var nu stångjärn.

Vid rysshärjningarna 1719 brändes bruket och förödelsen blev stor. Endast ett fåtal byggnader klarade sig. Återuppbyggnaden av de nedbrunna byggnaderna skedde genast och i stort sätt enligt samma mönster som före branden varför Forsmark länge, t ex i jämförelse med Lövsta bruk, framstod som ett tämligen påvert bruk.

En ny blomstringsperiod för bruket inleddes sedan handelsfirman Finlay & Jennings 1751 köpt egendomen. År 1762 blev Frans Jennings son John ensam ägare. Han inledde den stora omdaning av Forsmarks bruk som alltjämt präglar bruket. År 1765 anlitade han arkitekten Jean Eric Rehn som fick uppdraget att rita en ny huvudbyggnad och en generalplan för hela bruket.

Ombyggnadsarbetena fortsattes av brukets nästa ägare Samuel af Ugglas, som ropade in anläggningen på auktion 1786. Under af Ugglas tid anlades bl a den storslagna engelska parken och bruksgatan fick sin östra avslutning med den år 1800 invigda kyrkan.

Omplaneringen av bruket berörde i lika hög grad industribyggnaderna. Nya hammare och kolhus uppfördes medan masugnarna revs. Tackjärnet togs i stället från masugnen i Berkinge och från en masugn i Männäis i södra Finland som också ägdes av af Uggla. För att bättre tillgodose Forsmark med tackjärn inköptes också Harnäs bruk med egna masugnar 1812. Därifrån transporterades tackjärnet till hamnen i Kallerö, som tillsammans med Ledsundet i Kallrigafjärden, tjänade som utskeppningshamn för Forsmarks, Österby och Gimo bruk.

På 1760-talet byggdes smedjorna i Forsmark om för tysksmide. Under 1700-talets andra hälft bedrevs även råstålsmide vid bruket för tillverkning av manufakturjärn, vilket bl a skedde i det skär- och valsverk som under samma period fanns i Johannisfors.

Forsmark ombildades 1885 till aktiebolag och sedan bruksdriften lagts ner på 1890-talet blev skogshanteringen basnäring för företaget. En stor del av järnhanteringens industrianläggningar stod kvar en lång tid sedan driften upphört. På 1960-talet revs den stora vallonsmedjan med tillhörande kolhus vid Stordammen. År 1975 förvärvades bruket av Forsmarks kraftgrupp AB.

Nya herrgården

Bruksmiljön i Forsmark saknar motstycke i landet. Att omvandlingen av bruket kom igång relativt sent på 1700-talet innebar att det fick en annan karaktär än de andra valllonbruken, med en i sin helhet genomförd strikt planering och enhetlig bebyggelse i sten. Längs en rak bruksgata, som bildar huvudaxel i anläggningen, ligger arbetarbostäderna och som fond i väster huvudbyggnaden och i öster kyrkan.

Åren 1768-74 uppfördes den nuvarande *herrgården (Nya herrgården)* i gustaviansk stil efter ritningar av Rehn. Huset är i tre våningar med utskjutande sidopartier mot bruksgatan och flackt valmat tak. Huvudentrén pryds av två kolonner som bär ett överstycke med två urnor, ett arrangemang som tillkom sedan af Uggla blivit ägare.

Vid sidan av den nuvarande herrgården ligger *Gamla herrgården* som blev inspektorsbostad sedan den nya herrgården tagits i bruk. Huvudbyggnad uppfördes av John Jennings och stod klar 1765. Huset är i två våningar med flackt valmat tak och en liten fronton över ingången. Det har en dubbeltrappa med vackra smidesräcken som leder upp till entrén. Byggnaden flankeras av två envåniga flyglar med brutet tak. Flyglarna är äldre än huvudbyggnaden. Äldst är den södra som fungerat som köksflygel. Intill Gamla herrgården står *Klocktornet,* en åttkantig byggnad uppförd 1810 med lanternin med vällingklocka och urverk från 1812.

Bakom huvudbyggnaden utbreder sig den berömda *engelska parken* som började anläggas av Samuel af Uggla 1784. Parken som innehåller dammar, tempel och eremithydda planlades av hovträdgårdsmästaren Johan Christian Ackerman.

De äldsta av *bruksgatans bostadshus* är uppförda på 1760-talet. Resterande byggdes mellan åren 1786 och 1812. Sex av husen är i två våningar, påbyggda under 1860- och 70-talen. Bakom bostadshusen och parallellt med dessa ligger bruksarbetarnas bodar, källare och ladugårdar. Utmed bruksgatan ligger också *gamla prästgården*, en envånig byggnad under brutet tak, som från 1868 övergick till att fungera som arbetarbostad då den ersattes av *nya prästgården* som ligger intill Stordammen. Den uppfördes 1870 i engelsk villastil efter ritningar av arkitekten Adrian Crispin Pettersson. Fasaderna är putsade nedtill och i övervåningen panelade med lövsågeriutsmyckning och spetsbågiga fönster. Taket är brant och kraftigt utskjutande.

I bruksgatans förlängning mot öster reser sig den vitputsade *kyrkan* ritad av arkitekten Olof Tempelman i början av 1790-talet och invigd år 1800. Kyrkan utgör en av landets mest helgjutna nyklassisistiska kyrkobyggnader. Sydväst om kyrkan ligger brukets *gamla kyrkogård* från tiden före rysshärjningarna.

Kyrkan vid bruksgatans slut i öster.

Centralt i bruket ligger *bruksmagasinet* där de anställda fick hämta ut den del av lönen som utgjordes av matvaror och spannmål. Byggnaden som uppfördes 1803 är numera museum.

Bakom magsinet i början av bruksgatan ligger brukets skolor, *Teresias skola* uppförd 1843 och *Charlottas skola* byggd år 1861. Två strama vitputsade byggnader med rundbågiga fönster och flacka sadeltak, mycket typiska för sin tid.

Av produktionsanläggningarna från järnhanteringens tid återstår idag *Nedre hammaren* från början av 1800-talet, klensmedjan från 1796 och gösboden från 1805. Smedjorna har senare fått andra funktioner och någon utrustning finns idag inte kvar i byggnaderna. Invid f d klensmedjan vid Verkstadsdammen ligger också *Stora verkslängan* som tidigare inrymde verkstäder för brukets hantverkare. Av det stora kolhuset invid Bruksdammen återstår idag endast uppfartsramperna i slaggsten.

Ovan Nedre hammaren och kvarnen. Nedan torp vid Habbalsbo.

Lite vid sidan om själva bruket, väster om gamla herrgården, ligger *stallet* och *ladugården*. Stallet uppfördes på 1830-talet och utgörs av en fyrlängad byggnad uppfört kring en öppen gård. Bakom stallet ligger två ladugårdsbyggnader. Den ena är från 1780-talet men ombyggd på 1830-talet. Till brukets övriga byggnader knutna till jordbruket hör bl a den välbevarade *kvarnen* från 1802 vid Verkstadsdammens utlopp.

Brukets torp och gårdar, som huvudsakligen ligger i skogsområdena norr och öster om bruket, har en mycket värdefull och ålderdomlig bebyggelse. Bostadshusen utgörs i de flesta fall av enkelstugor eller parstugor och på flera av torpen finns äldre timrade uthusbyggnader. På några av torpen, te x vid *Hermansbo*, finns också sk tvillingstugor dvs två spegelvända sammanbyggda enkelstugor. Vid utfartsvägen norrut från bruket ligger *Norrgårdarna* med välbevarad faluröd bebyggelse, däribland två parstugor, från mitten av 1800-talet. Välbevarade ålderdomliga parstugor finns också vid *Giörtzengårdarna, Dammen och Tyskland* på norra sidan om Framdammen.

Gunnarsbo

Avskilt belägna i skogsbygden norr om Bruksdammen ligger gårdarna i Gunnarsbo. Gårdarna, som varit arrendegårdar under Forsmarks bruk, har ett mycket intressant och ålderdomligt byggnadsbestånd. Nästan vägg i vägg ligger bostadshusen, nu liksom i slutet av 1700-talet då gårdarnas ägor kartlades. Gården **Gunnarsbo 1:4** har ett stort tvåvånigt bostadshus som ursprungligen uppfördes som en parstuga omkr 1780 och som på 1850-talet breddades och höjdes. Till gården hör även en timrad magasins- och bodlänga av hög ålder samt en timrad ladugård och en timrad tröskloge från 1800-talets mitt. Granngårdens **(Gunnarsbo 1:17)** bostadshus, som är i starkt förfall, är uppfört vid mitten av 1800-talet och har femdelad plan. Ekonomibyggnaderna är timrade och huvudsakligen från 1800-talet.

Bystan

På och runt holmen Bystan, nära Bruksdammen, finns intressanta och orörda rester av en järnåldersbygd.

Här finns spår efter järnålderns åkerbruk i form av åtta koncentrationer med röjningsrösen med mellan 5 och 70 röjningsrösen vardera. Marken mellan rösena är tydligt stenröjd. Ett gravfält, en ensam grav och en lämplig boplats har också påträffats i området. Fornlämningarna är belägna på en höjd mellan 10 och ca 15 m.ö.h. Utifrån detta är en datering till yngre järnålder trolig.

Befintligt skydd

Området utgör i sin helhet ett riksintresse för kulturmiljövården, C 15 (NRL).

Fornlämningarna är skyddade enligt fornminneslagen (KML)

Forsmarks bruk är sedan 1975 byggnadsminne (KML).

Området runt bruket har förordnande till skydd för landskapsbilden enligt 19 § NVL.

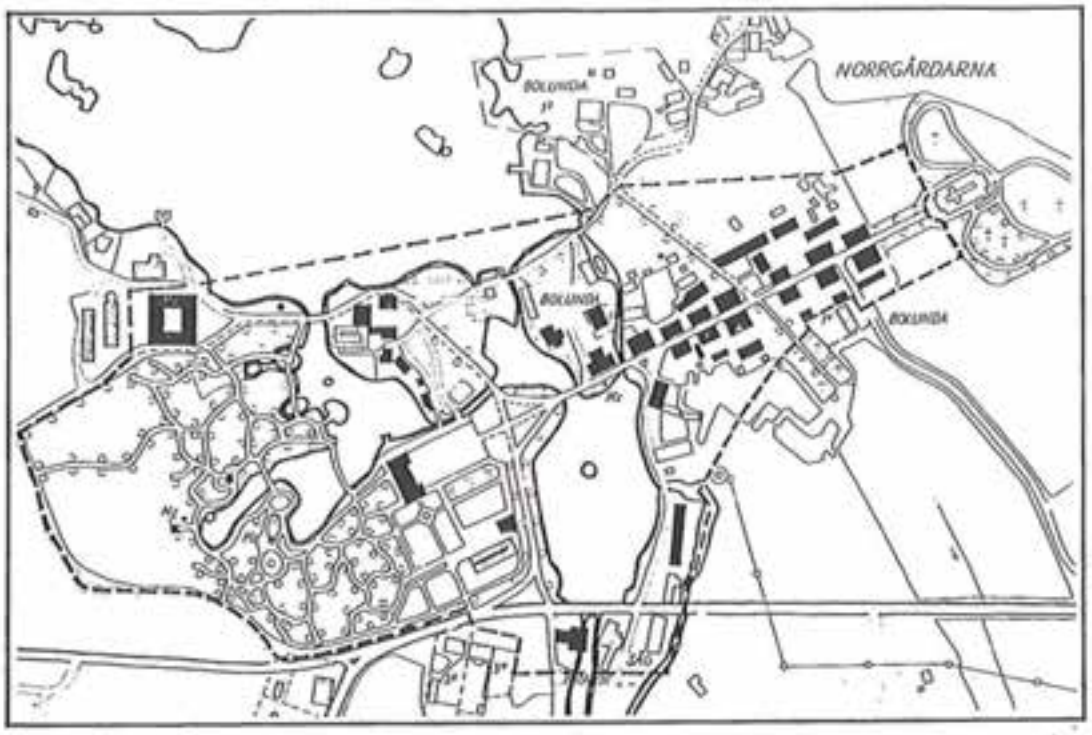

Den streckade linjen visar byggnadsminnets omfattning.

Riktlinjer

Det är av stor betydelse att odlingslandskapet hålls öppet och hävdas och att stenmurarna underhålls och röjs från träd och buskar.

Byggnader belägna inom byggnadsminnet, se gällande skyddsföreskrifter.

För övrig bebyggelse gäller att den bör bevaras och vårdas samt skyddas mot förändringar som spolierar dess genuina karaktär. Vid eventuell ny bebyggelse måste stora krav ställas på anpassning till det äldre bebyggelsemönstret och på byggnadernas utformning och material.

Att läsa

Douhan B Bruk i Uppland, 1990.

Eklund K-J, 1990 Bebyggelsen. Forsmarks bruk.

Forsmarks bruk - en uppländsk herrgårdsmiljö 1984

Jansson S, 1982 Forsmarks bruk som byggnadsminne

Ös 8

Johannisfors

- Industrilämningar
- Bro
- Bostadsbebyggelse

Läge: Forsmarks sn. Ek k 128 86 Simundö, 128 96 Habbalsbo

Vid Johannisfors finns länets största bevarade stenvalvsbro från 1700-talet och välbevarad bostadsbebyggelse som minner om den tid då det på platsen fanns en livaktig industri. I området finns också en intressant stenladugård.

Johannisfors ligger vid det nedersta och det senast uppkomna fallet utmed Forsmarksån, som strax söder om bruket mynnar ut i Kallrigafjärden. Forsen är inte omnämnd i det medeltida materialet. Den har bildats senare som en följd av landhöjningen. När Forsmarks kronobruk exploaterade nya områden blev forsen intressant ur kraftförsörjningssynpunkt. År 1622 anlade Peter Rochette, en av Forsmarks arrendatorer, en stångjärnshammare som fick namnet Karbida hammare och var i bruk fram till 1634.

Namnskrivningen utgår förmodligen från Kallriga, det säteri på vars ägor forssträckningen låg. Området byggdes ut kraftigt vid 1700-talets mitt, sedan handelsfirman Finlay & Jennings blivit ägare till Forsmark. Ett skär och valsverk anlades i början av 1750-talet och var i drift till 1771. Efter nedläggningen bedrevs olika slag av manufaktursmide i Johannisfors. Man tillverkade bl a spik, vagnsfjädrar och stålaxlar.

Platsen fick troligen sitt namn Johannisfors, efter John Jennings, som övertog Forsmark efter handelsfirman Finlay och Jennings upplösning. Äganderätten övertogs senare av Samuel af Ugglas. Johannisfors förblev till slutet av 1800-talet Forsmarks bruks manufakturverk, men verksamheten förändrades sedan järnhanteringen vid Forsmark lagts ned. Förädling av skogsprodukter ersatte manufakturverket. Vid mitten av 1800-talet anlades ett sågverk och 1893 uppfördes en sulfatfabrik. På platsen fanns också ett kopparverk. Nya bostäder, skola och folkets hus byggdes och ett egnahemsområde växte upp söder om det gamla bruket. 1905 sysselsatte sulfatfabriken, sågen och kopparverket ca 123 personer.

Efter några vinstgivande år drabbades tillverkningen av den konjunkturnedgång som inleddes i landet efter första världskriget. År 1932 eldhärjades sulfatfabriken svårt och återuppbyggdes aldrig därefter. Samhället avfolkades och många byggnader revs.

Fram till 1860-talet fungerade Johannisfors också som utskeppningshamn för det stångjärn som tillverkades vid Forsmark. Uppgrundningen medförde att hamnen måste flyttas ut till Kallerö.

Bevarandeområde Ös 8

Av den omfattande bebyggelse som fanns vid Johannisfors i början av 1900-talet återstår idag ett tiotal byggnader. Invid den vackra femspanninga stenvalvsbron som uppfördes på 1750-talet ligger en vitputsad kvarnbyggnad med brutet tak **(Simundö 8:7)**. På dess fasad sitter byggherren af Ugglas initialer och årtalet 1805 som anger det år som huset byggdes. Strax intill ligger en ca 65 meter lång fähuslänga **(Simundö 8:15)**, uppförd i sina äldsta delar i gråsten på 1790-talet och tillbyggd i början av 1800-talet i slaggsten. Byggnaden som innehåller tio avdelningar har inte genomgått några större förändringar sedan byggnadstiden. På samma fastighet ligger en arbetarbostad från omkring 1900 och norr om kvarnen finns en välbevarad arbetarbostad från omkr. 1870 **(Simundö 10:6)**. Strax intill ligger Johannisfors skola från 1899 **(Simundö 10:1)**.

Söder om bron finns ytterligare några små arbetarbostäder och en f d kalkbrännarbostad från 1890-talet **(Forsmark 10:15)**. Till ingenjörsbostaden som ligger på västra sidan om vägen **(Simundö 10:3)** leder en lindallé planterad på 1890-talet samtidigt som huset uppfördes. Dess nuvarande eternitfasad härrör från 1950-talet.

På bruksområdet finns också ett 15-tal lämningar efter bostadshus och industribyggnader, en kanal och en torrlagd ränna samt rester av den stensatta kaj från vilken Forsmarkjärnet fram till 1800-talets mitt utskeppades. Lämningarna av hus syns i form av husgrunder i betong, cement och tegel.

Söder om det gamla industriområdet på gränsen mot Simundö ägor ligger ett litet välbevarat egnahemsområde **(Kallriga 1:3, 1:4, 1:8, 1:9, 1:11, 1:13 och Simundö 9:5)** med representativ och välbevarad bostadsbebyggelse från 1920-talet. Bostadshusen har putsade eller panelklädda fasader och de flesta har tidstypiska förstukvistar med svarvade stolpar. Några har brutet tak. I norra delen av egnahemsområdet ligger också ett bostadshus **(Kallriga 1:36)** från 1890-talet vars exteriör är helt bevarad i ursprungligt skick med faluröd fasspontpanelad fasad och liten vitmålad veranda med enkel utsmyckning.

F d arbetarbostad (Simundö 10:6).

Kallriga 1:4

Befintligt skydd

Bron är skyddad enligt kulturminneslagen (KML).

Riktlinjer

Det är av stor betydelse att stenvalvsbron underhålls kontinuerligt och att området runt bron hålls öppet.

Bebyggelsen bör bevaras och skyddas mot förändringar som spolierar dess genuina karaktär. Vid eventuell ny bebyggelse måste stora krav ställas på anpassning beträffande byggnadernas utformning och material samt placering.

Att läsa

Forsmarks bruk - en uppländsk herrgårdsmiljö, 1984

Forssman T. Johannisfors bruk. Bygden, 1989

Ös 9

Berkinge

- Hyttlämning
- Bruksmiljö

Läge: Forsmarks sn. Ek k 128 84 Gålarmora, 128 94 Berkinge

Mindre bruksmiljö med hyttlämning och välbevarad herrgård från mitten av 1700-talet. I området finns också äldre ekonomibyggnader, arbetarbostäder samt välbevarade skogsarbetarbostäder från 1950-talet som berättar om den nya näring som tog över efter järnhanteringen.

Berkinge ligger väster om Forsmark vid Gålarmoraån. Platsen har medeltida ursprung som boplats. Under 1500-talet fanns två skattehemman i byn. Det ena av dem sattes i pant år 1632 till Gerhard de Besche, en av de holländare som 1624 fått arrendera Forsmarks kronobruk. På egendomen uppförde de Besche ett järnbruk med hammarsmedja och masugn. Sedan han 1646 blivit ägare till Forsmark inlemmades Berkinge i detta bruk. Berkinge erhöll frälsefrihet och bebyggdes till säteri av de Besches arvingar. Sätesfriheten indrogs emellertid vid Karl XI:s reduktion. Järnbrukets hammarsmedja ödelades 1711. Masugnen drevs dock vidare för Forsmarks bruks räkning, fram till 1884.

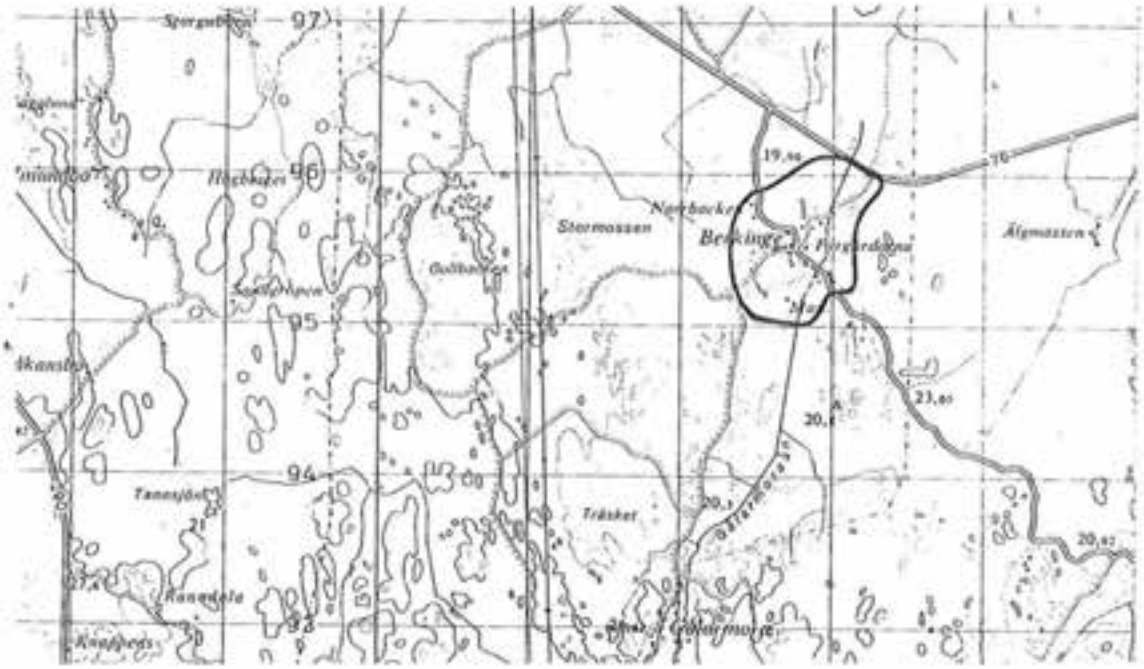

Bevarandeområde Ös 9

I områdets södra del kan man idag finna lämningar efter masugnen, en kolhusruin och fördämningsvallar. Marken i anslutning till ruinerna är kraftigt kol och slaggblandad. Fördämningsvallen innehåller också slagg tillsammans med sten och jord. I samband med anläggnings och schaktningsarbeten har fördämningsvallen genomgrävts på ett flertal ställen. Vid ett schaktarbete blottades träkonstruktioner i botten på vallen.

Berkinge gård **(Berkinge 28:5)** uppfördes omkring 1750 och består av en mindre huvudbyggnad och två små flyglar, klädda med faluröd panel. Huvudbyggnaden har ett högt valmat tak och en ålderdomlig kvadratisk plan. Till gården hör även en överkragad timrad bod från 1630-talet och timrade ekonomibyggnader från 1880-talet.

Vid Fyrgårdarna låg tidigare två låga bostadslängor med två lägenheter i varje. Idag finns ett av bostadhusen kvar samt två timrade ålderdomliga uthuslängor **(Berkinge 15:2)**. Väster om denna ligger ytterligare en arbetarbostad **(Berkinge 7:1)**, för fem hushåll, uppförd vid 1800-talets mitt. En intressant gård **(Berkinge 4:1)** med bostadshus i putsad slaggsten från 1700-talet och ladugård i slaggflis samt ett par källarbodar av hög ålder ligger efter vägen mot Gålarmora. Bostadshuset innehåller två spegelvända lägenheter med enkelstugans plan.

I områdets norra del ligger brukets skola från sekelskiftet 1900. Den faluröda byggnaden är exteriört välbevarad sedan byggnadstiden. Vid utfarten mot Forsmark ligger fyra skogsarbetarbostäder **(Berkinge 3:2)** av småstugetyp på rad. De uppfördes på 1950-talet sedan skogsnäringen tagit över efter järnhanteringen.

Bruksarbetarbostäder i Berkinge. Till höger "Fyrgårdarna".

Riktlinjer

Det är av stor betydelse att byggnaderna bevaras och skyddas mot förändringar som spolierar deras genuina karaktär. Vid eventuell ny bebyggelse måste stora krav ställas på anpassning till det äldre bebyggelsemönstret och på byggnadernas utformning och material.

Att läsa

Jonsson, G Berkinge bruk. Bygden 1971

Forsmarks bruk – en uppländsk herrgårdsmiljö, 1984

Ös 10

Snesslinge by och Snesslingeberg

- By
- Herrgård
- Bebyggelselämningar

Läge: Börstils sn. Ek k 128 86 Simundö, 128 87 Snesslinge

Snesslinge by och Snesslingebergs gård illustrerar mycket väl säteribildningens genomförande på 1600-talet. I byn, som bevarat sin äldre bebyggelsetruktur, finns två av länets bäst bevarade kringbyggda gårdar av götisk typ med byggnader från 1700- och 1800-talen och vid Snesslingebergs gård en mycket representativ och välbevarad herrgårdsmiljö från 1700-talet

Miljön omfattar Snesslinge by och Snesslingebergs gård. Snesslinge by ligger på moränmarken i övergången mot skogsbygden. Bakom byn finns steniga betesmarker och framför utbreder sig den flacka åkermarken där Snesslingebergs gård ligger på en markant moränkulle omgiven av lövträd. Det öppna odlingslandskapet ansluter i norr till Kallrigafjärden.

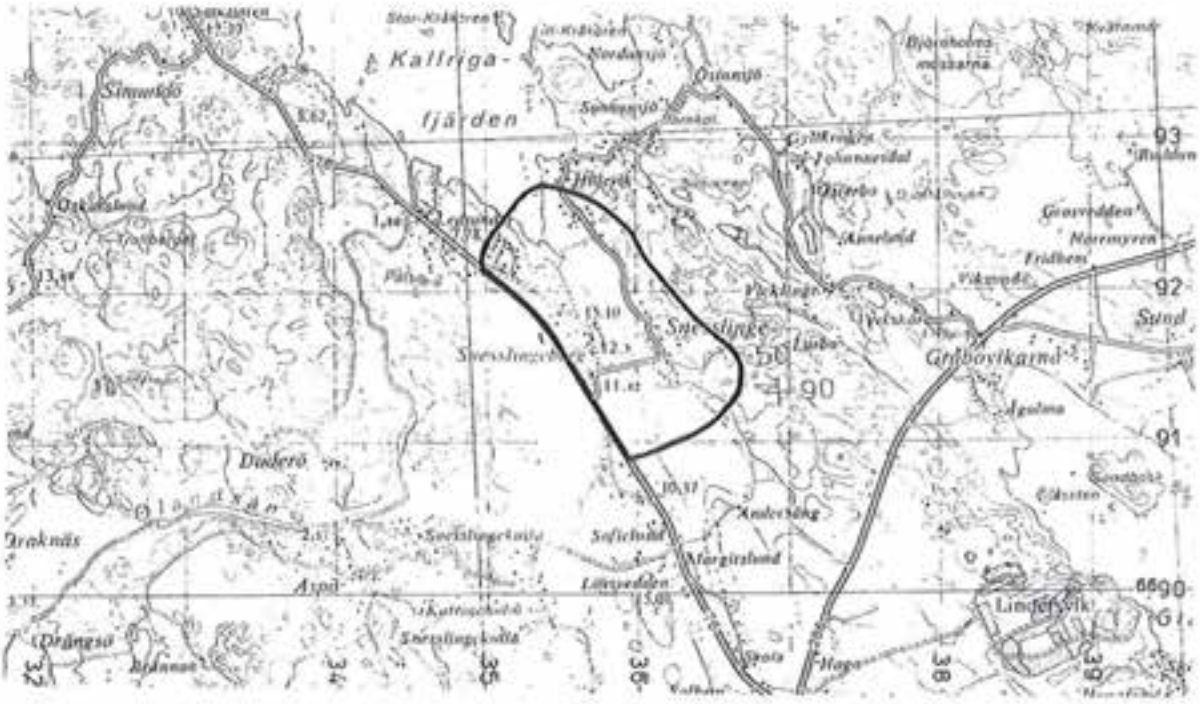

Bevarandeområde Ös 10

Snesslinge nämns i källorna första gången 1291. Byn var redan under medeltiden den största i Börstil socken. På 1500-talet fanns här 12 hemman. Antalet hemman minskade något efter det att Per Brahe d y 1646 köpte in större delen av Snesslinge från kronan. Tre av byns hemman togs då i anspråk för säteribildning varvid gården Snesslingeberg bildades. Vid säteribildningen avhystes gårdar. Eventuellt kan dessa ha legat nordväst om Snesslingeberg vid nuv. Hästhagen. I den steniga ängsmarken finns minst fem husgrunder med spismursrester, fyra jordkällare och ett antal otydliga uthusgrunder och odlingsrösen. På en karta från 1760 finns på platsen ett torp med namnet Gammelbyn.

Snesslingeberg

Snesslingebergs gård tillhörde Forsmarks bruk mellan 1832 och 1934. Huvudbyggnad uppfördes 1795 medan flyglarna är äldre, uppförda 1736. Byggnaderna fick sitt nuvarande utseende med ljusa putsade fasader och plåtavtäckta tak 1885. De välbevarade husen bildar tillsammans en mycket representativ mindre herrgårdsmiljö från 1700-talet. På gården finns också ett antal byggnader från 1800-talet bl a ett f d stall, uthus, bodlänga, arbetarbostad och magasinsbyggnader. Byggnaderna har kompletterats under 1900-talet med tidens krav på utrymmen för nya typer av redskap och verksamheter. En värdefull byggnad är också den f d rättarbostaden norr om herrgården.

Snesslinge by fortsatte att växa under 1700-talet. Laga skifte, som genomfördes 1853-63, innebar att flera gårdar flyttade ut och andra slogs samman. Snesslinge by har dock fortfarande en tät och omfattande bebyggelse. Gårdarna ligger på båda sidor om bygatan, som kantas av stenmurar och knotiga hamlade lövträd. Från tiden före laga skiftet finns två välbevarade kringbyggda gårdar med timrade byggnader från 1700- och 1800-talen, bl a

portliderlänga mot bygatan **(Snesslinge 6:20 och 24:1)**, som visar hur gårdarna såg ut i äldre tider. I byn finns för övrigt flera gårdar med välbevarade byggnader från 1800-talets senare del. Bostadshuset på **Snesslinge 6:9** från 1865 med välbevarad fasad och lövsågeriveranda hör till de större i byn.

Snesslinge 6:20

Utmed den gamla landsvägen, som genom Snesslingebergs gård är bevarad i sin ursprungliga sträckning, ligger Snesslinge f d missionshus från 1884. Huset, som bevarat sin ursprungliga exteriör med fasspontpanelad fasad och spetsbågiga fönster på kyrksalen, är en mycket god representant för sin tids frikyrkobyggnader och berättar om en tid då denna rörelse var mycket livaktig på landsbygden. Även interiören är delvis bevarad med dekorativa målningar, paneler m m.

Befintligt skydd

Fornlämningarna är skyddade enligt kulturminneslagen (KML).

Riktlinjer

Bebyggelsen bör bevaras och skyddas mot förändringar som spolierar dess genuina karaktär. Vid eventuell ny bebyggelse måste stora krav ställas på anpassning till det äldre bebyggelsemönstret och på byggnadernas utformning och material.

Ös 11

Sund - Bolka - Söderby

- Odlingslandskap
- Fornlämningar
- Byar
- Gård
- Sjöbodplatser

Läge: Börstils sn. Ek k 128 87 Snesslinge, 128 88 Bolka

Bolka och Sunds byar bevarar mycket av sin odlings- och bebyggelsestruktur från tiden för laga skifte på 1800-talet. I byarna finns också många välbevarade byggnader som utgör goda representanter för det traditionella byggnadsskicket på bondgårdarna under 1800-talet. Söderby gård är ett intressant exempel på säteribildning från 1600-talet med byggnader och parkanläggning från 1700-talet. I området finns ett stort höggravfält som visar att bebyggelse funnits i området sedan förhistorisk tid.

Området omfattar byarna Bolka och Sund samt Söderby gård, en rent agrar miljö med ett sammanhängande odlingslandskap som bevarat mycket av sin äldre karaktär. Mellan byarna utbreder sig ett svagt kuperat odlingslandskap med moränbackar och enstaka odlingsrösen. Ägogränserna från laga skiftets genomförande är alltjämt tydliga. Diken och ett flertal äldre brukningsvägar skiljer åkrarna åt. Vissa av brukningsvägarna liksom vägnätet mellan byarna kan identifieras på 1700-talskartorna. Byarna ligger väl samlade i övergången mellan åker- och skogsmark med steniga beteshagar närmast skogen, stenmurskantade bygator och rikligt med lövträd som bär spår av lövtäkt. Vid Granfjärden ligger Sund och Söderbys sjöbodsplatser, vilka berättar om fiskets stora betydelse i äldre tider.

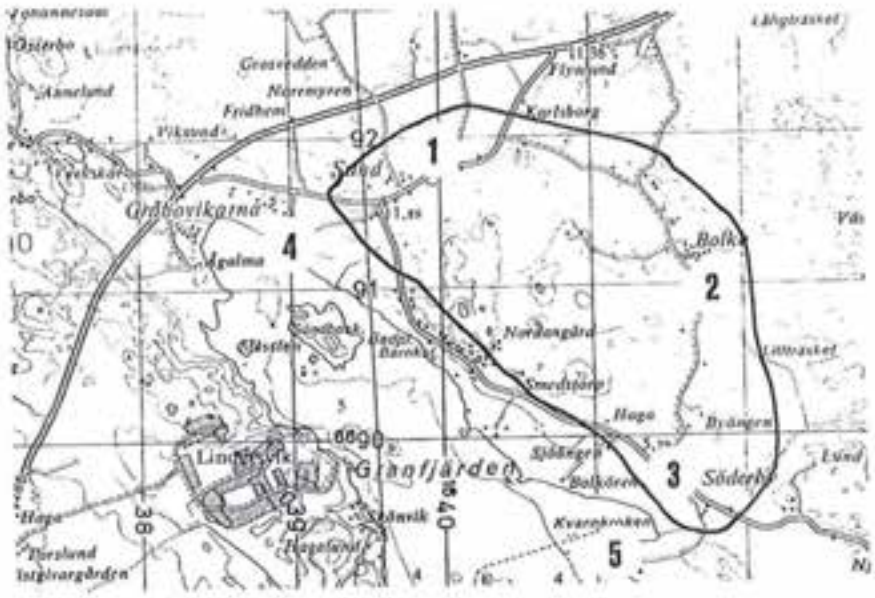

Bevarandeområde Ös 22

11.1 Sund

Byns äldsta kända namn är Sundöö och den uppträder i källorna för första gången år 1383. Namnet har byn fått av att den ursprungligen låg vid den vattenled som tidigare förband Granfjärden med Kallrigafjärden. Bosättningen vid Sund härstammar från förhistorisk tid. Inom byns ägor finns fyra gravfält från yngre järnålder. I byn står en runsten som tidigare stått på ett av gravfälten. Nordväst om byn finns äldre, övergiven odlingsmark med tät förekomst av odlingsrösen.

Sunds by storskiftades 1778-81 och laga skiftet genomfördes hundra år senare, 1882-89. Byn har behållit sitt vägnät och mycket av sin bebyggelsestruktur från tiden före laga skifte. Bebyggelsen härrör huvudsakligen från tiden efter laga skiftet men där finns också äldre byggnader. På gården **Sund 1:4** finns en parstuga från 1800-talets början som är nästan orörd sedan byggnadstiden. Den har en ålderdomlig locklistpanel och inåtgående ytterdörr med fiskbensmönstrad panel och överljusfönster. På samma gård finns också ett timrat brygghus från 1800-talets mitt. Gårdens nuvarande mangårdsbyggnad utgörs av ett stort bostadshus från 1910 med fasspontpanelad fasad. Gården **Sund 13:1** har flera äldre timrade byggnader och stor mangårdsbyggnad med fasspontpanelad fasad från 1901 samt timrad ladugård och stall från 1890-talet. På samma fastighet finns också en välbevarad timrad folkrörelsebyggnad från omkring 1910 som tillhört nykterhetsrörelsen. På södra sidan av bygatan ligger gården **Sund 8:10** med locklistpanelat falurött bostadshus från 1880-talet med vitmålade dekorativa fönsteröverstycken och lunettfönster i gavlarna. Gården **Sund 5:8** är mycket representativ för den utformning gårdarna ofta fick efter laga skiftets genomförande. Mangården med bostadshus och vinkelbyggt brygghus och källarbod omges av en trädgård och skiljs från ladugårdsdelen av ett staket. Bostadshuset från 1906 har tidstypisk ljusmålad fasspontpanelad fasad. Det välbevarade brygghuset och källarboden är från sekelskiftet 1900. Till gården hör också en smedja från tid.

Bygatan i Sund. Till höger Sund 8:10

11.2 Bolka

Bolka saknar förhistoriska lämningar och representerar en medeltida kolonisation. Äldsta uppgiften om Bolka by är från 1383.

Storskifteskartan från 1777 visar att byn vid den tiden hade sju kringbyggda gårdar och ett båtmanstorp. Vid laga skiftet, som påbörjades 1859, fanns nio gårdar i byn. Av dem flyttades tre ut till nya lägen norr om båtsmantorpet.

Bebyggelsen på den gamla bytomten utgör ännu idag en förtätad välbevarad miljö med faluröda gårdar på båda sidor om bygatan. Vid tiden för laga skifte hade flera av gårdarna nyuppförda bostadhus med femdelad plan. Mangårdsbyggnaden på gården **Bolka 5:1** uppfördes 1830 och har bevarat sin ursprungliga volym med brutet tak men har under senare tid fått en ny fasad. Gården **Bolka 1:4** har ett värdefullt byggnadsbestånd. Bostadshuset uppfördes 1850 med femdelad plan men byggdes om 1901, varvid det fick sitt nuvarande utseende med dekorativt utformade fönsteröverstycken. Som en rest från den tid gårdarna var kringbyggda ligger längs med tomtgränsen mot granngården i öster en timrad faluröd länga med brygghus och bodar från 1800-talets mitt. Till gården hör också en timrad linbastu från samma tid och en smedja från sekelskiftet 1900. Norr om bykärnan ligger den utflyttad gården **Bolka 4:2** med ett välbevarat och tidstypiskt bostadshus med sexdelad plan byggt 1899. Huset har fasspontpanelad fasad med dekorativa fönsteröverstycken. Som flygel ligger ett äldre bostadshus, troligen från 1800-talets början. Norr om bytomten ligger Bolka båtmanstorp,

Vid sekelskiftet 1900 började bönderna att uppföra stora mangårdsbyggnader med sexdelad plan. På de utflyttade gårdarna placerades de skilda från ladugårdsdelen och omgavs av en trädgård som här vid gården Bolka 4:2.

Bolka 1:1, med välbevarad ålderdomlig enkelstuga som under indelningsverkets tid tillhörde Norra Roslagens kompani. I vägskälet längre norr ut ligger en utflyttad gård, **Bolka 3:29**, med byggnader från 1910-talet. Bygatan liksom byvägen som går utmed åkerkanten kantas av hamlade lövträd och bitvis av en vällagd stenmur.

11.3 Söderby gård

Vid Smedstorp ligger områdets största gravfält med ett hundratal gravar från yngre järnålder, varav 50 är högar. Norr om gravfältet finns ett område med röjningsrösen. Man antar att Söderby tidigaste by kan ha legat intill detta område. Vid den senaste fornminnesinventeringen hittades ytterligare ett gravfält i området. Ett långröse och stensättningar. I anslutning till gravfältet finns en vall av upplagd sten och två röjningsrösen, som möjligen kan dölja ytterligare gravar.

På 1600-talet förvandlades Söderby by till ett säteri. Gården brändes av ryssarna 1719 men återuppbyggdes och var senare utgård till Forsmarks bruk fram till 1930-talet. I slutet av 1800-talet delades gården i två. Trots delningen har gården mycket väl bevarat sin 1700-tals karaktär. Nu som då ligger två bostadshus mitt emot varandra i slutet av en lång allé som från norr leder fram till mangården och söder därom ligger en stor trädgård. Längs med allén ligger ekonomibyggnaderna. Bostadhusen utgörs av en vitputsad byggnad med brutet tak med avvalmade gavelspetsar från 1700-talets mitt på nuv. gården **Söderby 6:2** och mittemot på gården **Söderby 17:1** en långsträckt faluröd byggnad med brutet tak. Ekonomibyggnaderna är timrade. Till de äldsta hör ett stall som troligen är från 1700-talet och ett magasin från 1700-talets senare del eller 1800-talets början.

Invid vägskälet mot Bolka ligger *Söderby f d skola*, **Söderby 3:11**, uppförd 1895. Det är en stor faluröd byggnad som bevarat sin exteriör orörd sedan byggnadstiden. En värdefull gård är **Söderby 3:5** med faluröd mangårdsbyggnad med sexdelad plan och en liten glasveranda uppförd 1875. Till gården hör också ett litet f d svinhus från samma tid. Stenmurar kantar gårdstomten. Åkermarkerna söder och väster om gården innehåller flera odlingsrösen och diken. På gården **Söderby 3:9** finns en förfallen mangårdsbyggnad från tiden närmast 1800-talets mitt med femdelad plan som inte genomgått några förändringar under 1900-talet.

Invid Granfjärden ligger gården Bolkören, **Söderby 3:7** med ett tidstypiskt boningshus från 1910-talet.

11.4 Sunds sjöbodsplats

Vid Granfjärdens strand på samfällig mark ligger Sund bys gemensamma sjöbodsplats med sex sjöbodar varav fem är timrade. Platsen markeras på laga skifteskartan 1882-1889 som "Samf. Sjöhusplats".

11.5 Söderby sjöbodsplats

På udden Skäret nedanför Söderby gård ligger Söderby sjöbodplats på samfälld mark. På storskifteskartan 1759-62 är en sjöbod markerad på platsen. Av de fem sjöbodar som finns idag är tre timrade 1800-tals bodar och två är modernare bodar med brädor på ramverk. På Skäret har modern fritidshus bebyggelse vuxit upp efter vägen till sjöbodplatsen.

Riktlinjer

Det är av stor betydelse att odlingslanskapet hålls öppet och att betesmarkerna fortsättningsvis betas samt att den välbevarade äldre bebyggelsen skyddas mot förändringar som spolierar dess genuina karaktär. Vid eventuell ny bebyggelse inom området och speciellt byarna måste stora krav ställas på anpassning till det äldre bebyggelsemönstret och på byggnadernas utformning och material.

Befintligt skydd

Fornlämningarna är skyddade enligt kulturminneslagen (KML).

Byggnader och miljöer som särskilt väl beskriver områdets karaktär

Bolka 1:1, 1:4, 3:29, 4:2, 5:1

Sund 1:4, .8, 8:10, 13:1

Söderby 3:5, 3:7, 3:9, 3:11

Ös 12

Öregrund

- Stadsbebyggelse

Läge: Öregrunds stad Ek k 128 88, 128 89

Öregrund utgör en av landets bäst bevarade småstadsmiljöer, präglad av handel, fiske och tidig turism, med välbevarad trähusbebyggelse från 1800-talet och tidigt 1900-tal samt senmedeltida stenkyrka.

Öregrund fick sina första stadsprivilegier 1491. Staden anlades av borgarna i Östhammar som på grund av landhöjningen tvingades flytta sin stad för att få en fungerande hamn. De första invånarna byggde upp sin verksamhet på sjöfart och fiske, två näringar som länge var helt dominerande.

Under den första tiden mötte staden flera motgångar. Upprepade handelsförbud och krigshandlingar avslutades 1521 med att Kristian II på begäran av Stockholms borgare brände ner staden och tog ifrån den dess privilegier samt tvingade invånarna att flytta tillbaka till Östhammar, där en ny stad anlades. För Öregrunds del inleddes därefter en nedgångsperiod. "Staden" kom dock inte helt att utplånas utan överlevde som ett fiskarsamhälle som troligen också fortsatte att bedriva en viss handel och seglation.

År 1544 fick Öregrund förnyade privilegier och därefter inleddes en mycket gynnsam utveckling för staden som blev en viktig utskeppningshamn för det uppländska järnet. Under hela 1600-talet och ett stycke in på 1700-talet kom allt järn från de uppländska bruken att utskeppas över Öregrund och dess järnvåg. Frakterna gick till svenska, tyska och engelska hamnar. Det högkvalitativa järnet nådde världsrykte och blev känt utomlands under sin utskeppningsstads namn "Iron of Orground". Från 1730-talet kom bruken själva att ta hand om sina frakter från egna lastageplatser.

Öregrund har genom århundradena drabbats av flera svåra bränder. Efter en förödande brand 1573 föreslogs att staden skulle flyttas till Rotskär vid Dalälvens mynning där kronan hade ett skeppsvarv. Flytten blev dock inte av utan staden fortsatte att utvecklas på sin nuvarande plats. År 1719 brändes staden ner helt av ryssarna som då härjade efter hela Upplandskusten. Befolkningssiffran sjönk till nära hälften. Vid 1700-talets mitt, sedan man upplevt ännu en eldsvåda, fick staden sin nuvarande rutnätsplan. Den sista stora stadsbranden inträffade 1829.

Sjöfart och fiske var ännu i början av 1800-talet stadens viktigaste näringar. Från 1800-talets mitt börjar dock skeppsfarten att avta. Med början på 1880-talet inleds istället ett nytt betydelsefullt skede i Öregrunds historia. Då bildades Öregrunds badhusbolag med syfte att göra Öregrund till en känd badort. Ett intensivt badortsliv utvecklades. Varje sommar besöktes staden av omkring 500 badgäster. Invånarna fick en extra inkomst genom att hyra ut rum till sommargästerna. Butiker och hotell m fl fick ett utökat kundunderlag. Norr om kyrkan på klipporna mot norr och väster uppfördes varmbadhus och societetshus samt flera privata sommarvillor i tidstypisk stil med stora glasverandor och snickarglädje.

År 1900 anlades Rörhamns varv, senare Öregrunds slip och varv, ett stycke längre söder ut efter kusten.

Ännu i början av 1900-talet hade staden inte växt nämnvärt utanför den gamla stadskärnan. År 1935 fastställdes en ny stadsplan. Till de första områden som bebyggdes efter den nya planen hör ett mindre kvarter vid Skeppargatan strax norr om Öregrunds slip och varv samt två kvarter mellan Odengatan och Bragegatan. Tidigt kom också staden att växa längs med Västergatans förlängning söderut från staden. År 1936 uppfördes en ny stor folkskola. I övrigt har inga nya offentliga byggnader byggts.

Först efter 1960 har staden växt ut kraftigt.

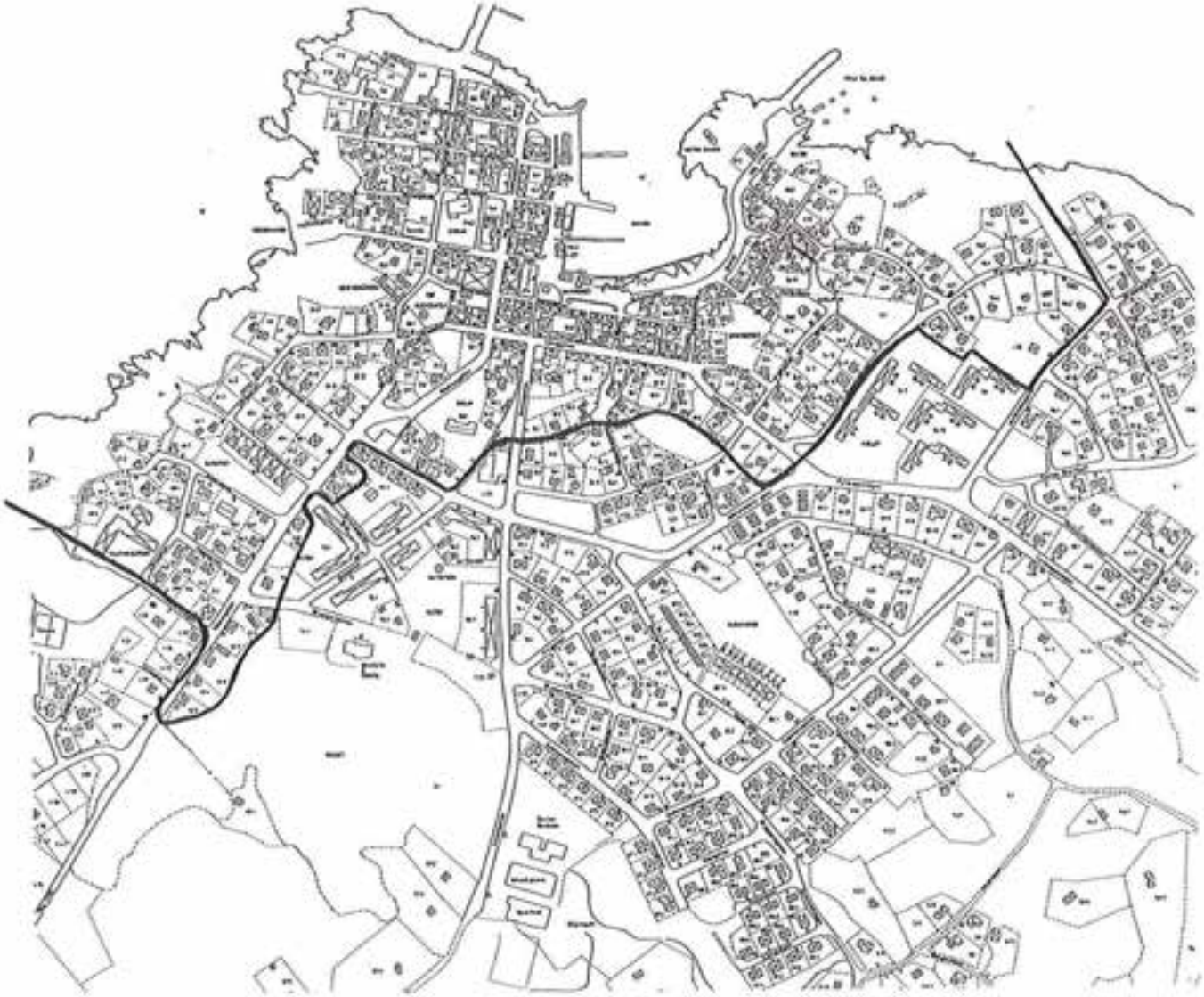

Bevarandeområde Ös 12

Centrala Öregrund är en utpräglad trästad med bebyggelse i huvudsak från 1800-talet. Kvarteren och gatorna runt hamnen har bevarat sin rutnätsplan från 1700-talets mitt med enstaka medeltida gränder kvar i utkanten av det gamla stadsområdet.

Kyrkan är stadens äldsta byggnad. Den började uppföras på 1490-talet. Vapenhuset byggdes troligen först efter att kyrkan stod färdig. År 1691 vidgades den mot väster för att inrymma det Braskska gravkoret. Sakristian byggdes 1734-37 men har haft en äldre föregångare på plats. Sakristian förlängdes mot väster vid en ombyggnad 1914. Kyrkans portal i vapenhus och långhus samt korfönstret bevarar sin medeltida form, medan övriga stora rundbågiga fönster vidgats i början av 1800-talet. Kyrkan är idag utvändigt i sin helhet vitkalkad. Ursprungligen stod gavelröstena med sina blinderingar med tegelet synligt. Kyrkan har idag invändigt ett spegelvalv av trä, vilket troligen tillkommit efter de bränder som drabbat kyrkan. Till kyrkans äldsta inventerier hör altarskåpet som troligen är från 1400-talets mitt. Från 1700-talet hör altaruppsatsen, orgeln och predikstolen. I kyrkan hänger flera votivskepp som anknyter till stadens roll som sjöfartsstad. Kyrkans klockstapel från 1700-talet står på ett bergskrön söder om kyrkogården, där den även fungerar som ett viktigt landmärke.

Vintergatan västerut

I *hamnområdet* finns flera äldre sjöbodar bevarade som kan berätta om en av stadens viktigaste näringar i äldre tider. Innan hamnområdet fylldes ut låg bodarna en bit ut i vattnet och var förbundna med land via bryggor. De äldsta bodarna, som är timrade, ligger vid Hamntorget och härrör från tiden före branden 1829. På Skatudden ligger sedan 1970 fyrskeppsmonumentet Västra banken.

I *området mellan Västergatan och havet* i väster finns tre smala gränder, S.t Gertruds gränd, Murgränd och Wernbergs gränd bevarade. Bebyggelsen i området utgörs av låga byggnader,

f d fiskarstugor, sommarvillor från tiden kring sekelskiftet 1900 samt några karakteristiska stadsjordbruk från 1800-talet. Ett välbevarat exempel på det sistnämnda är den s k *Föreningsgården* i hörnet telegrafgatan och Västergatan från 1800-talets första hälft. Gården består av ett bostadhus, en parstuga, i två våningar, en bodlänga med svalgång och ett fähus. Samtliga är timrade och rödfärgade. Gården har under 1800-talet även fungerat som gästgiveri. Kring *Vintergatan* finns en väl samlad miljö med låga faluröda byggnader. Likaså i området vid hembygdsgården. Invid klipporna med utsikt över Öregrundsgrepen och med solnedgång i havet ligger flera välbevarade sommarvillor som härrör från stadens tid som populär badort. Invid societetsparken ligger *societetshuset* från 1893 som nyligen återställts i exteriören. Intill denna ligger *Göranssonska villan* med en stor glasveranda som går runt hela byggnaden. Den uppfördes på 1890-talet av disponenten för Sandvikens järnverk, Göran Göransson och tillverkades vid Tobo snickerifabrik som ett prefabricerat hus. Göransson uppförde även huset intill på den s k *Poppelgården*. Intill Poppelgården finns även en villa byggd i fornnordisk stil med brunmålad timmerfasad och utkragad övervåning från omkring 1900. Vid S.t Gertruds gränd ligger *Sjövillan* som byggdes i slutet av 1880-talet och som nyligen återfått sin ursprungliga panelarkitektur. Bland övriga byggnader i området märks den s k *Gosskörsgården* med tidstypisk panel från 1800-talets senare del samt *Norbergs gård* vid Wernbergs gränd, vars bostadshus är rikt dekorerat med fantasifulla snickerier och prydnadsdetaljer.

Göranssonska villan

Området mellan Västergatan och hamnen präglas av stora borgargårdar. Där ligger också kyrkan, prästgården och rådhuset. Ett av de större borgarhusen är *Palmeska huset* vid Kyrkogatan från 1868 med ursprunglig panel. En annan är det *Nybergska* vid Långgatan, ursprungligen från 1700-talet men breddat i början av 1800-talet då det fick sin nuvarande

fasad. *Gamla telegrafen* i korsningen Telegrafgatan och Västergatan har en rikt utformad panelarkitektur från 1890-talet. *Prästgården* uppfördes efter branden 1829. Byggnaden är i en våning med stor frontespis mot gatan och har en öppen snickarglädjesveranda mot gården. *Rådhuset* är från 1830-talet men förlängt på 1880-talet.

Skaten kallas det kuperade området öster och sydost om hamnen. Gatunätet är där oregelbundet och bebyggelsen utgörs av större och mindre bostadshus som beboddes av sjömän och skutskeppare. I området finns flera gårdar från 1700- och 1800-talen. De flesta bostadshusen är försedda med glasverandor. Vid Långgatan ligger en mycket välbevarad gård, den s k *Långkatekesen* med flera sammanbyggda hus runt en kringbyggd gård. Det ålderdomliga bostadshuset i en våning sträcker sig längs med hela kvarteret. In till gården kommer man via två portar av vilka den mot Långgatan med kasettmönstrade dörrblad är en av de äldsta bevararade i staden. Gården har haft flera funktioner bl a som värdshus och stadskällare. Bland övrig äldre välbevarad bebyggelse inom området märks två enkelstugor vid Rörhamnsgatan resp. Östergatan. Vidare finns en parstuga på Hamngatan och vid Neptunigatan ligger en större kaptensgård med välbevarat bostadshus från 1700-talets mitt.

Bebyggelse närmast hamnen i området Skaten

Frikyrkorörelsen representeras av Öregrunds missionskyrka vid Snickargatan och metodistkapellet vid Västergatan strax utanför den äldre stadskärnan. Den förstnämnda uppfördes 1884. Byggnaden, som är i två våningar, är mycket välbevarad från byggnadstiden med tidstypisk fasad med dekorativt utformade fönsteröverstycken. Den snare har även den välbevarad exteriör med stora rundbågiga fönster.

Utmed infartsvägen till staden söderifrån ligger flera små gårdar med tidstypisk och välbevarad bebyggelse från början av 1900-talet. Bostadshusen har stora glasverandor och fasspontpanelade fasader. Även i kvarteren utmed Kaptensgatan och Styrmansgatan finns flera fastigheter med välbevarad sekelskiftsbebyggelse.

Långkatekesen vid Långgatan

Det tidiga 1900-talets villabebyggelse finns representerad framförallt i kvarteren väster om Västergatan söder om den gamla stadskärnan.

Folkskolan från 1936 har ett dominerande läge på en höjd i stadens södra del.

Befintligt skydd

Den gamla stadskärnan innanför Långgatan och väster om Fjällgatan utgör ett område av riksintresse för kulturmiljövården, C 17 (NRL).

Fornlämningar, som finns som kulturlager, är skyddade enligt kulturminneslagen (KML).

Kyrkan är skyddad enligt kulturminneslagen (KML)

Skydd i detaljplan (PBL):

Värdefulla byggnader/miljöer, **q**:

Öregrund 10:2, 10:5, 44:2, 44:3, 44:4

Riktlinjer

Den värdefulla bebyggelsen inom det gamla stadsområdet bör i sin helhet bevaras och skyddas mot förändringar som gör att dess kulturhistoriska värden går förlorade. Vid eventuell ny bebyggelse måste stora krav ställas på anpassning beträffande byggnadernas utformning och material samt placering.

Att läsa

Charpentier, C-J Östhammar och Öregrund – miljöer att vårda. Uppland 1977.

Söderberg, S 1985 Östhammar och Öregrund. Medeltidsstaden 63. RAÄ.

Var rädd om Öregrund, 1988. Miljöregler för Öregrunds gamla stadskärna

Ös 13

Valö kyrka

• Kyrkomiljö

Läge: Valö sn. EK k 128 75

Valö kyrka har en av länets bäst bevarade interiörer från medeltiden och prästgården har värdefulla byggnader från 1700-talet.

Valö kyrka och prästgård ligger i ett öppet flackt odlingslandskap.

Kyrkan är byggd i gråsten förutom gavelröstena som är murade i tegel och försedda med rik blinderingsdekor. Hela byggnaden är vitputsad och har spåntäckt tak. Den har rektangulär plan med vapenhus i söder och sakristia mot korets nordvägg.

När kyrkan ursprungligen byggdes kan inte med säkerhet sägas. Långhusets gråstensväggar är äldre än sakristian, vapenhuset och valven som tillkom omkring 1500. Strax intill kyrkan dokumenterades på 1600-talet en liten stenbygggnad, benämnd S Hångels kapell, som sannolikt var sakristia till en då sedan länge försvunnen träkyrka. På 1890-talet gjordes en utgrävning i området, då man fann murrester och skelettgravar.

De vackra stjärnvalven och pilastrarna i långhuset och koret samt vapenhusets kryssvalv är rikt dekorerade med kalkmålningar med scener ur bibeln och ur helgonens liv, inramade av rankverk och bårder. Målningarna i Valö kyrka utmärker sig genom sin blandning av sengotikens dekorationsformer och den nya modestilen, rennäsansen, som visas i figurernas dräkter. De är utförda i slutet av 1520-talet av Örjan målare.

Kyrkan har en mycket rik och förnämlig uppsättning av medeltida inventarier, bl a tre altarskåp. Av dessa märks speciellt det ståtliga altarskåpet på högaltaret som troligen är från år 1515.

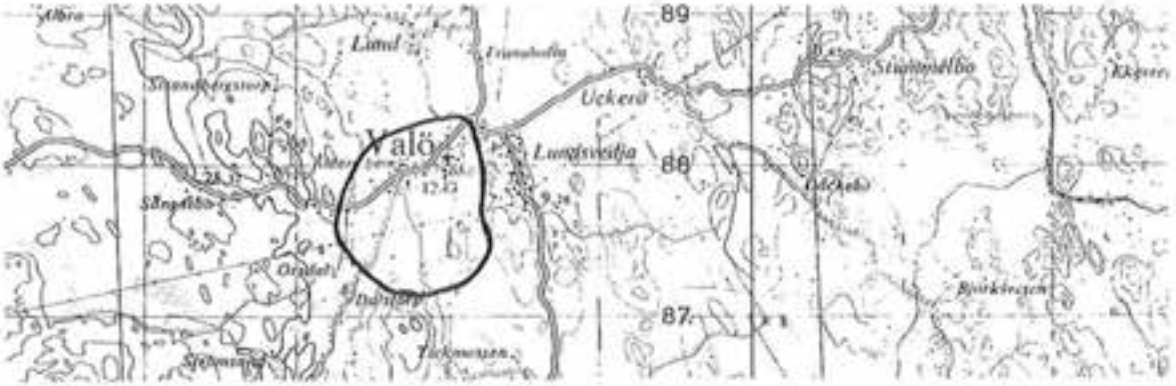

Bevarandeområde Ös 13

Bogårdsmuren är delvis från 1400-talet liksom södra stigluckan med tegelblinderingar i gavelröstet. På ett litet berg nordost om kyrkogården står den rödfärgade klockstapeln med spåntäckt tak från 1740.

Prästgården, som ligger strax väster om kyrkan, består av mangårdsbyggnad från 1789 med gulmålad panel och tegeltäckt brutet tak, ett härbre och två tiondebodar som flankerar infarten till gården.

Befintligt skydd

Kyrkan och kyrkogården är skyddade enligt kulturminneslagen (KML).

Området kring kyrkan har förordnande till skydd för landskapsbilden enligt 19 § NVL.

Riktlinjer

Prästgårdens byggnader bör bevaras och skyddas mot förändringar som spolierar deras genuina karaktär.

Att läsa

Vägvisare till kyrkorna i Uppsala län. 1997.

Upplands kyrkor, VII

Ös 14

Vigelsbo gruvor

- hyttområde
- gruvmiljö
- gruvarbetarbostäder

Läge:
Valö och Films socknar, Ek k 128 74 Vigelsbo

Gruvbygd, med intressant och sammansatt bild av en gruv- och industrinäring med anor i 1500-talet, samt hytta från 1600-talet.

Området omfattar Vigelsbo gruvor, gruvarbetarbebyggelsen i Finnskogen samt ruinerna efter Stynsbo masugn och hammarsmedja, belägna i skogsbygden i norra delen av Films och Valö socknar. Trakten är rik på gruvor. Vigelsbo gruvområde omfattar ett stort antal gruvhål med varierande brytningstid.

Gruvbrytningen i Vigelsbo finns belagd från 1600-talets senare del. År 1687 fick Isak Brenant, ägare till Iggesunds bruk, tillstånd att bryta malm från ett av honom funnet malmstreck i Vigelsbo skog. Tillståndet lämnades på villkor att inget intrång gjordes mot de intilliggande bruken, varken vad gällde förbrukning av skog eller konkurrens om forbönder. Ett flertal gruvor öppnades och gruvdriften förvaltades från Vigelsbo gård (se Ös 47). Malmen transporterades vintertid till hamnen i Kallerö, där den lagrades inför vidare transport till Iggesunds bruk. Vid mitten av 1800-talet bildades Vigelsbo gruvbolag. År 1903 var Iggesund samt de två uppländska bruken Söderfors och Österby bolagets huvudintressenter. Vid denna tid syselsatte gruvan 106 arbetare och man bröt 3980 ton malm. Ett anriknings- och brikettverk togs i bruk 1910. Gruvdriften lades ned 1921, men anriknings och brikettillverkningen fortsatte till 1927. En av de bidragande orsakerna till gruvans nedläggning var de primitiva och ineffektiva kommunikationerna. De förbättrades först sedan järnhanteringen spelat ut sin roll. För skogsbrukets behov drogs 1935 en bibana från Dannemora - Harg genom området. Ett motiv för detta var också byggandet av en torvfabrik i Gubbo. Järnvägslinjen var öppen endast för godstrafik och användes fram till 1954.

I slutet av 1500-talet fanns både masugn och hammare i Stynsbo, vilka ägdes av traktens bönder. Senare kom anläggningen i kronans ägo och utnyttjades av arrendatorerna till Österbybruk. Verksamheten upphörde vid 1600-talets mitt. Hammaren var då troligen sedan en tid nedlagd och masugnen förfallen. År 1706 begärde dåvarande inspektorerna på Österbybruk hos Bergskollegium att få bygga upp den gamla masugnen igen. Någon återuppbyggnad kom dock sannolikt inte till stånd. Istället anlades på 1730-talet en ramsåg på platsen och några hundra meter nedströms, där smedjan legat, en mjölkvarn. På 1840-talet ersattes sågen av ett stort vattenhjul kopplat till en ca 1 km lång stånggång som gick till pumpgruvan i Vigelsbo och som gav kraft till länspumpningen av gruvan. För att säkerställa driften året om anlades flera dammar samtidigt som dammbröstet förlängdes och höjdes och ån fördjupades och stenskoddes. Invid konsthjulet uppfördes också en bostad för den som skötte anläggningen och i vars arbetsuppgift bl a ingick att smörja alla rörliga delar i konstgången, som fungerade fram till 1882 då den ersattes av en ångmaskin.

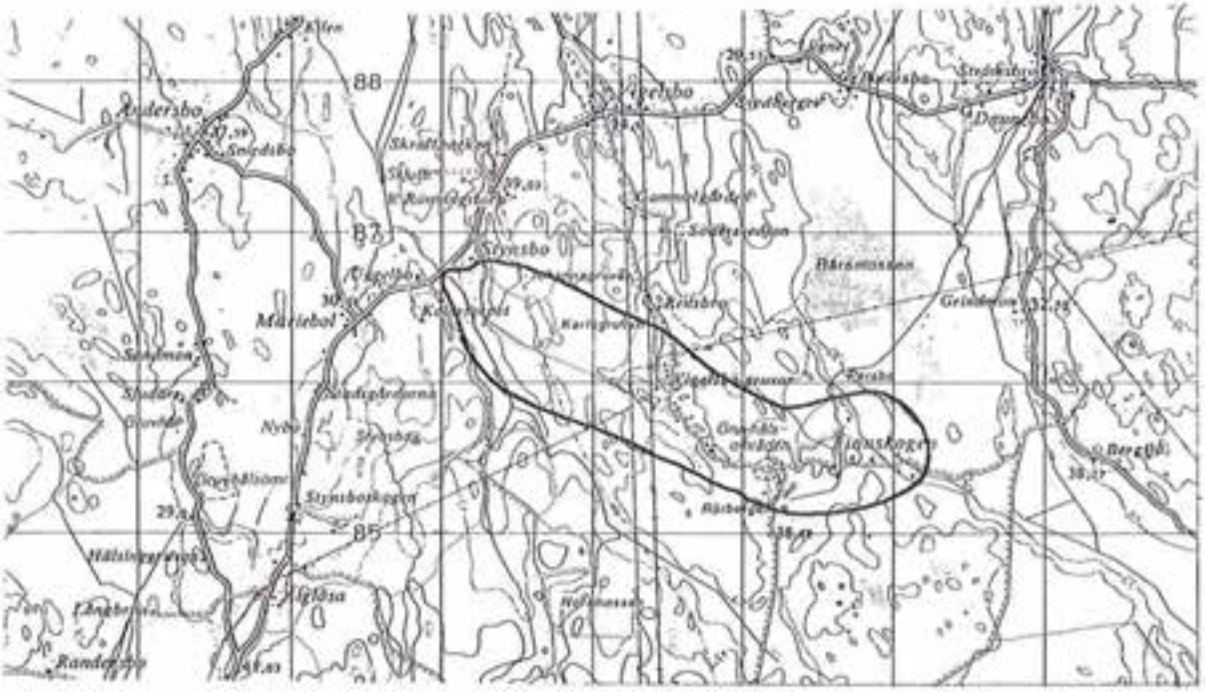

Bevarandeområde Ös 14

I Vigelsbo (1) finns ett stort antal gruvhål från skilda tiders brytningar. Den äldsta kända gruvan är Fågelleksgruvan. Den finns markerad på en karta från 1705. Intill gruvhålen finns stora skrotstenshögar och vid ett par tydliga spår efter hästvindor som användes för att transportera upp malmen ur gruvan. Av industribebyggelsen återstår endast en tvåvånig mindre tegelbyggnad och av gruvarbetarebostäderna några äldre torp, de flesta enkelstugor, samt ett par av de arbetarbostäder som uppfördes omkring sekelskiftet 1900 (**Vigelsbo 2:22 - 2:25**). Stora skrotsstenshögar vittnar om den omfattande verksamhet som bedrivits i området.

Vid Stynsbo (2) finns en hyttruin, lämningarna efter ett kolhus, en rostningsgrop, slagg, fördämningsvallar och resterna efter en stånggång. Av stånggången återstår delar av hjulhuset och 18 stånggångsfundament. Intill fördämningsvallen ligger det torp (**Stynsbo 1:9**) i vilket den som skötte konstgången bodde och som ännu bär namnet Konsthjulet. Norr om hyttområdet finns ett hammarområde med en rest av vad som tros vara hammarsmedjans norra vägg. Rikligt med slagg finns spridd runt lämningen.

I Finnskogen (3) finns ett område med gruvarbetarbostäder. De flesta gårdar är uppförda under 1800-talets senare del. Ett stort bostadshus uppfördes på 1920-talet,**Lund 2:68**, med tillhörande källarbod och uthuslänga avsedd för fem familjer. Vid Persbo, **Lund 4:39**, finns en värdefull torpmiljö med ett knuttimrat svinhus. Enligt den äldre ekonomiska kartan har det legat ytterligare tre torp i närheten, varav ett låg på Tomta äga och var det egentliga Persbo. Den äldre ekonomiska kartbilden visar en ägodelning med smala tegar för varje torp och gård.

Ovan skrothögar vid Vigelsbo. Nedan arbetarbostad i Finnskogen (Lund 2:65).

Befintligt skydd

Gruvlämningarna är skyddade enligt kulturminneslagen (KML).

Riktlinjer

Bebyggelsen bör bevaras och skyddas mot förändringar som spolierar dess genuina karaktär. Speciellt gäller detta arbetarbostaden på fastigheten Lund 2:68 som är den enda exteriört helt orörda i sitt slag.

Att läsa

Blom T, 1989	Stynsbo masugn och smedja. Bygden 1989
" 1989	Fågelleksgruvan och Rörbergsgruvan, Bygden 1989
Douhan B, 1990	Bruk i Uppland

Uppland. Skildring av land och folk I, 1905

Ös 15

Odlingsbygden norr om Hökhuvuds kyrka

- odlingslandskap
- förhistoriska gravar
- runristningar
- vägnät
- byar
- gruvor

Läge: Börstils, Hökhuvuds och Valö socknar. Ek k 128 66 Hanunda, 128 76 Stummelbo

Ålderdomlig odlingsbygd av närmast medeltida karaktär som hålls samman av ett äldre oförändrat vägnät, bitvis av forntida ursprung. Gravfält från yngre järnåldern och runristningar visar på tidig etablering. I området finns värdefulla bymiljöer och välbevarade gårdar med byggnader från 1700- och 1800-talen samt intressanta gruvmiljöer med silverbrytning på 1500-talet samt järnmalmsbrytning under 1700 och 1800-talet.

Området sträcker sig mellan Borggårde ägor i söder, Rovsättra i väster, Ytternuttö i öster och Norrängen i norr. Landskapet är kuperat och omväxlande med större bergskogsklädda partier, små insprängda och steniga, delvis hällbundna betesmarker närmast byarna. Vid Kelinge präglas miljön helt av de kala hällarna till skillnad från Rovsättra, där byn omges av lummiga lövträdsbevuxna hagar. Odlingsmarken utgörs bitvis av morän och här finns spår efter äldre odling med stengärdesgårdar och välbevarade system av trägärdesgårdar. Bygatorna kantas av ålderdomliga hamlade lövträd.

Under sen järnålder och tidig medeltid blev bygden färdigkoloniserad. Inom området finns flera järnåldersgravfält, av vilka de största ligger på Hanunda, Borggårde och Ytternuttös ägor. Endast Övernuttö saknar fornlämningar. Sannolikt har byn tillkommit under medeltiden genom delning. Ännu vid 1500-talets mitt används formen Nuttö gemensamt för de två byarna Över- och Ytternuttö. Alla byar finns omnämnda i kamerala listor från medeltiden.

Vägnätet som förbinder byarna kan med hjälp av fornlämningarna i området bitvis ledas tillbaka till förhistorisk tid. I anslutning till vägarna finns två runristningar. En ristning finns på fast häll vid Skrivarberget i Borggårde och en runsten står vid Hanunda intill ett mindre gravfält på en åsrygg

Under Gustav Vasas regeringstid gjordes silverfynd i området och en gruva öppnades vid Borggårde. Intill gruvan anlades även en hytta, som dock nedlades ganska snart, medan brytningen pågick en bit in på 1600-talet. Senare under 1800-talet bröts järnmalm vid Borggårde och Övernuttö. Eventuellt har även en viss smidesverksamhet förekommit i området. För detta talar de stora antalet lämningar efter smedjor som finns bl a vid Rovsättra, Kelinge och Borggårde byar.

Det nutida kulturlandskapet är främst präglat av jordbruket och dess binäringar. Laga skifte genomfördes i området omkring 1800-talets mitt och den nuvarande bebyggelsen är till stor

del från tiden efter skiftet. Inom området finns emellertid ett anmärkningsvärt stort antal ålderdomliga byggnader bevarade från 1700-talet och 1800-talets början.

Bevarandeområde Ös 15

15.1 Annö, Valö socken

Annö är idag områdets största by. På 1540-talet fanns fyra skattehemman i byn och vid tiden för storskifte 1759 bestod byn av 12 kringbyggda gårdar. Dessa låg grupperade i klungor kring ett rikt förgrenat vägsystem. 1851, när laga skifte genomfördes, hade antalet gårdar ökat till 17. Av dessa flyttades åtta ut till nya lägen på byns utmarker.

Den äldre bebyggelsestrukturen är alltjämt tydligt även om bebyggelsen glesnat betydligt. Gårdarna grupperar sig på ömse sidor om bygatan, som kantas av stenmurar. På en av

gårdarna, **Annö 6:5**, finns en äldre timmerlänga med stall och överkragad källarbod från 1700-talet samt ett nyare hönshus. På Gården finns också ett välbevarat timrat brygghus från 1800-talets mitt med ursprunglig pardörr. Bostadshuset, som har sexdelad plan och är uppfört i slutet av 1800-talet, ligger omgiven av en trädgård och skiljd från fägården av ett staket. På gården **Annö 6:6** finns en enhetlig bebyggelse från 1800-talets sista decennier, bestående av mangårdsbyggnad i två våningar med galsveranda med lövsågeridekor, välbevarat brygghus, bodlänga och loge. Alla byggnader i timmer.

Långt söder om själva byn på gränsen mot Kelinge ligger två mindre gravfält med huvudsakligen runda stensättningar.

15.2 Borggårde, Hökhuvud socken

Borggårde var ursprungligen en by med bebyggelsekontinuitet från förhistorisk tid. Söder om den nuvarande gården på västra sidan om landsvägen ligger ett stort gravfält av yngre järnålderskarktär med 70 fornlämningar innehållande 13 högar och 55 runda stensättningar. År 1744 visar en karta att byn bestod av sex gårdar vilka låg längs med den ås som sträcker sig genom området. Fem gårdar låg norr om den nuvarande gården invid vägskälet mot Övernuttö, medan Norrgården och Gropgården och den sjätte gården, Södergården, låg där den nuvarande huvudgården ligger.

Under Gustav Vasas regeringstid gjordes silverfynd i området och en gruva öppnades vid Borggårde. Brytningen blev emellertid olönsam och upphörde en bit in på 1600-talet. Under 1800-taletets senare del bröts istället järnmalm i området sedan gården köpts in av Gimo-Österby Bruks AB. Under brukets tid som ägare uppfördes en del nya hus i området och flera äldre byggnader byggdes om till gruvarbetarbostäder. Brytning pågick in på 1910-talet.

Direkt öster om gården finns två gruvhålsområden, av vilka det södra troligen kan knytas till uppgifterna om silvergruvan. Förutom gruvhål och skrotstenshögar finns lämningar efter en gårds- eller gruvsmedja samt strax söder om gruvområdet fyra grupper av bebyggelselämningar som också kan höra samman med den äldsta gruvdriften. I det norra området finns en grupp smedjor och smideslämningar samt vad som kan vara resterna efter ett kolhus. Där finns också två sentida förfallna smedjor av vilka den ena är byggd i tegel.

Ett stycke sydväst om huvudgården finns ytterligare ett gruvhålsområde som sannolikt tillhör den senaste brytningsperioden. I området ligger gården Skogsvreten, **Borggårde 9:1**, vars bostadshus uppförts av Gimo- Österby Bruks AB vid sekelskiftet 1900.

Borggårde gårds byggnader ligger längs den gamla sträckningen av landsvägen som tidigare passerade genom gården. Norr om Borggårde på den norra delen av den gamla bytomten ligger en småskalig faluröd bebyggelse, däribland en gammal parstuga som byggts om till arbetarbostad **(Borggårde 4:4)** och en mindre gård, **Borggårde 4:7**, med välbevarat bostadshus med femdelad plan från 1800-talets andra hälft samt timrad äldre bodlänga. Även gården **Borggårde 7:3** har en välbevarad ålderdomlig bebyggelse.

Invid en äldre krok av landsvägen söderut mot Sanby och vänd mot denna finns en runristning i berghäll, det sk **Skrivarberget**. Förutom runslingan, som har formen av en orm eller en drake, finns två djur och ett kors inristade.

Skrivarberget

15.3 Rovsättra, Valö socken

Rovsättra är en stor by med flera äldre genuina gårdar och bibehållen bebyggelsestruktur. Bebyggelsen på den gamla bytomten är fortfarande tät och ger en god bild av byarnas utseende före laga skiftets genomförande. Den gamla bygatan kringgärdar fortfarande den ursprungliga bytomten. Byn omges av lummiga lövträdsbevuxna hagar. Nordöst om byn finns betesmarker med små, sedan länge igenlagda, åkrar och odlingsrösen. I anslutning till byn ligger gravfält som visar på en tidig etablering.

År 1567 bestod byn av fyra skattehemman. När storskiftet genomfördes i byn hade antalet gårdar ökat väsentligt. Gårdarna som var kringbyggda låg mycket tätt samlade i rad på bytomten med bygatan runt om. Laga skifte 1839-40 medförde ingen större splittring av byn, endast en gård flyttades ut, Västergården.

Öster om bytomten finns ett område med ett tjugotal smedjegrunder. Hur gamla de är, är inte känt men flera av dem finns markerade på storskifteskartan från 1812. De stora antalet

samtidigt existerande smedjorna antyder att smidesverksamhet kan ha varit en binäring till jordbruket. Flera av hemmanen i byn betalade i äldre tider sin skatt till Österbybruk.

Rovsättra 5:8

Värdefulla byggnader från 1800-talets mitt finns exempelvis på Akademigården, **Rovsättra 1:1**, med bod, magasin och mangårdsbyggnad från 1800-talets mitt. På ytterligare två gårdar, **Rovsättra 2:11 och 5:8**, finns välbevarade bostadshus från 1800-talets mitt. Bägge som är oförändrade exteriört med opanelade faluröda fasader utgör goda exempel på den nya bostadstyp, med femdelad plan, som började uppföras på gårdarna under 1800-talets förra hälft. På den sistnämnda gården finns också en nyare mangårdsbyggnad uppförd 1914 med sexdelad plan och stor glasveranda. Hela gården har ett mycket värdefullt byggnadsbestånd. Förutom de välbevarade bostadshusen finns brygghus och lada med lider från 1800-talets slut och ladugård från 1900-talets början. En lindallé som planterades 1914 leder upp till den nuvarande mangårdsbyggnaden. Västerbackas gård, **Rovsättra 3:14**, har även den ett välbevarat bostadshus med femdelad plan uppfört 1883.

15.4 Ytternuttö, Börstils socken

I nordöstra delen av området ligger Ytternuttö. År 1547 fanns fyra skattehemman i byn. År 1761 då byns ägor kartlades för storskifte fanns nio gårdar på tre tomter. En gård låg invid vägen ett stycke söder om de övriga gårdarna. Vid tiden för laga skiftet, 1842-46 fanns tolv gårdar i byn, av dem utskiftades tre.

Bebyggelsen i Ytternuttö utmärks av ett flertal ålderdomliga bodar som härrör från den tid då gårdarna ännu bestod av flera enskilda byggnader för olika ändamål. På gården **Ytternuttö 2:2** finns en överkragad dubbelbod från 1700-talet sammanbyggd i en länga med ytterligare

en timrad bod och ett timrat lider från 1800-talet. En timrad bodlänga i 1½ våning från 1800-talets mitt och ett välbevarat bostadshus med sexdelad plan och glasveranda i två våningar finns på **Ytternuttö 1:2**. En överkragad dubbelbod från 1700-talet finns också på gården **Ytternuttö 3:6.** Bostadshuset på **Ytternuttö 1:5** som är uppfört under 1800-talets andra hälft har en tidstypisk och välbevarad glasveranda från byggnadstiden. En välbevarad gårdsmiljö med byggnader från sekelskiftet 1900 utgör **Ytternuttö 3:5.** Från bygatan, som kantas av en stenmur, leder en allé med knotiga träd upp till mangårdsbyggnaden som flankeras på ena sidan av av en drängstuga med dekorativt utformade fönsteröverstycken och på andra sidan av en bod- och källarstugelänga.

Överkragad bod på gården Ytternuttö 3:6.

På en av de gårdar som flyttades ut vid laga skifte, **Ytternuttö 6:1**, finns en välbevarad parstuga från 1851 som sannolikt är gårdens första mangårdsbyggnad. Det nuvarande bostadshuset som uppfördes år 1925 är exteriört oförändrat sedan byggnadstiden och bra exempel på den större typ av boningshus som uppfördes på bondgårdarna i början av 1900-talet. På gården finns också två ålderdomliga timrade bodar. På gården Brötena, **Ytternuttö 3:9**, som också flyttades ut vid skiftet finns en bod som har fem varv facetterat timmer.

Öster om byn finns ett sedan länge övergivet gruvområde bestående av sex gruvhål, två skärpningar, flera skrotstenshögar och en husgrund. Senast gruvbrytning förekom i Ytternuttö var åren 1834-39 då gruvan bröts för Kilafors bruk i Hälsingland.

Parstuga på gården Ytternuttö 6:1

15.5 Övernuttö, Börstils socken

Söder om Ytternuttö, vid kanten av Olandsån ligger Övernuttö by. År 1547 bestod byn av tre skattehemman. Byn storskiftades 1767-68. Då fanns fyra gårdar i byn. En av dessa tillhörde Adelsfaneregementet och var pukareboställe. Bostället flyttades ut vid laga skiftet i mitten av 1800-talet till en läge söder om bytomten.

Övernuttö är områdets bäst bevarade bymiljö. De tre gårdarna i Övernuttö by har kvar sina placeringar på bytomten. Bygatan slingrar sig fram mellan de tätt liggande husen och gör avslutningsvis en krok runt ett f d ordenshus. Ordenshuset är byns enda "nytillskott", uppfört på 1890-talet. I den småbrutna terrängen norr och söder om bytomten finns byns äldsta åkrar vars ytor och former till stor del fortfarande kan identifieras.

Närmast Olandsån ligger en mycket tät och värdefull gårdsmiljö, **Övernuttö 2:8**, med två välbevarade bostadshus, mangårdsbyggnaden med snickarglädjesveranda och dekorativt utformade fönsteröverstycken från 1800-talets andra hälft och en undantagsstuga med tvåvånig veranda från 1900-talets början. På gården finns också flera äldre timrade ekonomibyggnader, bl a en överkragad bodlänga från 1747. Tätt intill ligger granngården, **Övernuttö 2:4**, som även den har ett ålderdomligt och välbevarat byggnadsbestånd med bl a tvåvånig mangårdsbyggnad från 1800-talets andra hälft, dubbelbod från 1700-talet, timrad loge av hög ålder och stenladugård från 1900. På den tredje gården, **Övernuttö 1:3-4**, är samtliga byggnader timrade på 1800-talet. Till de äldsta byggnaderna hör en dubbelbod från 1800-talets förra hälft. Godtemplarlokalen som under 1980-talet förändrats exteriört är en av Upplands äldsta. Vid gården Bostället, **Övernuttö 1:6,** finns en parstuga från 1847.

Gården Övernuttö 2:8

15.6 Hanunda, Hökhuvuds socken

Gårdarna i Hanunda by ligger alltjämt väl samlade på den gamla bytomten. Bygatan kantas av knotiga askar. Söder ut från byn gick tidigare vägen på krönet av den åsrygg som sträcker sig ner mot Borggårde. På åsen invid den gamla vägsträckningen står en runsten. På runstenen finns förutom en ormliknande runristning även en ryttarfigur och en fågelbild. Ännu på 1700-talet gick vägen på åsen tätt förbi runstenen.

15.7 Kelinge, Valö socken

Kelinge kan genom sitt bygravfält visa på en bebyggelsekontinuitet sedan yngre järnålder. På byns marker finns ytterligare ett gravfält beläget ett stycke söder ut från bytomten.

Vid tiden för laga skifte, som genomfördes så sent som 1887, fanns åtta gårdar i byn som låg utspridda ett stycke från varandra på bytomten. Två av dessa gårdar flyttades ut till nya lägen norr om bytomten. Övriga gårdar ligger kvar på sina ursprungliga platser. Till byns äldsta byggnader hör en ålderdomlig opanelad enkelstuga med små fönster som enligt uppgift tidigare fungerat som värdshus **(Kelinge 1:9)**. På gården **Kelinge 1:3** finns en äldre timrad länga med tvättstuga, matbod, magasin, lider och källarstuga. I norra utkanten ligger byns gamla skola från 1870 **(Kelinge 1:8)**. Den välbevarade skolbyggnaden utgör ett mycket bra exempel på en småskola på landsbygden.

På laga skifteskartan finns ett flertal små husmarkeringar söder, väster och öster om bytomten. Det är sannolikt grunderna till dessa som påträffats i samband med senare tiders inventeringar i området. Vad byggnaderna haft för funktion är inte känt men kanske rör det sig här liksom i

Rovsättra by om smedjor. Söder och norr om bytomten finns också äldre övergivna odlingsmarker med små flikiga åkrar med spår efter gamla brukningsformer.

På gården Persberg, **Kelinge 6:1**, som ligger på gränsen mot Borggårde finns en liten gruvsmedja från 1910 för vässning av gruvborrar som använts vid malmbrytningen i gruvorna i Borggårde.

Riktlinjer

Det är av stor betydelse att den kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsen bevaras och vårdas samt skyddas mot förändringar som spolierar dess genuina karaktär. Vid eventuell ny bebyggelse måste stora krav ställas på byggnadernas utformning och material samt placering. Det sista är speciellt viktigt i de äldre bymiljöerna.

Befintligt skydd

Området är utpekat som riksintresse för kulturmiljövården, C 18 (NRL).

Fornlämningarna är skyddade enligt kulturminneslagen (KML).

Byggnader och miljöer som särskilt väl beskriver områdets karaktär

Börstils socken

Ytternuttö 1:2, 1:5, 2:2, 3:5, 3:6

Övernuttö 1:3-4, 1:6, 2:4, 2:8

Hökhuvud socken

Borggårde 4:4, 4:7, 7:3, 9:1

Valö socken

Annö 6:6

Kelinge 1:3, 1:8. 1:9, 6:1

Rovsättra 1:1, 2:11, 3:14, 5:8

Ös 16

Hökhuvuds centralbygd

- förhistoriska gravar
- fossil åkermark
- hammarlämning
- bebyggelselämningar
- kyrkomiljö
- gruvmiljö

Läge: Hökhuvuds sn. Ek k 128 56 Gimo, 128 66 Hanunda

Centralbygden i Hökhuvuds socken innehåller fornlämningar som tydligt visar bygdens framväxt från bronsålder till yngre järnålder, välbevarad medeltidskyrka och värdefull prästgård från 1700-talet samt gruvor som minner om bergsbrukets tidigare betydelse i området.

I de centrala delarna av Hökhuvuds socken vidgar sig Olandsåns dalgång till en större öppen slättbygd. I området öst och nordöst om kyrkan finns en stor koncentration av fornlämningar. Gravfält som de vid Torer Höks hög, Ågården, Fornängen och Väddika visar på en bygd som utvecklades under övergången från bronsålder till äldre järnålder och som utvidgades under yngre järnålder.

Vid mitten av 1500-talet påbörjade Gustav Vasa sina försök att utvinna silver ur "Hökhuvuds berg". Prästgården inrättades då till kungsgård och blev bostad åt kungens gruvfogde. Försök gjordes även att avhysa bönderna i Sandby för att där härbärgera gruvdrängar.

Senast på 1700-talet bröts även järnmalm i området och vid Väddika skall man på 1600-talet ha brutit kopparmalm. Enligt en uppgift har det vid Väddika även funnits en kopparhytta som var nedlagd 1646.

Bevarandeområde Ös 16

Roddarne

I områdets västra del vid Roddarne finns ett järnåldersgravfält, fossil åkermark samt ett flertal intressanta bebyggelselämningar.

Väddika

Vid Väddika syns i byns västra utkant ett område med välbevarade bebyggelselämningar från en övergiven del av bytomten. Här finns husgrunder, källargrund, en terrassering och markröjda ytor. Till den gamla gårdstomten löper en hålväg. Söder om detta är ett område med övergiven åkermark och ett flertal röjningsrösen. Väster om Väddika finns kvarn och såglämningar med bevarad hjulrännna och fördämningsvall. Den senare dock skadad av en nygrävd damm. Söder om detta område på östra sidan om den utdikade åfåran finns ett område med rest av en hammarsmedja, en hjulgrav och slaggförekomst. Platsen markeras med beteckningen "järnstamp" på en karta från 1761 över Väddika bys åkergärden.

Hökhuvuds kyrka och prästgård

Kyrkan och prästgården ligger vid Olandsån, i kanten av ett större skogsparti just där det centrala slättlandskapet smalnar av till en dalgång. Den tornlösa gråstenskyrkan med rektangulär plan uppfördes i slutet av 1400-talet. Kyrkan försågs redan från början med valv,

Prästgården

vapenhus och sakristia. På 1530-talet smyckades kyrkan med kalkmålningar, vilka idag finns bevarade i vapenhuset. Vid 1700-talets mitt vitkalkades kyrkans inre och fönstren förstorades. Klockstapeln uppfördes 1771.
Norr om kyrkan ligger prästgården, som tidvis haft andra funktioner. När Gustaf Vasa 1552 påbörjade försöket att utvinna silver ur "Hökhuvuds berg", avhystes prästen till förmån för kungens gruvfogde. Prästgården förvandlades till kungsgård, "Hökhuvuds gård". Sedan gruvdriften lagts ner 1556 skrev kungen att Hökhuvuds gård skulle bli avelsgård. Först på 1600-talet återfick kyrkan sin prästgård. Den nuvarande sätesbyggningen är uppförd 1777 och försågs i slutet av 1800-talet med ytterpanel och veranda. Huvudbyggnaden från 1600-talets slut ligger som flygel. Den ursprungligen envåniga parstuga påbyggdes 1834 med en övervåning och används nu som församlingssal.

Betlehems gruva

I skogsmark på en platå av en moränhöjd ligger ett intressant gruvområde med lämningar efter malmbrytning, primitiva pumpverk/vandringar och smidesverksamhet. Verksamheten bedrevs under 1700-talet, eventuellt tidigare, och ända in på 1830-talet då gruvan ägdes av Kilafors bruk.

På platsen finns sju gruvhål, tre vandringar, fyra husgrunder, två smedjegrunder, provbrott, skrotstensvarp och stenmurar. En av vandringarna finns markerad på en kartskiss från 1773. På skissen nämns ett gruvhål som gammal ödegruva.

Befintligt skydd

Fornlämningarna är skyddade enligt kulturminneslagen (KML).

Kyrkan är skyddad enligt kulturminneslagen (KML).

Området kring kyrkan och prästgården har förordnande till skydd för landskapsbilden enligt 19 § NVL.

Att läsa

Lannergård S, 1956 Hökhuvud. Bygd och människor.

Upplands kyrkor V

Vägvisare till kyrkorna i Uppsala län, 1997.

Ös 17

Östhammar

- Medeltida kulturlager
- Stadsbebyggelse

Läge: Östhammars stad Ek k 128 68, 128 78

Välbevarad småstadsmiljö präglad av handel, fiske och badortliv med värdefull trähusbebyggelse från 1800-talets förra hälft, representativa sekelskifteshus med stora glasverandor och välbevarad och tidstypisk bostadsbebyggelse från 1900-talets första hälft.

Det första Östhammar låg under medeltiden vid en dåtida havsvik strax väster om den nuvarande staden. Där utvecklades under tidig medeltid en handelsplats där framförallt fiskare och bönder bytte varor. Östhammars första kända privilegier härrör från 1368 då kung Albrekt av Mecklenburg förnyade stadens privilegier och rättigheter.

Strax norr om den medeltida staden låg fogdeborgen Östhammarshus som förstördes 1434 i samband med den s k Engelbrektsfejden.

Den ständigt pågående landhöjningen orsakade mot slutet av 1400-talet en uppgrundning av hamnen, vilket vållade sådana problem för sjöfarten att man till slut tvingades flytta. År 1491 begärde Östhammars borgare tillstånd att få flytta till Medelörs bolstad där Öregrunds stad grundades. Flytten blev dock inte så långvarig. Sedan Öregrund 1521 bränts ner av danskarna flyttade man tillbaka till Östhammar där en ny stad, nuvarande Östhammar, anlades längre österut på det s k Gullskäret. År 1539 fick Östhammar förnyade stadsprivilegier.

1500-talets Östhammar omfattade området mellan nuvarande Guldskärsgatans västra del och kyrkan. Utvecklingen i det nya Östhammar baserades till väsentlig del på fiske och hantverk. Staden kom också att spela en viktig roll som handelscentrum för nordöstra Uppland.

Den nya staden fick först på 1600-talet egen kyrka. År 1719 brändes Östhammar av ryssarna. Kyrkan var då den enda byggnad som skonades, medan rådhuset och 78 gårdar brändes ner. Efter branden skedde sannolikt en viss reglering av bebyggelsen. Troligen var det nu som Rådhustorget lades ut och Drottninggatan norr om torget fick sin nuvarande raka sträckning. År 1795 drabbades staden av ytterligare en stor brand. Denna gång dock begränsad till de södra delarna.

Redan under 1600-talet började man få problem med det begränsade utrymme som fanns för stadens expansion. Genom markförvärv och utfyllnader utvidgades staden succesivt. Men ännu vid mitten av 1800-talet omfattade staden i stort sätt inte mer än området mellan Norra- och Södra Tullportsgatorna. Först på 1880-talet inleddes ett nytt expansivt skede i stadens utveckling.

År 1878 fick Östhammar sin första stadsplan. En helt ny stadsdel med rätvinliga gator, stora rektangulära kvarter och esplanader lades då ut på höjden söder och väster om den gamla stadskärnan. Med början på 1880-talet kom kvarteren mellan Hallmangatan och Bodagatan öster om Albrektsgatan, *Nya staden* kallad, att byggas ut i enlighet med denna plan med stora trähus med glasverandor och snickarglädje.

Under hela 1800-talet var Östhammar en utpräglad hantverksstad. Men mot slutet av århundradet kom staden, tillsammans med Öregrund, att också utvecklas till en betydelsefull bad- och semesterort. År 1882 bildades Östhammars Badhus AB som samma år uppförde ett varmbadhus och några år senare ett societetshus och ett kallbadhus. Den nya näringen kom att innebära ett ekonomiskt uppsving för stadens invånare som bl a hyrde ut rum till sommargästerna

Genom förvärv av mark från Gammelbyn 1905 kom staden att utvidgas ytterligare mot väster och en revidering av 1878 års stadsplan blev nödvändig för den fortsatta utbyggnaden. År 1910 fastställdes en ny stadsplan som innefattade det nyförvärvade området. Vidare minskades gatubredden och sopgatorna slopades. Man ansåg nämligen att "Rörelsens behof..." inte krävde större gatubredder samtidigt som det p g a den kuperade och bergbundna terrängen var dyrt att anlägga gator. Efter bara fem år beslutade emellertid staden om en ändring av del av 1910 års plan, då man ansåg att den inte tagit tillräcklig hänsyn till "...bestående förhållanden..." vilket försvårade förbindelsen mellan olika stadsdelar. Den ökade trafiken ställde nu större krav på bättre framkomlighet. År 1926 antogs den nya stadsplanen som innebar bla att nuv. Klockstapelgatans södra del böjdes av åt öster och kopplades samman med Albrektsgatan och Snickargatan samt vidgades mot Rådmansgatan. Vidare drogs en ny gata drogs fram mellan Norra Tullportsgatan och nuv. Stångörsgatan så att man fick en bättre förbindelse med hamnen. I de nyare delarna frångicks nu det strikt rätvinkliga och i gatulinjerna planerades trädplanteringar, helt i enlighet med dåtidens nya stadsplaneideal.

Stadens första område med enhetlig villabebyggelse tillkom 1949. Kvarteren mellan Edsgatan och Gammelhusgatan ändrades och en ny gata, Villagatan, drogs fram. I slutet av 1950-talet ändrades också stadsplanen för kvarteren väster om Vasagatan, vilken fick en ny tomtindelning och därefter kom att bebyggas med villor.

I slutet av 1960-talet var staden i stort sätt fullbyggd inom sina gamla gränser. Med början 1965 fortsatte staden sin expansion västerut över Gammelbyns forna ängsmarker. År 1967 genomfördes en kommunsammanslagning då Östhammar blev centralort i kommunen. Därefter expanderade staden kraftigt. Härtill har bl a kraftverksbygget vid Forsmark bidragit.

*

Bevarandeområde Ös 17

Ursprungligen låg Östhammar vid nuvarande Gammelbyn. Kulturlager (Raä 134) efter den medeltida staden har påträffats i stadsdelen *Ullriksberg* **(1)** invid Gammelbygatan. Kulturlagren har genom C-14- analys daterats till mitten av 1200-talet. Ännu vid 1700-talets mitt omtalas att rester av spismurar, källare, brunnar och byggnader kunde iaktas på platsen.

De äldsta delarna av den nuvarande staden **(2)**, området mellan Norra- och Södra Tullportsgatan och Drottninggatan, har i stor utsträckning bevarat sin ålderdomliga karaktär med en småskalig trähusbebyggelse. Stadskärnan har inte nämnvärt berörts av senare tiders stadsplaner eller regleringar. En jämförelse mellan den första mera exakta kartan över staden från 1822 visar endast små skillnader mot dagens utseende. Flera av gränderna och kvarteren har kvar sina ursprungliga sträckningar från 1500- och 1600-talen. På enstaka tomter finns källare som kan dateras till stadens äldsta tid. Här och var återstår även byggnader från tiden mellan bränderna 1719 och 1795, bl a *rådhuset* vid torget från 1730-talet med torn från 1782. Huvudparten av bebyggelsen härrör dock från 1800-talet. Vid *Södra Tullportsgatan* finns en väl sammanhållen trähusbebyggelse från 1800-talets förra hälft med låga envåniga bostadshus utmed gatan och små lummiga trädgårdar med äldre uthus och ekonomibyggnader. Utmed Drottninggatan, stadens affärsgata, finns många välbevarade och representativa bostads- och affärshus från tiden kring sekelskiftet 1900. Till de främsta exemplen hör *Schrams manufaktur* från 1905 med ursprunglig mycket välbevarad fasspontpanelad fasad. Vid Rådhustorget ligger också *Upplandsbankens hus* från 1913 vilken, liksom *tingshuset* från 1924 mittemot kyrkan är byggt i nationalromatisk stil i tegel och granit.

Från badhustiden återstår *Societetshuset* i Badhusparken som nu fungerar som skola. Från samma tid, dvs 1890-talet, är också den välbevarade *brandstationen* i trä vid hamnen.

Södra Tullportsgatan med sin täta småskaliga bebyggelse.

Östhammars kyrka invigdes 1675. Den kyrka som då stod klar var en liten salkyrka i grästen. Dagens kyrka med tresidigt kor, sakristia mot norr och torn i väster är ett resultat av ombyggnader under 1700- och 1800-talen. Kyrkorummet har en tydlig nyklassisistisk prägel, ett resultat av de restaureringar som genomfördes 1925 och 1961. Endast altaruppsatsen från 1600-talets slut och predikstolen från 1740-talet bryter denna stil. Den sistnämnda, som är ett verk av den kände bildhuggaren Olof Gerdman, hör till kyrkans främsta inventarier. Den putsade stigluckan vid ingången till kyrkogården från sydväst är uppförd 1925.

Ovan: Sjöbodarna vid Sjötullsplan tillhör de få bevarade i sitt slag som minner om den tid då fisket fortfarande var en för staden viktig näring. Nedan: Tingshuset från 1924 med sina kraftfulla entréer i granit utformade som rennässansportaler hör till stadens praktbyggnader.

Nya staden **(3)** dvs kvarteren mellan Hallmangatan och Bodagatan öster om Albrektsgatan präglas alltjämt av den första stadsplanen från 1878. Genom de stora rektangulära kvarteren löper smala "sopgator" mot vilka uthus är placerade och mot gatan ligger bostadshusen omgivna av stora trädgårdar. Bostadshusen är byggda i trä i 1½ våning med tidstypiska glasverandor och snickarglädje. På fastigheterna Östhammar 67:4, 69:19, 71:1, 71:15, 72:2. 73:4 finns bostadshus från tiden kring sekelskiftet 1900 som bevarat sin ursprungliga karaktär. Av de ursprungligen två planerade esplanaderna kom endast den södra, nuv. *Esplanaden*, att förverkligas. Från början var den tänkt att sträcka sig vidare österut till vattnet. Vid Högbergsgatan ligger *Frälsningsarméns kårhus* från sekelskiftet 1900. Byggnadens exteriör är mycket välbevarad med liggande och stående fasspontpanel. Det ursprungliga tornet vid entrégaveln är dock borta.

Välbevarat sekelskifteshus i hörnet Högbergsgatan och Rådmansgatan.

Utmed den västra stadsgränsen anlades på 1890-talet ett repslageri med en 200 meter lång repslagarbana. Under en lång tid var repslageriet stadens största arbetsplats. Anläggningen fanns kvar ända in på 1950-talet. I kvarteret öster om *Repslagargatan* står en faluröd snedställd förrådsbyggnad **(4)** som med sitt läge visar var repslagarbanan tidigare låg. Även det intilligande bostadshuset som är en mycket välbevarad byggnad med tidstypisk fasspontpanelad fasad och snickarglädjeveranda har tillhört repslageriet.

I områdets östra del utmed *Kvarngatan* **(5)** och dess tidigare sträckning vidare söderut mot Boda ligger flera äldre byggnader som fanns i området före den nya stadsdelens tillkomst. Kvarngatan, som går över det gamla Kvarnberget, var i äldre tider stadens utfartsväg söderut.

Den gamla landsvägen västerut från staden har bevarats i Frösåkersvägen och Gammelbygatan fram till dess ursprungliga fortsättning i Roslagsvägen. Vid Norra Tullportsgatans södra mynning vid nuvarande Norra Tullportsplan låg i äldre tider en av stadens brunnar, *Pålkällan* **(6)**. Över källan finns idag ett välbevarat brunnshus från 1800-talet med gulmålad panel och svängt plåttak. Mittemot på andra sidan Frösåkersgatan finns också en äldre brandredskaps bod i trä.

I kvarteren mellan Norra Tullportsgatan och Klackskärsgatan och utmed Slottsgatans södra del **(7)** finns representativa och välbevarade en- och flerfamiljshus från 1930- och 40-talen med ljust putsade eller oljefärgmålade träfasader och brutna tak (Östhammar 27:7-27:10, 10:6-10:8, 17:1-17:2, 21:3, 24:6 och 24:8). De björkkantade gatorna ger sin speciella karaktär åt området som också kallas Björkstaden. Även kvarteren vid Bergagatan och Vasagatan har björkkantade gator. Från denna tid hör också godtemplarlogen *Storbrunn* **(8)**, en för sin tid välbevarad och representativ folkrörelsebyggnad. En karaktärsbyggnad från tiden är också *vattentornet* **(9)** med sin medeltidsinspirerade utformning.

Välbevarad och tidstypisk egnahemsbebyggelse vid Klackskärsgatan som på bägge sidor kantas av björkar.

Stadens första område med enhetlig villabebyggelse från 1950-talet och 1960-talets början **(10)** mellan Edsgatan och Norra gränsgatan (Östhammar 9:1-9:10, 10:2-10:4, 11:1-11:10, 12:1-12:10) uppvisar ännu en mycket väl sammanhållen och representativ bebyggelse med bostadhus i 1½ våning placerade med gavlarna mot gatan. De äldsta är putsade, medan de senare byggda har fasadtegelklädda fasader i gult eller rött tegel med dekorativa bårder och fönster- och dörromfattningar i avikande färg. Balkonger och trappräcken har konstfulla smidesräcken. Representativa och välbevarada flerfamiljhus från 1950-talet finns bl a i hörnet

Edsgatan och Slottsgatan **(11)** samt vid norra änden av Stora Nygatan **(12)**. Det sistnämda bostadshuset som är i tre våningar är mycket typiskt för sin tid med sin livfulla fasad med burspråk, balkonger med avrundade hörn och tvådelade färgsättning.

HSB:s bostadsområde **(13)** med sju trevåninga flerfamiljshus från 1960-talets andra hälft strax norr om det nyssnämnda huset karakteriseras istället av en rent funktionalistisk form. Fasaderna är släta, balkongerna indragna och taken har flacka pulpettak. Fasaderna har tilläggisolerats, vilket dock inte stör områdets ännu enhetliga karaktär.

Ovan: Tidstypisk villa från 1960-talets början vid Villagatan med omsorgsfullt utformad fasad i tegel Nedan: Flerfamiljshusen vid södra änden av Klackskärsgatan (13) grupperar sig kring stora öppna gårdar.

Befintligt skydd

Fornlämningarna är skyddade enligt kulturminneslagen (KML).

Större delen av det avgränsade bevarandeområdet utgör ett riksintresse för kulturmiljövården, C 19 (NRL). Undantag utgör området söder om Bodagatan, väster om Kristoffersgatan och Bergsgatan samt norr om Stångörsgatan.

Byggnader/miljöer med skydd i detaljplan (PBL):

Q Reservat: Östhammar 38:9, 39:1, 61:4
q Värdefull byggnad/miljö: Östhammar 35:1, 35:4, 35:5, 36:1, 38:7, 56:1-6, 57: 1-5, 67:1- 7, 67:15, 68:1-6, 68:10-12, 71:1, 71:3, 71:5-6, 71:15-18

Riktlinjer

Den värdefulla bebyggelsen inom det äldsta stadsområdet bör i sin helhet bevaras och skyddas mot förändringar som gör att dess kulturhistoriska värden går förlorade. Likaså bör de få sekelskifteshus inom området Nya staden som ännu bevarar sitt ursprungliga utseende bevaras och skyddas mot förändringar, liksom stadsplanemönstret inom samma område. För övrig bebyggelse gäller att stor varsamhet iaktas vid upprustning och eventuella förändringar. Yttre tilläggsisolering på de fasadtegelklädda villorna i området vid Villagatan är inte möjligt.

Att läsa

Schram Tor, Östhammar. 1949
Charpentier Carl-Johan, Östhammar och Öregrund – miljöer att vårda. Uppland 1977
Söderberg S, Östhammar och Öregrund. Medeltidsstaden 63. Raä 1985

Ös 18

Söderön

- Förhistoriska gravar
- Äldre vägnät
- Odlingslandskap
- Byar
- Fiskehamnar/Sjöbodplatser

Läge: Börstils sn. Ek k 128 69 Tuskö, 128 79 Långalma, 129 60 Yttersby

Det äldre agrarlandskapet på Söderön är mycket välbevarat med små stenbundna fd åkrar och öppna hällrika betesmarker närmast byarna samt på de gamla utmarkerna ett flertal ängslador som berättar om ett omfattande ängsbruk i äldre tider. Flertalet av byarna bevarar ännu en ålderdomlig karaktär med byggnader från 1700- och 1800-talen. På ön finns ett ovanligt stort bestånd av timrade ekonomibyggnader från 1800-talet. Vid flera byar finns gravfält som visar på bebyggelsekontinuitet från yngre järnålder. Byarna är sammanbundna av ett vägnät som med vissa mindre ändringar är det samma som på 1700-talet. Fiskets stora betydelse illustreras av de välbevarade sjöbodplatserna Långalma gistvall och Tuskö täppa, med sina gamla timrade sjöbodar.

Området omfattar den centrala delen av Söderön med byarna Långalma, Tuskö, Nolsterby, Yttersby, Mälby, Björnäs, Svartnö, Kulla och Bol, en karakteristisk skärgårdsö som präglats av sina genom tiderna viktigaste näringar jordbruk, boskapsskötsel och fiske, och som bevarat mycket av sin äldre karaktär.

Landskapet på Söderön är måttligt kuperat med berg som här och var går i dagen. Landskapet är rikligt genombrutet av flikiga dalsänkor, före detta grunda havsvikar, vars sanka marker i äldre tider utnyttjades till ängsbruk och som förts i sen tid uppodlats till åker. Ett flertal ännu kvarvarande, om än förfallna, ängslador vid de gamla slåttermarkerna berättar om den stora betydelse som ängsbruket hade i äldre tider då boskapsskötseln var av stor betydelse på öarna. Mellan de öppna odlingsstråken utbreder sig områden med barrskog. Närmast byarna, som ligger på höjder i landskapet, utbreder sig hällrika betesmarker och där finns också de äldsta åkrarna insprängda mellan steniga hagar och åkerholmar. De flesta är sedan länge igenlagda till bete. Talrika odlingsrösen vittnar idag om deras tidigare användning. Andra ålderdomliga drag i Söderöns kulturlandskap är trägärdsgårdarna som ännu finns kvar i stor utsträckning samt de många askar som fortfarande bär spår av lövtäkt.

Söderön har haft fast bosättning sedan vikingatid. I byarna Långalma, Svartnö, Kulla och Tuskö finns sena järnåldersgravfält, liksom i Mälby och Ytterby. Bol, Nolsterby och Björnäs som saknar forntida gravfält har sannolikt tillkommit under medeltiden. De mest kända och framträdande gravfälten är "Västerbacken" på Mälby ägor och "Spökbacken" på Kullas marker.

Bebyggelsen på Söderön utgjordes i äldre tider främst av de självvägande böndernas gårdar som låg tätt samlade i byar. Vid sidan av dessa fanns endast ett fåtal torp som låg på byarnas utmarker och av vilka de flesta utgjordes av båtsmanstorp. Byarnas storlek varierade från två

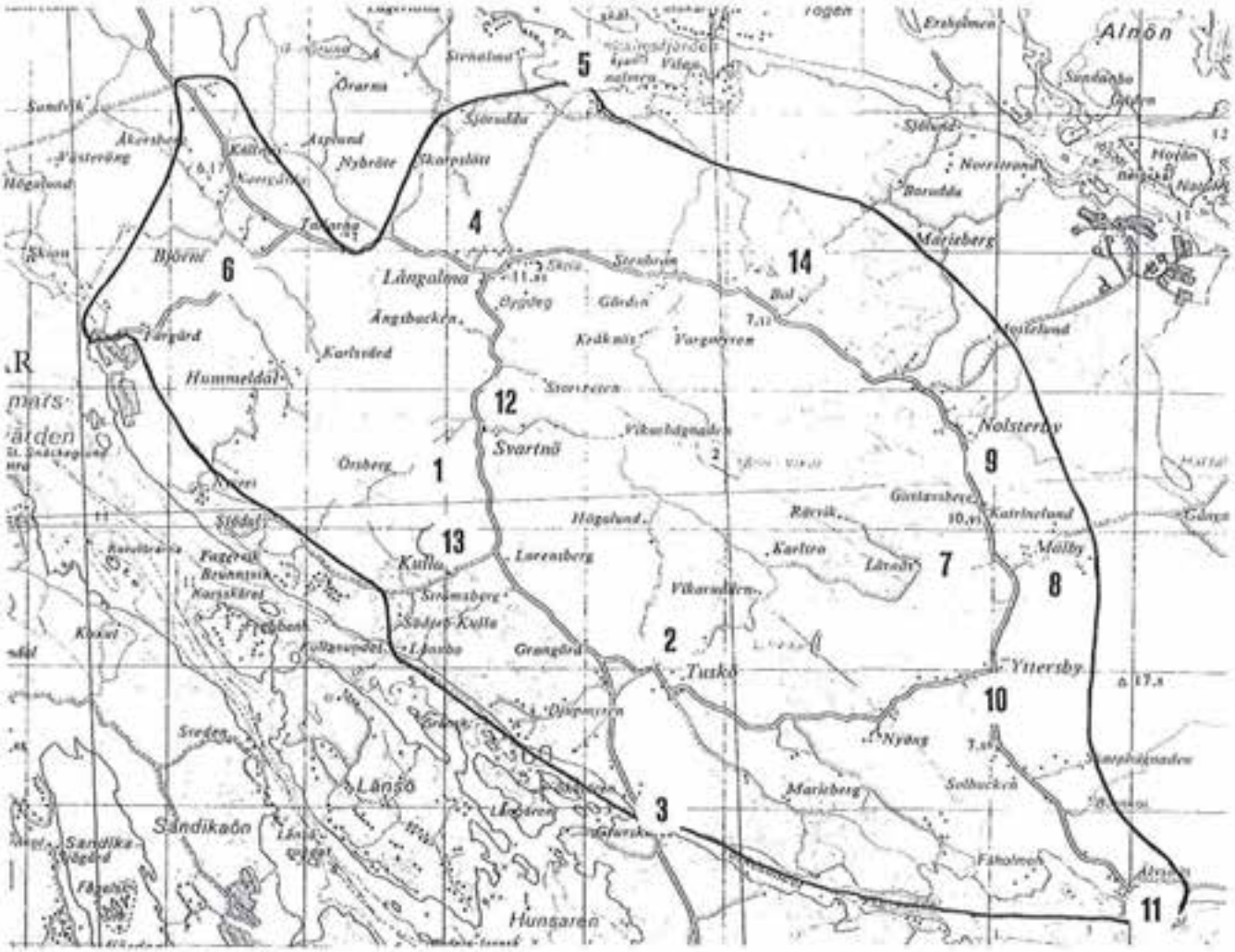

Bevarandeområde Ös 18

gårdar (Kulla) till 16 gårdar (Tuskö och Långhalma). De har aldrig varit reglerade utan bebyggelsen har anpassats till terrängen, vilket inneburit att de flesta gårdar ligger samlade i klungor sammanbundna av ett gemensamt vägnät. Laga skiftet genomfördes under perioden 1844 -71. Det medförde en viss utglesning av byarna, men de flesta av områdets byar har bevarat sin äldre karaktär. Under senare delen av 1800-talet avstyckades en rad småjordbruk på byarnas utmarker, sk lägenheter, och i eller intill byarna uppfördes folkskolor och samlingslokaler för de framväxande folkrörelserna. På 1940-talet kom de första fritidshusen till ön.

Före laga skiftets genomförande bestod gårdarna av flera timrade hus som var sammanbyggda till längor vilka ofta låg grupperade i en löst kringbyggd fyrkant. Bostadhuset utgjordes vanligtvis av en parstuga. Före 1800-talets mitt lät många av bönderna på Söderön uppföra nya större mangårdsbyggnader med en annan planlösning, sk femdelad plan. Dessa bostadshus finns idag kvar på de flesta gårdar men många av dem har i början av 1900-talet utökats och försetts med stora glasverandor. Under 1900-talets förra hälft förnyades ekonomibyggnaderna på gårdarna, men många av de äldre timrade bodlängorna har bevarats och exempel på välbevarade sådana finns i de flesta byar. Över huvudtaget finns på Söderön ett ovanligt stort bestånd av äldre timrade byggnader kvar som representerar olika funktioner och kan berätta om arbetet på gårdarna i äldre. Vid de tidigare gemensamma sjöbodsplatserna hade bönderna sina sjöbodar för förvaring av fiskeredskapen. Vid Tuskö och Långalma finns de gemensamma sjöbodsplatserna kvar med flera äldre timrade bodar. Vägarna mellan byarna på Söderön har i huvudsak samma sträckning som de hade på 1700-talet.

18.1 "Spökbacken"

På gränsen mellan Kulla och Svartnö ägor ligger ett stort gravfält som fått namnet Spökbacken. Gravfältet består av 92 fornlämningar varav 61 stycken utgörs av högar. Strax intill ligger ytterligare ett gravfält med 40 fornlämningar, de flesta runda stensättningar.

18.2 Tuskö by

Tuskö utgör en mycket tät bymiljö där gårdarna alltjämt ligger samlade inom den gamla bytomtens gränser med gårdarna grupperade i två samlade klungor kring ett rikt förgrenat vägnät. Byn har haft samma struktur så långt man kan följa arkivmaterialet bakåt i tiden. Av de 13 gårdar som fanns i byn vid tiden för laga skifte, flyttades endast fyra ut.

Bebyggelsen är av ålderdomligt slag, med bostadshus och ekonomibyggnader i huvudsak från 1800-talet. Två av byns gårdar, **Tuskö 1:15 och Tuskö 4:26**, har ännu kvar sin kringbyggda karaktär, med timrade faluröda byggnader. Gården Tuskö 1:15 har en mangårdsbyggnad och loge från 1800-talets mitt och en portliderlänga med stall och ladugård från 1800-talets andra hälft. På gården **Tuskö 4:4** finns en nära 100 meter lång timrad ekonomilänga som ligger längs med bygatan och är av stor betydelse för bymiljön samt ett brygghus från 1800-talets mitt. Mangårdsbyggnaden på gården **Tuskö 3:3** är en parstuga från början av 1800-talet som vid sekelskiftet 1900 höjdes och fick sitt nuvarande utseende med tidstypisk fasspontpanel och stor glasveranda. Byggnaden är exteriört orörd sedan ombyggnaden. I vinkel med manbyggnaden mot bygatan ligger en timrad brygghuslänga med källardel, även den från 1800-talets början. I hagen sydväst om gården finns en timrad linbastu. Även på gården **Tuskö 5:3** finns en parstuga bevarad, från 1801. Den flankeras på norra sidan av en brygghuslänga och på södra sidan av en hölada och källare. Mangårdsbyggnaden på gården **Tuskö 4:3** är uppförd vid 1800-talets mitt och har femdelad plan.

På tre av Tuskö bys utflyttade gårdar finns välbevarade äldre mangårdsbyggnader. På gården Marieberg, **Tuskö 2:6**, finns en parstuga som flyttades med ut från byn vid skiftet. Nästan identiskt lika mangårdsbyggnader med femdelad plan nyuppförda efter utflyttningen har gårdarna **Tuskö 1:31** och **Tuskö 2:3**.

Vid **Verkarna** öster om byn finns en samlad och mycket välbevarad torp- och lägenhetsbebyggelse från 1800-talets två sista decennier, **Tuskö 2:9, 2:10 och 2:13**, och ett båtsmanstorp från 1700-talet, **Tuskö 6:3.**

18.3 Tuskö täppa

Söder om Tuskö by vid Tuskö sund ligger byns samfällda båthusplats. Vid laga skiftet 1865 låg 18 sjöbodar tätt sammangyttrade på platsen, som benämndes "täppan". När bron till Tvärnö byggdes på 1940-talet drogs den nya vägen rakt igenom området och flera bodar fick rivas. Vid **Tuskö täppa** finns idag tio sjöbodar. De äldre bodarna är små omålade byggnader med vasstak, lagda med gaveln mot sundet. Vid sjöbodplatsen har man funnit båtlämningar, minst två stycken, som troligen är lämningar efter äldre sjöbodar. Begreppet "täppa" är intressant. Det är en medeltida benämning på farledshinder och vittnar om de spärrhinder som under medeltiden lagts över Tuskösundet.

18.4 Långalma by

Även Långalma är en klungby. Dock inte med samma täta karaktär som Tuskö by. Gårdsgrupperna ligger här mer utspridda men hålls samman av ett gemensamt vägnät. Före laga skiftet 1852 fanns 14 gårdar i byn. Sex av dessa flyttades ut. Under 1800-talets senare del och 1900-talets början tillkom nya bebyggelseenheter såsom skola och godtemplarlokal och senare bygdegård.

I byn finns många välbevarade äldre gårdar och enskilda byggnader. Gården **Långalma 1:5** har en välbevarad mangårdsbyggnad med sexdelad plan från 1822 som flankeras av en lång timrad brygghus- och magasinslänga. På gården finns också ett timrat stall från 1872. En gles allé leder upp till Västergården, **Långalma 3 :16,** som har ett framträdande höjdläge i byn. På gården finns en lång timrad ladugårdslänga som flankerar bostadshuset. I södra delen av byn invid vägen mot Tuskö ligger en välbevarad gård, **Långalma 14:1**, med bostadshus från 1800-talets mitt och glasveranda från 1890-talet samt timrad brygghuslänga mot vägen. Mittemot på gården, **Långalma 2:2**, ligger också en välbevarad timrad brygghuslänga. På gården finns också en timrad loge från 1800-talets mitt. En av områdets få kvarvarande parstugor finns på gården **Långalma 4:3.** Den uppfördes 1850 och försågs 1911 med en ståtlig glasveranda. På gården finns också en timrad bod.

Bland de gårdar som flyttades ut vid laga skiftet 1866 är Stenalma, **Långalma 5:3**, och Stenruddu, **Långalma 4:4**, de mest intressanta. På Stenalma finns en välbevarad parstuga, brygghus och lider samt vid stranden några sjöbodar. Mangårdsbyggnaden på Sjöruddu gård är mycket välbevarad sedan den uppfördes på 1860-talet. På gården finns också en timrad brygghuslänga och en loge med vasstak. Mangårdsbyggnaden på gården Gärden, **Långalma 1:39**, har sexdelad plan och vackra snickerier. Den flankeras av en bodlänga som delvis har fasettimmer.

Ovan: Väster om Långalma bytomt finns ett område med små äldre åkrar som ligger insprängda mellan berghällarna. Åkrarna lades igen till bete när de lägre liggande ängsmarkerna odlades upp i slutet av 1800-talet. Området hålls alltjämt öppet genom bete varför den äldre odlingsstrukturen ännu är tydlig.

Bostadshuset på gården Långalma 14:1 har en för trakten typisk glasveranda med utskjutande övervåning.

18.5 Långalma gistvall

Invid Långalmafjärden ligger Långalma bys samfällda sjöbodplats, "Gistvallen". Ett stort antal sjöbodar har funnits på denna plats åtminstone sedan 1700-talet. Vi laga skifte 1852 fanns 28 bodar. Idag finns 15 bodar, av dessa är sju av äldre typ och de övriga är byggda under 1900-talet. De äldre sjöbodarna är omålade, knuttimrade och har vasstak.

I sundet nordöst om Långalma finns rester av en spärranordning som kallats "Ryssbryggan". Spärren finns omnämnd på 1600-talet. Idag kan man vid lågvatten se två stenkistor.

Sjöbod vid Långalma gistvall

18.6 Björnäs

Björnäs tillhör områdets större byar. Före laga skiftets genomförande 1853 fanns 11 gårdar i byn. Dessa låg samlade i tre klungor kring ett rikt förgrenat vägnät. Några gårdar flyttades ut vid skiftet men för övrigt är bebyggelsestrukturen oförändrad till idag. I byn finns många representativa byggnader från såväl 1800-talet som 1900-talet. Redan före laga skiftets genomförande förnyades byggnadsbeståndet på flera av gårdarna, bl a byggdes nya bostadshus med femdelad plan, som senare i början av 1900-talet försetts med stora glasverandor, och uthuslängor innehållande brygghus och källarbod. Under 1900-talets förra hälft uppfördes nya ekonomibyggnader.

Till de äldsta byggnaderna i byn hör en timrad överkragad bod från 1700-talet på gården **Björnäs 2:13**. Gården **Björnäs 1:20** har ett ålderdomligt byggnadsbestånd med en parstuga i 1½ våning sannolikt från 1700-talet som troligen höjts på 1800-talet då den även försetts med en liten glasveranda. Bostadshuset flankeras av en timrad brygghus- och källarbodslänga från

1800-talets förra hälft. Även på gården **Björnäs 2:4** finns en välbevarad länga av samma typ och från samma tid. Till de mest orörda bostadshusen hör mangårdsbyggnaden på gården **Björnäs 5:3.** Den uppfördes 1838 och fick sitt nuvarande utseende med fasspontpanelad fasad och glasveranda i två våningar 1917. Gårdens ladugård från 1924 är mycket represenativ för sin tid då samtliga funktioner samlades i en länga under gemensamt tak. Från samma tid är ladugårdskomplexen på gårdarna **Björnäs 2:2 och 1:5**.

Ovan Björnäs 1:4 och 2:13. Nedan bostadshus vid gården Färdgärde (Björnäs 4:3).

Gården Färdgärde, **Björnäs 4:3,** som flyttades ut vid laga skiftet har ett mycket välbevarat och värdefullt byggnadsbestånd. Bostadshuset uppfördes vid mitten av 1800-talet men fick sitt nuvarande utseende 1915 då bl a den stora glasverandan uppfördes. Ekonomibyggnaderna är huvudsakligen från 1890-talet och timrade. Invid Östhammarsfjärden ligger gårdens sjöbodsplats med bla en timrad sjöbod från 1800-talet. På gården fanns förr fyra stallplatser och fyra roddbåtar för byns invånare när de skulle färdas till Östhammar.

Byns båtsmanstorp, **Björnäs 13:1,** har en mycket välbevarad och ålderdomlig enkelstuga. En god representant för det tidiga 1900-talets små egnahemsjordbruk utgör gården Johanneslund, **Björnäs 1:15,** med oförändrat bostadshus och ladugård från 1927.

18.7 "Västerbacken"

Vid gården Lövnäs strax väster om Mälby bytomt ligger Västerbacken, Söderöns största gravfält med 110 fornlämningar av vilka de flesta utgörs av högar och runda stensättningar. Tre fornlämningar är skeppsformade.

18.8 Mälby

Mälbys gårdar ligger alla utom en på rad på en höjdrygg. Öregrund stads f d kyrkoherdeboställe ligger lägre ner invid landsvägen. Mälbys samtliga bostadshus har femdelad plan och är uppförda under 1800-talets förra hälft. Speciellt värdefulla är de välbevarade mangårdsbyggnaderna på **Mälby 3:3 och Mälby 3:5** . På det f d kyrkoherdebostället, **Mälby 4:1**, finns en överkragad bod- och magasinslänga från 1700-talet.

Gården Lövnäs, **Mälby 3:8**, har en mycket värdefull bebyggelse. Samtliga byggnader är uppförda på 1880-talet och oförändrade sedan dess.

Mälby 3:3 och 3:5

18.9 Nolsterby

Nolsteby har ett högt och dominerande läge i landskapet med gårdarna liggande tätt bredvid varandra på rad utefter landsvägens norra sida. Byn består idag av fem gårdar. Två av gårdarna, **Nolsterby 2:3 och 6:1**, vars manbyggnader är från 1840, har bevarade interiörer med tapeter och takmålningar från 1800-talets slut. Gårdarnas stora timrade ekonomibyggnader ligger tätt invid varandra i ett mycket framträdande läge. Timrade ekonomibyggnader har också gården **Nolsterby 4:3**. I byn finns även ett välbevarat baptist-kapell från 1800-talets slut.

Nolsterby från söder

18.10 Yttersby

Yttersbys tre gårdar ligger väl samlade kring ett vägskäl. Bebyggelsen utgör en tät miljö av ålderdomlig karaktär med mestadels timrade byggnader från 1800-talet. Gårdarna **Yttersby 1:2** och **3:2** har båda mangårdsbyggnader från 1800-talets mitt och timrade brygghuslängor med för bygden karakteristiska stora stenkällare. På gården **Yttersby 2:3** är det främst de stora timrade ekonomibyggnaderna från 1800-talets senare del som är värdefulla. Gården Haga, **Yttersby 4:3**, har ett mycket välbevarat och tidstypiskt bostadshus från 1917.

Strax väster om byn ligger Yttersby gamla skola med ett skolhus från 1870-talet **(Yttersby 3:14)** och ett från 1915 **(Yttersby 3:10)**. De välbevarade skolbyggnaderna med sina trädgårdar och grusgångar ger idag en mycket bra bild av en äldre agrar skolmiljö.

18.11 Älvsnäs

Vid Raggaröfjärden ligger Älvsnäs. Under 1700-talet var Älvsnäs allmän lotsplats utan någon bebyggelse. Sedan handelsbod och bostad för affärsinnehavaren uppförts på 1890-talet utvecklades platsen till en knutpunkt för befolkningen i den kringliggande skärgården. År 1900 uppfördes också såg och kvarn på platsen. Den stora faluröda såg- och kvarnanläggningen finns ännu kvar. Älvsnäs roll som viktig knutpunkt upphörde på 1940-talet då den nya vägen till Tvärnö över Tuskösund kom till.

Yttersbys äldsta skolhus (Yttersby 3:14).

18.12 Svartnö

Svartnö by bestod i början av 1800-talet av fem gårdar, en skatte och fyra kronogårdar. Kronogårdarna, som sedan 1920-talet är helt borta, låg väster om de nuvarande gårdarna. Byn består idag av två gårdar sedan skattegården delades på 1910-talet. Gården **Svartnö 10:1** som är den ursprungliga har en välbevarad mangårdsbyggnad från 1700-talet. Till gården **Svartnö 9:1** finns på utmarkerna ett tiotal välhållna ängslador med vasstak, både av timmer och i ramverkskonstruktion.

1815 fanns tre torp på Svartnö bys ägor. På ett av dessa Karlsvärd **(Björnäs 12:1)** finns en mycket värdefull parstuga från 1700-talet.

Direkt norr om de nuvarande gårdarna finns ett större område med bebyggelselämningar som sannolikt är äldre än 1700-tal.

18.13 Kulla

Kulla har alltid bestått av två gårdar. Gården **Kulla 4:1** är en mycket värdefull gård med bevarad gårdsform sedan 1700-talet och huvudsakligen timrade byggnader från 1800-talet. Ladugården, stallet och lidret är speciellt intressanta och likaså vedboden med vasstak.

18.14 Bol

Bol är en ensamgård som troligen tillkommit under medeltiden. Gården låg i äldre tider sydväst om den nuvarande gården invid landsvägen och skall enligt traditionen ha bränts ner i samband med rysshärjningarna 1719. Resterna av ett källarvalv visar var den äldre gården legat.

Den nuvarande gården har en ålderdomlig kringbyggd gårdsform med flera äldre timrade ekonomibyggnader. Mangårdsbyggnaden som är från 1800-talets första hälft med femdelad plan har dock förändrats exteriört.

På 1920- och 30-talen uppfördes många nya ladugårdskomplex på gårdarna på Söderön, där flera funktioner samlades under samma tak. Bilden visar en ladugård i Mälby.

Riktlinjer

Det är av stor betydelse att odlingslandskapet hålls öppet och hävdas och att den välbevarade äldre bebyggelsen bevaras och vårdas samt skyddas mot förändringar och tillbyggnader som spolierar dess genuina karaktär. Vid eventuell nybebyggelse inom området och speciellt i byarna måste stora krav ställas på anpassning till det äldre bebyggelsemönstret och på byggnadernas utformning och material.

Befintligt skydd

Större delen av området utgör ett riksintresse för kulturmiljövården, C 20 (NRL).

Fornlämningarna är skyddade enligt kulturminneslagen (KML).

Byggnader och miljöer som särskilt väl beskriver områdets karaktär

Tuskö 1:15, 1:31, 2:3, 2:4, 2:6, 2:9, 2:10, 2:13, 3:3, 4:26, 6:3

Långalma 1:5, 1:39, 2:2, 3:16, 4:3, 4:4, 5:3, 14:1

Björnäs 1:5, 1:15, 1:20, 2:2, 2:4, 2:13, 4:3, 5:3, 12:1, 13:1

Nolsterby 2:3, 4:3, 6:1

Mälby 3:3, 3:5, 4:1

Yttersby 1:2, 2:3, 3:2

Ös 19

Börstils kyrka

- Kyrkomiljö

Läge: Börstils sn. Ek k 128 68 Börstil

Medeltida kyrka präglad av ombyggnad på 1850-talet, tiondebod från 1700-talet och prästgårdsmiljö från 1800-talet.

Börstils kyrka ligger i kanten av Börstilsåsen vid korsningen mellan Uppsalavägen och Norrtäljevägen. Ett gravfält i beteshagen söder om prästgården vittnar om att bebyggelse funnits på platsen sedan yngre järnålder. I de medeltida handlingarna nämns Börstil första gången 1383.

Bevarandeområde Ös 19

Kyrkan uppfördes under 1300-talets första hälft som en traditionell tornlös gråstenskyrka med rektangulär plan. Den försågs med tegelvalv och målningar på 1450-talet. Vid rysshärjningarna 1719 brändes kyrkan och kringliggande byggnader. Kyrkan renoverades under 1720-30-talen. Valvmålningarna kalkades då över och ny inredning iordningställdes.

Det nuvarande klassicisistiska utseendet fick kyrkan efter en stor ombyggnad på 1850-talet. Då fogades tornet, en ny sakristia och det nuvarande taket till den medeltida byggnaden. Vidare förstorades fönstren samtidigt som en ny sydportal togs upp.

År 1926 genomgick kyrkan en stor restaurering då en del av kalkmålningarna i korvalvet togs fram. På 1970-talet fick kyrkan sitt nuvarande koppartak.

Nära kyrkan står en tiondebod från 1700-talets senare hälft och en äldre byggnad som fungerat som fattighus och skola. Strax sydväst om kyrkan ligger *komministergården* (10:2) med ett falurött bostadshus från 1800-talet.

Storskiftet genomfördes i Börstils by 1770-71. Skifteskartan visar att kyrkbyn då var tätbebyggd. År 1834 genomfördes laga skifte och fyra av byns sex gårdar flyttades ut. Idag finns två gårdar kvar på den gamla bytomten, däribland prästgården. Den nuvarande sätesbyggnaden uppfördes 1820. En äldre timrad bod finns bevarad. Gården norr om prästgården **(Börstil 2:3)** har en värdefull bodlänga med källarstuga och överkragad boddel från 1700-talet.

Söder om prästgården ligger prästgårdsarrendet **(Börtsil 5:1)** en gård som var direkt knuten till prästgården fram till 1921.

Befintligt skydd

Kyrkan är skyddad enligt kulturminneslagen (KML).

Området runt kyrkan har förordnande till skydd för landskapsbilden enl. 19 § NVL.

Att läsa

Upplands kyrkor IV

Vägvisare till kyrkorna i Uppsala län, 1997

Ös 20

Marka

- By
- Väg
- Fornlämningar
- Komministerboställe
- Båtsmanstorp

Läge: Hargs sn. Ek k 128 68 Börstil

By med välbevarad radbystruktur, f d komministerboställe med värdefull äldre bebyggelse samt gästgivargård samt i byns utkant ett mycket välbevarat och genuint båtsmanstorp.

Marka ligger söder om Börstils kyrka på kuperad moränmark i övergången mot skogsbygden. Närmast byn utbreder sig steniga hagmarker i övergången mot den öppna åkermarken som utbreder sig i en smal dalgång ned mot Hargs bruk. Bygatan kantas av gamla askar och vid utfarten mot Harg står en milstolpe i sten. Genom byn är landsvägen bevarad i sin äldre sträckning.

I nära anslutning till bebyggelsen ligger två större och två mindre gravfält. Ytterligare ett gravfält finns nordväst om byn vid Västergården. Gravfälten visar att bygden koloniserades under järnålder.

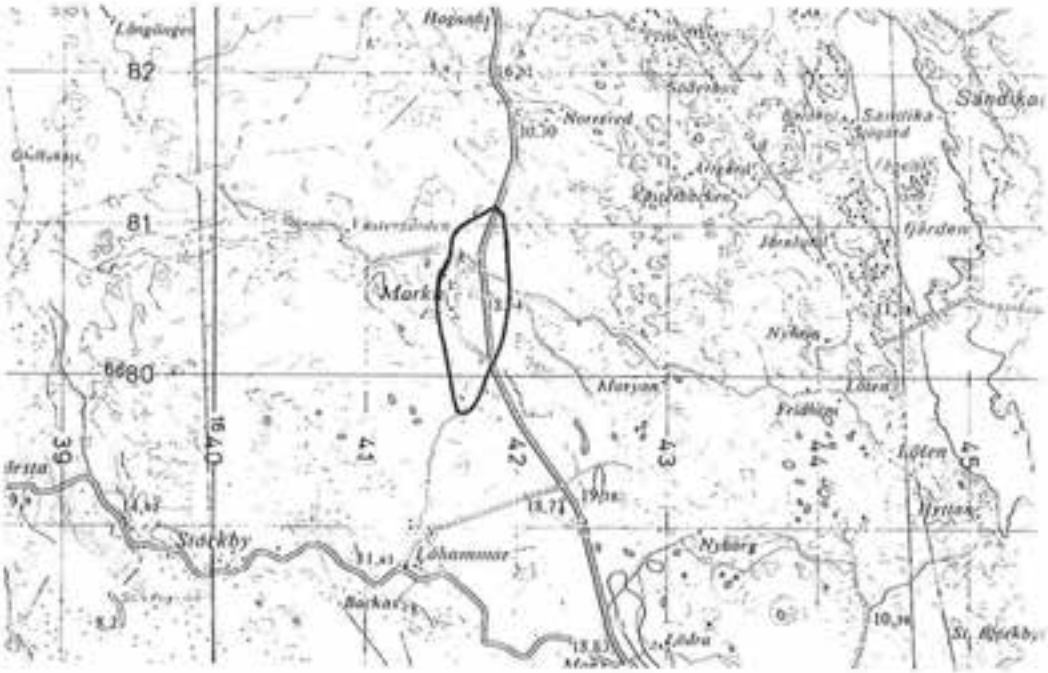

Bevarandeområde Ös 20

Marka uppträder i källorna första gången 1432. År 1540 noteras att det finns ett skattehemman och två frälsehemman i byn. Under 1600-talets andra hälft fick byn ett centralt läge mellan Östhammar och det nyanlagda bruket i Harg. I Marka förlades gästgiveri och komministerboställe.

År 1719 brändes byn av ryssarna. Endast ett båtmanstorp och två väderkvarnar undgick branden. Väderkvarnarna stod i det kuperade partiet väster om byns norra gård.

När storskiftet genomfördes 1762-63 fanns åtta gårdar i byn. Laga skifte 1855-59 medförde inga större förändringar av byn. Endast två av byns åtta gårdar flyttades ut. Den äldre bebyggelsestrukturen har bevarats till idag och i byn finns flera värdefulla byggnader från tiden före laga skiftet.

En mycket välbevarad gårdsmiljö är Hargs f d komministerboställe **(Marka 6:1)**. År 1638 finns noteringar att gården löd under Hargs bruk efter det att drottning Kristina bytt bort den. Den donerades sedan av brukets ägare Eric Oxenstierna till komministerbostad. Gården gick därför länge under benämningen Donationshemmanet. Gården uppvisar idag en väl samlad gårdsbild med många värdefulla byggnader. Bostadshuset, som uppfördes på 1760-talet har spriputsad fasad och tegeltäckt brutet tak. Det flankeras av en panelklädd faluröd lillstuga, även den från 1700-talet. Bakom denna ligger en källarbod som också är från 1700-talet.

Hargs f d komministerboställe

Bostadshuset på den gamla gästgivargården **(Marka 2:16)**, som är timrat och opanelat med brutet tak, uppfördes vid 1800-talets mitt och försågs med nuvarande portal och fönster på 1950-talet. Vid samma tid flyttades även två äldre timmerhus till gården.

Ett stycke söder om byn ligger Markas f d båtsmanstorp **(Marka 4:5)**. Torpmiljön hör till de bäst bevarade i sitt slag. Torpet består av en låg ålderdomlig enkelstuga, en liten bod och ett fähus med vasstak. I de igenväxande markerna närmast torpet finns stengärdsgårdar och odlingsrösen.

F d båtsmanstorp tillhörande Hargs by.

Befintligt skydd

Fornlämningarna är skyddade enligt kulturminneslagen (KML).

Riktlinjer

Bebyggelsen bör bevaras och skyddas mot förändringar som spolierar dess genuina karaktär.

Vid eventuell ny bebyggelse bör stora krav ställas på utformning, material och anpassning till det äldre bebyggelsemönstret.

Ös 21

Hargs bruk

- Bruksmiljö
- Kyrka

Läge: Hargs sn Ek k 128 58, 128 59

Harg hör till länets mest välbevarade och kompletta bruksmiljöer med oförändrad bebyggelsestruktur sedan 1700-talets början, teknikhistoriskt värdefulla byggnader från såväl järnhanteringens tid som sågverksepoken samt representativ och välbevarad bostadsbebyggelse från 1700- och 1800- talen samt 1900-talets början.

Hargs bruk ligger vid ett mindre vattendrag som förbinder Löhammarsjön med Hargsviken. Genom området sträcker sig den mäktiga Börstilsåsen på vars krön flera gravfält av yngre järnålderskaraktär ligger. Till bruket hör ett flertal torp belägna i skogsmarkerna runt bruket samt brukets gamla utlastningshamn med tillhörande järnbodar på södra sidan av Hargsviken. I området ingår även Hargs kyrka och Nederbyn i Löhammar.

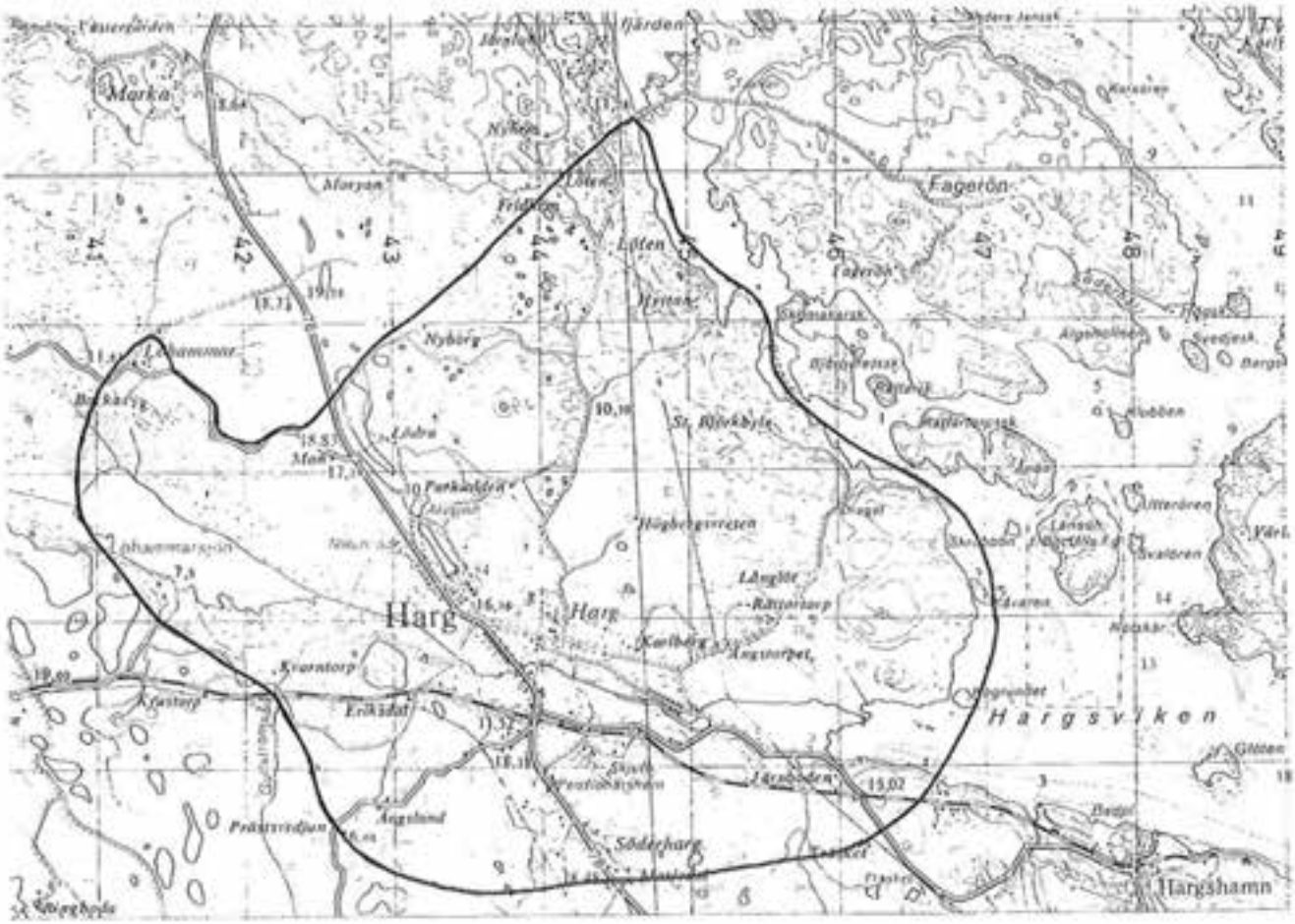

Bevarandeområde Ös 21

Den medeltida kyrkbyn Harg delades på 1400-talet i Söderharg och Norrharg. På 1630-talet bildades ett säteri av de dåvarande sex hemmanen i Norrharg. År 1644 köptes sätesgården av riksamiralen Gustaf Otto Stenbock som efter erhållet privilegium 1668 anlade Hargs bruk.

Brukets uppbyggnad började med anläggandet av en masugn vid Stockby. Därefter uppfördes två hammarsmedjor i Harg, Opphammaren och Nederhammaren. År 1676 inköptes ytterligare en masugn, i Bennebol. Till en början bedrevs både vallonsmide och tysksmide, men från 1680 endast vallonsmide. Tillverkningen utgjordes av stångjärn och grundades på malm från Dannemora gruvor och tidvis också från Björsta gruvor.

Bruket brändes av ryssarna 1719. Arbetet med att bygga upp bruket igen gick långsamt på grund av dålig lönsamhet och stora skulder. Först på 1730-talet sedan Eric Oxenstierna blivit ägare blev bruket helt återuppbyggt i stort sett efter den gamla anläggningsplanen. Vid Nederhammaren uppfördes nu också ett tegelbruk. År 1752 inköptes en masugn i Hillevik i Gästrikland och den gamla masugnen i Stockby lades ner.

År 1756 gjordes gården och bruket till fideikomiss. På 1760-talet uppfördes den nuvarande herrgårdsanläggningen. Den ersatte då en äldre anläggning i trä på samma plats.

Under 1800-talet skedde vissa nybyggnader och moderniseringar i bruket. År 1861 uppfördes en ny vallonsmedja vid Nederhammaren samtidigt som den övre hammaren sannolikt byggdes om. Redan 1893 ersattes smedjan från 1861 med en nybyggnad bredvid. Den nya smedjan utrustades med två smälthärdar, en räckhärd, en vällugn och två ångdrivna skafthammare.

År 1905 uppfördes en lancashiresmedja med fyra härdar, valsverk och smältugn. Samtidigt började man satsa på skogsbruket. År 1907 uppfördes ett ångsågverk med två ramsågar och hyvleri. På 1920-talet lades järnhanteringen ner och istället kom skogsbruket att överta rollen som huvudnäring. I början av 1950-talet sysselsatte sågverket 80 arbetare.

*

Den första *kyrkan* i Harg var en träkyrka som var i bruk ända till slutet av 1400-talet, då den nuvarande gråstenskyrkan uppfördes. Omkring 1514 tillkom kyrkans rika kalkmålningar. Från 1700-talet har kyrkan stått under beskydd av brukets ägare som bl a 1752 bekostade en ombyggnad av kyrkan, vilken innebar att östväggen revs och koret byggdes till. Nästa förändring skedde 1781 då tornet i väster tillkom, ett arbete som även det bekostades av bruksägaren. År 1803 fick kyrkan sitt nuvarande tak. Även interiören har genom tiderna genomgått förändringar. År 1670 försågs kyrka med läktare. Predikstolen i rik barockstil tillkom 1710 och altaruppsatsen 1759. Den sista stora förändringen skedde i början av 1900-talet då mycket av den äldre inredningen rensades ut. Bland kyrkogårdens minnesmärken kan särskilt nämnas det av arkitekten Jean Eric Rehn ritade gravmonomentet över Carl Oxenstierna och hans fru Christina Mörner.

Väster om kyrkan ligger *prästgården* med vitputsad huvudbyggnad från 1857 och två faluröda flygelbyggnader.

Av kvarvarande anläggningar i bruket från järnhanteringens tid finns både den övre och den nedre vallonsmedjan kvar. Bäst bevarad är den övre hammaren, *Opphammaren*, som sannolikt i sina äldsta delar är från 1700-talet men som senare byggts om, troligen på 1860-

talet. I smedjan finns en stor del av den gamla processutrustningen bevarad. Förutom två vallonhärdar finns där också en blåsmaskin av trä av en typ, Widholmska blåsmaskinen, som idag endast finns bevarad på två ställen till i landet. Till smedjan finns också två labbin, rum där smederna vilade mellan sina arbetspass. Smedjan lades ner 1887. Vägg i vägg med smedjan ligger *kvarnen* från 1700-talets mitt och intill denna *klensmedjan* som har bevarats nästan orörd sedan verksamheten upphörde. Vidare ingår i bebyggelsen vid Opphammaren en stålbod och ett *mejeri* från 1890-talet med ångpannor och ångmaskiner samt annan inredning och utrustning kvar från mejeritiden. Ett komplett och ännu helt funktionellt *snickeri* med remdrift ingår också i miljön.

Lanchasiresmedjan vid *Nederhammaren* är riven. Kvar finns vallonsmedjan från 1893 som är helt utriven och delvis förfallen. Invid ligger två stora faluröda träbyggnader, ett *hyvleri* med delvis bevarad utrustning samt ett tillhörande virkesförråd. På andra sidan ån ligger brukets gamla *ångkraftverk* från 1900-talets början som ursprungligen lämnade kraft till det sedan en tid tillbaka rivna sågverket. Kraftverket har i stort sätt all utrustning bevarad i orört skick sedan driften upphörde 1964. Även *transformatorbyggnaden* intill har kvar sin utrustning. Av det gamla tegelbruket återstår idag endast ruiner.

I bakgrunden smedjan, till höger mejeriet och till vänster järnboden vid Opphammaren.

Herrgårdsanläggningen uppfördes åren 1762-66 efter ritningar av murmästaren Elias Kessler. Huvudbyggnad är i två våningar med mansardtak och åt gårdssidan två små hörnpaviljonger. Den flankeras av en envånig flygelbyggnad med ett mycket välbevarat 1700-tals kök. Intill herrgården ligger också det fyrsidigt kringbyggda stallet med brutet tak från 1788. I skogskanten bakom huvudbyggnaden ligger ett litet timrat hus från slutet av 1700-talet, *Svarvhuset* , som innehåller ett mycket välbevarat laboratorium från 1800-talet för kemiska analyser och en svarvkammare. I laboratoriet finns analysutrustning och en stor samling uppmärkt provmaterial. I svarvkammaren finns svarv och verktyg bevarade. Till herrgården hör en stor parkanläggning.

Invid herrgården ligger *inspektorsbostaden* som består av en huvudbyggnad, två flyglar samt två små kvadratiska paviljonger, de sk *Bläckhornen*. Huvudbyggnaden som är timrad i en våning och paviljongerna med säteritak är från 1730-talet medan de inre flygelbyggnaderna, av vilka den södra tidigare inrymde brukskontoret, sannolikt är byggda senare.

I de vitputsade bostadshusen utmed *Övre bruksgatan* bodde brukets hammarsmeder. Bostadhusen är byggda omkring 1750. De är timrade och innehåller två lägenheter med vardera förstuga, kök och kammare. Bakom bostadshusen ligger ladugårdarna som är från 1800-talets förra hälft och byggda i sten. Vid södra änden av bruksgatan står *klockstapeln*, en åttkantig byggnad, troligen uppförd år 1759 som årtalet på urtavlan anger. Urverket är ett mästerstycke av Jöns Lindman.

Vid *Nedre bruksgatan* finns tre bostadshus från 1730- 40-talet, små vitputsade enkelstugor som ligger med gaveln mot vägen. Övriga arbetarbostäder är från 1800-talets mitt och senare del samt 1900-talets början. Bland ekonomibyggnaderna märks en mycket lång vitputsad ladugårdslänga från 1800-talets förra hälft.

Strax norr om kyrkan ligger området *Tallarna* med välbevarade faluröda bruksarbetarbostäder, två enkelstugor och tre parhus med vitputsade ladugårdar uppförda med väggar av soltorkat tegel.

Med ett dominerande läge i det öppna landskapet väster om Nederhammarens vita byggnader ligger *bruksmagasinet* från 1891, en stor faluröd byggnad med vita listverk och snickarglädje som idag inrymmer ett bruksmuseum.

Invid landsvägen uppe på åsen ligger det gamla *värdshuset* från 1760-talet med tillhörande ekonomibyggnader och brukshandeln.

I området *Skogshyddan* som ligger något avskilt från bruket söder om Nederhammaren står tre faluröda kaserner i trä från 1920, vilka uppfördes som sågarbetarbostäder och innehöll från början fyra lägenheter om ett rum och kök i varje. Byggnaderna, som representerar den sista generationen arbetarbostäder vid bruket, är exteriört välbevarade sedan byggnadstiden.

Till bruket hörde även många torp och arrendegårdar. På ett flertal av torpen uppfördes nya bostadshus på 1850-talet, te x vid torpet *Rosendal, Nyskär, Rättartorp, Björnvreten och Backas,* byggda med en stomme av soltorkat tegel som utvändigt putsats. De flesta bostadhus utgörs av enkelstugor. Till torpen hör även en källarbod och ett fähus. Torpen *Högbergsvreten* och *Björkbyle* har välbevarade timrade och rödfärgade bostadshus. Vid Högvreten finns en ladugård i huggen sten från år 1850.

Ovan sågverksarbetarbostad vid Skogshyddan. Nedan Ångtorpet.

Längst in och på södra sidan av Hargsviken ligger brukets gamla lastageplats varifrån stångjärnet skeppades till järnvägen i Stockholm. Vid hamnen står en femvånig magasinsbyggnad i tegel med vitputsade fasader och brutet tak samt små gallerförsedda gluggar. Den ståtliga byggnaden uppfördes 1758. Strax invid finns ytterligare en mindre äldre järnbod som är timrad. År 1878 öppnades järnvägen till Hargshamn och brukets utlastningshamn flyttades istället dit.

Järnboden vid Hargs bruks gamla utskeppningshamn.

Hyttan

I skogsmark norr om bruket vid Dragfjärden finns ett torp med namnet Hyttan och invid detta lämningar efter en kopparhytta. Hyttan ligger vid en bäck där resterna av masugnen syns som en terrasserad yta med stensatt kant. I bäckfårans botten och på dess sidor finns klumpar av kopparslagg. Till anläggningen hör även en damvall.

Löhammar – Nederbyn

Vid mitten av 1700-talet kom genom köp och byten större delen av Löhammars by att tillhöra Hargs bruk. På 1880-talet förvandlades en del av byn till ett storjordbruk. En ny stor bruksladugård uppfördes och bostadshusen blev arbetarbostäder. Den del av byn som kallas Nederbyn har emellertid bevarat sin äldre karaktär med flera byggnader från 1700-talet.

Befintligt skydd

Området utgör ett riksintresse för kulturmiljövården, C 23 (NRL).

Fornlämningarna är skyddade enligt kulturminneslagen (KML).

Kyrkan är skyddad enligt kulturminneslagen (KML).

Området runt bruket har förordnande till skydd för landskapsbilden enl. 19 § NVL.

Riktlinjer

Bebyggelsen i Hargs bruk är i byggnadsminnesklass och måste därför bevaras och skyddas mot förändringar som spolierar dess genuina karaktär. Eventuell ny bebyggelse bör endast tillåtas restriktivt och med höga krav på anpassning beträffande placering, utformning och material.

Att läsa

Grape K, Karlsson B 1985 Hargs bruk. Uppsats för 60 poäng i konstvetenskap

Upplands kyrkor VI

Vägvisare till kyrkorna i Uppsala län 1997

Ös 22

Gimo bruk

- Bruksmiljö

Läge: Skäfthammars socken Ek k 128 55, 128 56

Gimo bruk utgör en arkitekturhistoriskt mycket värdefull bruksmiljö. Bruket återspeglar ännu arkitekten Jean Eric Rehns märkliga generalplan från 1760-talet och herrgården, som är ett av Rehns mest betydande verk, bevarar ännu sin ursprungliga karaktär. Bruket har också en mycket välbevarad och representativ bebyggelse från 1900-talets början med nationalromantisk prägel. Både 1700-talsbebyggelsen och 1900-talsbebyggelsen berättar på ett mycket tydligt sätt om två storhetstider i brukets historia.

Gimo by låg vid en av Olandsåns fallsträckor och platsen bör redan under medeltiden ha tagits i anspråk för kvarndrift. Kamerala handlingar från 1500-talet omtalar två skattekvarnar.

I början av 1600-talet togs vattenkraften i anspråk för järnhantering och en hytta anlades 1616 i Gimo för Österby kronobruk. 1625, då bruket tillsammans med Österby och Lövsta utarrederades till Villem de Besche, bestod det av två hamrar och två masugnar. Följande år blev Louis De Geer medarrendator och 1643 inköpte han de tre bruken.

Under De Geers ägarskap utvecklades Gimo hytta till ett järnbruk. Tillverkningen lades om från vapen till stångjärn. De gamla byggnaderna revs och nya uppfördes, dammarna förbättrades och nya hemman inköptes. Då den första hammaren, den nedre, invigdes 1649 bröt eld ut, varvid bruksbebyggelsen och halva Gimo by brann ner. Hammaren återuppbyggdes 1651. Den övre hammaren uppfördes 1666. 1673 erhöll dåvarande ägaren Steven de Geer sätesfrihet för bruket och en sätesgård uppfördes på den plats där den nuvarande herrgården ligger.

Brukskomplexet förblev i släkten De Geers ägo till 1756, då det såldes till handelsfirman Finlay & Jennings. De Geer hade då under en längre period haft problem med lönsamheten. 1762 tillföll Gimo Robert Finlay. Denne gav då i uppdrag åt arkitekten Jean Eric Rehn att utarbeta en generalplan för hela bruket samt utföra ritningar till en herrgårdsbyggnad. 1764 såldes bruket till Jean Henry Le Febure som kom att fullfölja generalplanen i förenklat skick.

Först mot slutet av 1700-talet, sedan man genomfört vissa förbättringar, ökade produktionen. På grund av vattenbrist revs 1758 masugnen vid övre dammen och en ny masugn uppfördes istället vid nedre hammaren 1784, sedan masugnen där flyttats till det 1772 inköpta Rånäs bruk.

Under 1800-talet inleddes en nedgångsperiod för Gimos järnhantering, sedan släkten Reuterskiöld blivit ägare. Jord- och skogsbruket fick i stället allt större betydelse. Järnhanteringen fortlevde dock in på 1900-talet, bl a genom att transportmöjligheterna förbättrades då Dannemora-Hargs järnväg 1875-76 drogs genom Gimo. På 1910-talet hade bruket en masugn, fyra vallonhärdar och tre ånghammare i drift.

En strukturrationalisering inleddes 1916 med bildandet av Gimo-Österby bruks AB. Bolaget omfattade också Lövsta och enligt planerna skulle järnbruksdriften koncentreras till Österby medan Gimo avsågs bli huvudort för sågverksnäringen. År 1917 lades driften vid hammarsmedjan ner och samma år uppfördes en ny stor ångsåg. Masugnen drevs dock till 1936.

Åren 1916- 20 skedde en intensiv ny- och ombyggnadsverksamhet i Gimo sedan sågverksrörelsen blivit den dominerande verksamhetsgrenen. Förutom det nya stora sågverket och alla därtill hörande byggnader uppfördes bl a ett nytt brukskontor, hotell, affär, läkarmottagning m m, samt en rad ny bostäder för tjänstemän och arbetare.

Sågverksepoken blev dock kort i Gimo. Redan 1936 revs sågen och samma år såldes skogarna till Korsnäs sågverk AB. Året innan hade herrgården sålts till Högerpartiet. Under senare tid har nya industrier istället etablerats inom det gamla bruksområdet.

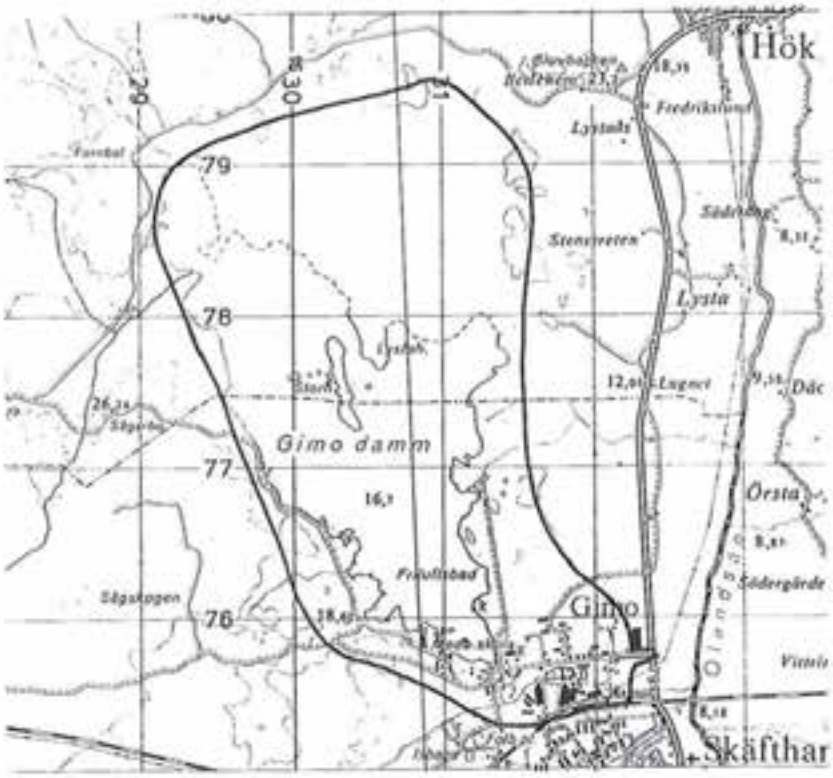

Bevarandeområde Ös 22 Gimo bruk.

Gimo herrgård är en av landets märkligaste herrgårdsanläggningar. Den intar en särställning i svensk konsthistoria då den stilmässigt inleder den gustavianska eran. Herrgården, som stod färdig i början av 1780-talet, består av en vitputsad huvudbyggnad i två våningar under lågt valmtak med mittrisalit och ett klocktorn över mittpartiet. Den stora gårdsplanen som sträcker sig fram till bruksgatan inramas av två låga flyglar och mot gatan en mur med järnstaket. Anläggningen avslutas söder om bruksgatan med två svängda byggnader, *stall och vagnshus*, vilka har sin motsvarighet på andra sidan parken norr om huvudbyggnaden i två *orangeribyggnader.*

Från samma tid som herrgården är *inspektorsbostaden* som ligger i fonden av bruksgatan i väster. Anläggningen som även den ingick i Rehns plan består av en huvudbyggnad och två vinkelställda flyglar. De svängda sammanbindande korridorerna mellan flyglarna och huvudbyggnaden tillkom på 1910-talet i samband med en ombyggnad till disponentbostad. Intill står en tvåvåning byggnad med stor glasveranda. Det är den gamla *kassörsbostaden.*

I Rehns plan från 1767 ingick två gator med bruksarbetarbostäder. Endast den västra blev förverkligad. Av de ursprungligen sex arbetarbostäderna som låg på ömse sidor om den sk *Stenhusgatan* återstår idag endast en. Övriga revs på 1980-talet och ersattes av nya hus uppförda som kopior på det gamla huset.

Av anläggningar från järnhanteringens tid återstår idag endast en enstaka stångjärnshammare, uppställd på platsen för övre hammaren som ett monument över järnhanteringen i Gimo. Mittemot ligger två sammanbyggda vitputsade *kolhus* med uppfartsramper i slaggsten. Sannolikt är kolhuset närmast vägen i sina äldsta delar från 1700-talets senare del medan det södra är byggt på 1880-talet, då bägge husen erhöll sin nuvarande fasadutformning. Öster om Lilla dammen ligger ytterligare ett kolhus, en stor monumental byggnad sannolikt från 1800-talets början med två uppfartsramper i slaggsten med fyra välvda bågar i varje. Fasaden är dekorerad med lisener och rundbågsfriser. Lite längre ner efter bruksgatan i fonden av Hyttgatan ligger det stora *bruksmagasinet* i fyra våningar med slätputsade fasader med rusticerade hörn och mittparti som kröns av en liten fronton. Byggnaden uppfördes på 1780-talet men byggdes om under 1800-talets förra hälft då huset förlängdes tre fönsteraxlar åt vardera hållet samt fick sitt nuvarande sadeltak.

Gimo herrgårds huvudbyggnad.

Ovan, kolhuset vid Lilla dammen. Nedan, arbetarbostaden Säteriet.

Från 1800-talet är den stora vitputsade arbetarbostaden *säteriet*, en arkitektoniskt påkostad byggnad ritad 1852 av Johan Fredrik Åbom, en av tidens främsta arkitekter. Det är en långsträckt envåningsbyggnad med markerat mittparti omfattande tre fönsteraxlar i två våningar avslutat med en fronton och indelat med lisener. Byggnaden innehöll ursprungligen 16 lägenheter för brukets lantarbetare. Från samma tid som Säteriet är den stora vitputsade *ladugården* intill. I Stenhusgatans södra fond ligger ytterligare en betydelsefull 1800-talsbyggnad, *gamla skolan* från 1829. Det är en vitputsad byggnad i två våningar under flackt tegeltäckt tak.

Från den korta men intensiva nybyggnadsperioden mellan 1917-20 finns idag i ett stort antal välbevarade byggnader vilka inte bara kan berätta om en kort men betydelsefull period i brukets historia utan även utgör intressanta och värdefulla exempel på 1910-talets arkitekturideal där den äldre svenska byggnadstraditionen utgjorde förebild. Det första husen som byggdes var *hotellet* och det intilliggande *bostadshuset för ogifta tjänstemän*. Med sina höga brutna tak med avvalmade gavelspetsar, småspröjsade assymetriskt placerade fönster och ljust grå målade träfasad, markerar de övergången från jugend till nationalromantik. Byggnaderna är, liksom de flesta från denna tid, ritade av arkitekten Åke Tengelin. Invid Bruksgatan ligger *nya brukskontoret* från 1918, en tvåvånig vitputsad byggnad med högt brant sadeltak. Porten har omfattning i granit med rennässansinspirerad avslutning. Byggnaden, som ger ett mycket massivt intryck, förefaller vara uppförd med det tidiga 1600-talets herremansbostad som förebild.

I vinkel med hotellet ligger en byggnad som ursprungligen uppfördes som bostad för ogifta tjänstemän.

Utmed Algatan ligger ett flertal bostadshus, *läkarmottagningen* och *Logementet*. Den senare en tvåvånig vitputsad byggnad från 1917 i samma strama arkitektur som brukskontoret och med samma branta sadeltak. Byggnaden fungerade ursprungligen som ungkarlshotell och innehöll sex lägenheter och en gemensam matsal i källaren. Övriga byggnader är uppförda i

trä och har gulmålade fasader och tegeltäckta sadeltak. Läkarmottagningen har två förstukvistar med svarvade stolpar. Bakom bruksmagasinet ligger *jägmästarbostaden*, som även den är en ganska tung och sluten byggnad i två våningar med sadeltak. Intill ligger två enfamiljs bostadshus med gulmålade träfasader, förstukvistar med svarvade stolpar och i vindskivorna närmast nocken utsurna hjärtan,ett av arkitekten Tengelins kännetecken.

Stationshuset uppfördes ursprungligen 1874 men byggdes om kraftigt 1921 varvid byggnaden erhöll sitt nuvarande utseende som inte förändrats nämnvärt sedan dess.

I området väster om gamla inspektorsbostaden vid sidan om det strikt planlagda bruket ligger en grupp ålderdomliga faluröda byggnader. Däribland den sk *Skräddarbyggningen* en låg timrad parstuga, av sannolikt mycket hög ålder. I samma område närmare Stordammen ligger en putsad arbetarbostad, *Fridhem*, från 1860-talet som har bevarat sin exteriör oförändrad sedan byggnadstiden.

Väster om bruksmagasinet ligger en envånig putsad länga från 1950-talet med pensionärslägenheter som ritats av arkitekterna Stig Elmkvist och Viking Göransson. Den är välbevarad sedan byggnadstiden och mycket tidstypisk.

Nya brukskontoret

Gällande skydd

Den avgränsade miljön utgör i sin helhet ett område av riksintresse för kulturmiljövården C 22 (NRL).

Gimo herrgård och gamla inspektorsbostaden är byggnadsminne (KML)

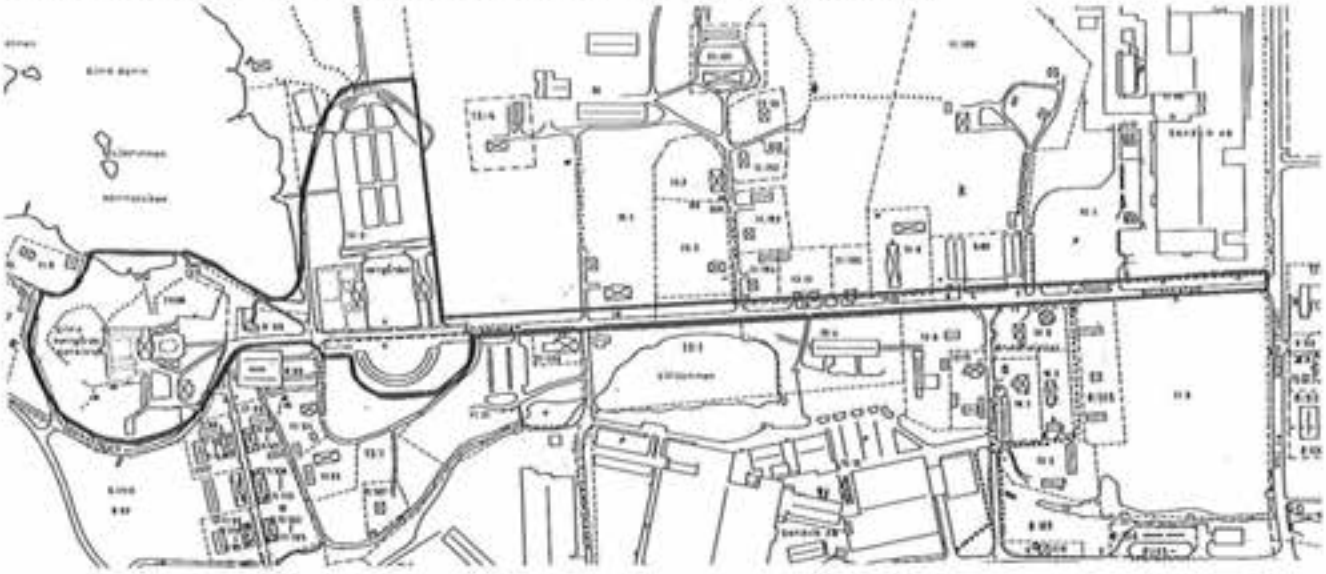

Gräns för byggnadsminnet

Riktlinjer

Byggnader belägna inom byggnadsminnet, se gällande skyddsföreskrifter.

För övriga byggnader inom den kulturhistoriskt värdefulla miljön gäller att dessa bör bevaras och vårdas samt skyddas mot störande förändringar. Stor restriktivitet mot ny bebyggelse inom hela området och där sådan tillåts måste stora krav ställas på placering och utformning.

Byggnader och miljöer som särskilt väl belyser områdets karaktär

Gimo 2:4, 8:89, 11:9, 11:12, 11:94, 11:95, 11:98 – 11:100, 11:103 – 11:104, 11:107 – 11:108, 11:113, 11:178, 11: 181 – 11:182, 11:185, 11:186, 11:188, 11:189, 11:191-11:196, 13:2, 13:3, 13:6, 13:9-13:11, 15:1-15:4, 16:1-16:2.

Att läsa

Bergqvist B, 1980	Gimo bruk från 1615-1756. Gimo bruk, kompendium. Konstvetenskapliga inst. vid Stockholms univ.
Björnstedt R, 1990	Från Österby anhalt till Gimo station.
Boëtius B, 1951	Gruvornas, hyttornas och hamrarnas folk.
Bygd att vårda, 1984	Kulturminnesvårdsprogram för Uppsala län.

Dahlgren E W, 1928 — De uppländska bruken Österby, Leufsta, Gimo under äldsta tider (intill 1627) Särtryck ur Hammare och Fackla I.

Gimo förr, 1982 — En bildkavalkad av det Gimo som varit.

Hildebrand, K G, 1957 — Fagersta brukens historia.

Hemmark A, 1980 — Gimo bruks herrgårdsanläggningar. Gimo bruk, kompendium. Konstvetenskapliga inst. vid Stockholms universitet.

Hidemark O och Månsson B, 1968 — Gamla järnbruk i Korsnäs AB ägo.

Klingspor C A, Schlegel B 1881 — Upplands herrgårdar.

Selling G, 1931 — Svenska trädgårdskonsten sådan den till våra dagar bevarats i anläggningar vid slott och herrgårdar.

Selling, G, 1937 — Svenska herrgårdshem under 1700-talet.

Svensson B, 1980 — Gimo bruk fram till våra dagar. Gimo bruk, kompendium. Konstvetenskapliga inst. vid Stockholms univ.

Söderberg, B, 1967 — Slott och herresäten i Sverige, Uppland I.

Upmark, G, 1920-23 — Svenska slott och herresäten vid 1900-talets början, Uppland.

Werner B, 1973 — Gimo bruk. Oland. Ur en kommuns historia.

Ös 23

Skäfthammars kyrka

- Kyrka

Läge: Skäfthammars sn. Ek k 128 56

Välbevarad medeltidskyrka

Skäfthammars kyrka ligger helt nära Olandsån i utkanten av Gimo tätort. Den lilla salkyrkan, byggd av gråsten, har framför sydingången ett vapenhus och mot korets nordvägg en sakristia. Vapenhus och sakristia har vitputsade fasader medan kyrkan i övrigt har synligt murverk. Yttertaken täcks av spån.

Kyrkan är inte ett enhetligt byggnadsverk. Den tunnvälvda sakristian anses vara uppförd mellan 1250-1350 och har möjligen från början hört till en träkyrka. Salkyrkan och vapenhuset byggdes troligen först i slutet av 1400-talet. Trots att kyrkans fönster har vidgats vid en ombyggnad, kring mitten av 1700-talet, har exteriören en välbevarad medeltida karaktär.

Kyrkorummets tegelvalv och väggar täcks av kalkmålningar utförda omkring 1590. Den fasta inredning har huvudsakligen tillkommit under 1700-talet. Kyrkans nära knytning till Gimo bruk avspeglas tydligt i inredningen. Läktarna utmed kyrkans nord- och västvägg uppsattes 1682-83, för brukets smeder och deras familjer.

På en höjd nordväst om kyrkogården står klockstapeln från 1747. Bottenvåningen är klädd med spån, medan mittdelen har rödfärgad panel. Stapeln kröns av en spånklädd barockhuv med lanternin.

Strax öster om kyrkan och intill Olandsån har hållits årliga marknader vid midsommar och Mikaelsmäss, där bönderna bl a bytte säd mot strömming. Marknadsplatsens bodar stod kvar ända in på 1950-talet. Vid marknadsplatsen låg förr också Gimo bruks omlastningsplats, där järnet lastades på prämar för vidare transport till utskeppningshamnen vid Kallerö.

Bevarandeområde Ös 23

Skäfthammars kyrka

Befintligt skydd

Kyrkan är skyddad enligt kulturminneslagen (KML).

Att läsa

Upplands kyrkor III

Vägvisare till kyrkorna i Uppsala län, 1997

Ös 24

Dannemora - Film

- Gruvlandskap
- Hyttlämningar
- Bruksmiljö
- Torpbebyggelse
- Odlingslandskap
- Kyrkomiljöer

Läge: Dannemora och Films socknar. Ek k 128 42-43, 128 52-53, 128 62-63

Dannemora gruvor och Österbybruk utgör centrala minnesmärken från århundradens bergshantering och järnframställning. Där finns landskapets mest omfattande system av uppdämningar för kraftförsörjning till både gruvor och bruk och i den omgivande bygden talrika lämningar efter äldre järnframställning. I området finns också ett stort antal välbevarade torp ocharrendegårdar och enstaka byggnader av mycket hög ålder samt andra anläggningar som utgjort viktiga delar i produktionssystemet. I området ingår också Dannemora och Films kyrkor, av vilka den förstnämnda är en av landskapets mest orörda senmedeltida kyrkor.

Omfattning

Området omfattar den av bergsbruk och järnhantering starkt präglade bygden i Dannemora och Films socknar samt nordvästra delen av Morkarla socken. En vidsträckt skogsbygd med stora myrmarker samt många sjöar och vattendrag. Skogen gav den nödvändiga veden som krävdes vid tillmakningen i gruvorna och för tillverkningen av träkolen till masugnarna och smedjorna. Vattnet drev vattenhjulen som gav kraften för att driva produktionsanläggningarna och på de frusna sjöarna och myrarna transporterades vintertid malmen och järnet.

Större sammanhängande odlingsmarker finns i huvudsak väster om Dannemorasjön samt norr, väster och öster om Filmsjön. Öster om Dannemorasjön kring byarna Harvik, Andersby, Gisselby och Ralby utbreder sig ett småbrutet mycket ålderdomligt odlingslandskap med flikiga åkrar med öppna diken, talrika odlingsrösen och stengärdsgårdar. Här finns också mycket välbevarade ängs- och hagmarker med ädla lövträd, mestadels ek. Även mellan Österbybruk och Dannemora finns vackra ängsbackar med ett stort inslag av ek. Omfattande system av stengärdsgårdar och många odlingsrösen finns också kring de små åkrar som tillhör alla de torp som finns inom området, framförallt på gruvans skogsallmänningar. Nordväst om Gruvsjön och söder om det stora våtmarksområdet Flororna finns fortfarande områden av våtängskaraktär, som tidigare utnyttjades för fodertäkt. Ett sådant område är Kilsmossen mellan Söderskogen och Norrtorpen, vilken tillhört Dannemora gruvor och där ett tjugotal bruk förr hade sina slåttermarker på vilka fodret till gruvhästarna bärgades.

Centralt i området ligger Dannemora gruvor med sina totalt ca 80 gruvhål, indelade i södra, mellersta och norra gruvfältet, samt bebyggelse från tre århundraden. Runt om i skogsbygden finns också många enstaka små gruvor som bearbetats under kortare perioder och vars ålder i många fall inte är känd. Där finns också lämningar efter äldre järnframställningplatser som

härrör från tiden före brukets tillkomst samt talrika kolbottnar där kolmilorna restes i vilka det för bruket nödvändiga träkolet framställdes.

I Österbybruk ingår förutom den gamla bruksmiljön med sin praktfulla herrgård även "nya bruket" med verksbyggnader och bostadsbebyggelse från slutet av 1800-talet och sekelskiftet 1900 samt vid sidan om dessa miljöer även enstaka byggnader som speglar tätortens utveckling under 1900-talet.

Till gruvan och bruket har också genom tiderna hört ett stort antal torp och arrendegårdar såväl i Dannemora - Film som angränsande socknar. Många av torpen och gårdarna finns idag kvar. Vid Söderskogen, Norrtorpen och Vreta finns större samlade torpmiljöer medan övriga torp ligger utspridda över i stort sett hela området. Bebyggelsen på torpen är mycket välbevarad med timrade enkelstugor från 1700-talet och 1800-talets förra hälft samt ett stort antal gjutna kalkbrukshus, sk stöphus, uppförda mellan 1837 och 1870. Inom området finns också ett anmärkningsvärt stort antal äldre timrade ekonomibyggnader av vilka de äldsta är från 1500-talet.

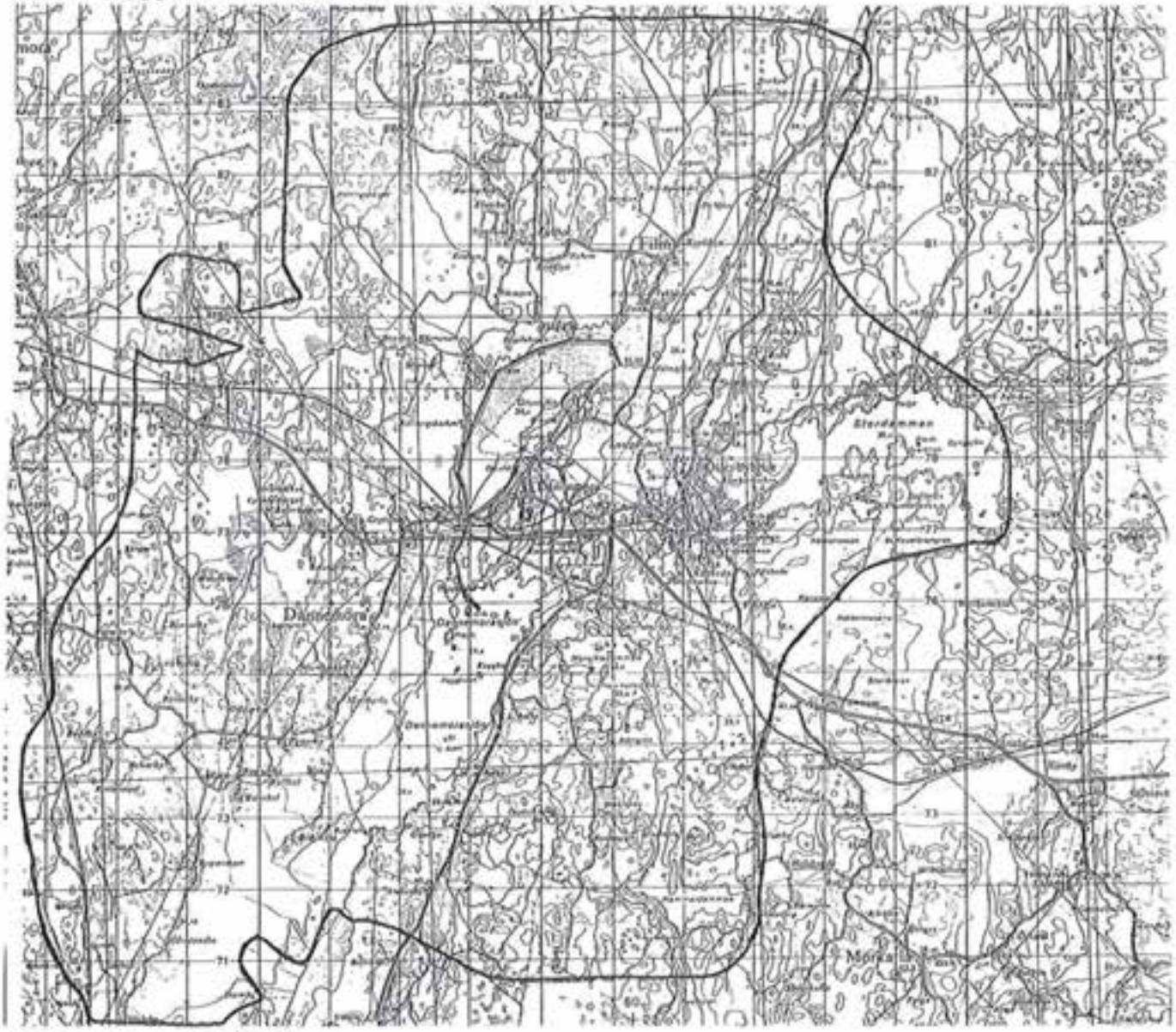

Bevarandeområde Ös 24

Bakgrund

Den skogs- och vattenrika bygden kring Fyrisåns källor befolkades under järnåldern. I den högre terrängen vid Bennarby och på Harviks marker norr om Dannemorasjön finns gravfält som innehåller skärvstenshögar, vilka talar för att det kan ha funnits enstaka bosättningar i området redan under äldre järnålder eller t o m bronsåldern. Kanske fanns det människor i dessa trakter ännu längre tillbaka. Ett stort antal lösfynd från stenåldern har hittats inom nuvarande Dannemora och Films socknar.

De äldsta bosättningarna i den nuvarande bygden tillkom dock först under yngre järnålder. På östra sidan av Filmsjön, i området mellan Tegelugnen och Bro, finns ett flertal stora gravfält frånden tid, vilka sannolikt tillhört den by som fram till 1600-talets början låg vid nuvarande Ladugården. Här fanns, då liksom nu, de bästa förutsättningarna för odling. Dessutom fanns vidsträckta ängsmarker och goda fiskemöjligheter. Byns ursprungliga namn var sannolikt Österby. Senare, troligen i samband med att sätesgården Österby anlades på byns marker invid Filmsjön på 1300-talet, fick den namnet Östra Bryttbyn. Även invid flera av byarna kring Dannemorasjön finns gravfält från yngre järnåldern, bl a vid Gryttjom, Pesarby, Uddarby, Ackarby och på Harnäs ägor på norra sidan av Dannemora sjön.

Den huvudsakliga kolonisationen av bygden skedde emellertid först under medeltiden i samband med de godsbildningar som då ägde rum, varvid ett flertal nya torp och gårdar anlades under dessa. I Film socken fanns två godskomplex, Film – Österby och Bryttbyn – "Ekenäs", och i Dannemora socken ett, Bräcksta.

Som sockenbildningar är Dannemora och Film kända sedan början av 1300-talet. Vissa uppgifter talar för att Films socken kan ha bildats genom utbrytning från Dannemora socken. Eventuellt sedan en ursprunglig gårdskyrka, "stormannakyrka", blivit gemensam kyrka för en under medeltiden växande befolkning. I slutet av 1400-talet uppfördes de nuvarande stenkyrkorna.

När man började bryta järnmalm i Dannemoraområdet är inte känt. Det första kända skriftliga beläggen är från år 1443, då en hytta omtalas i Käbboda, och från år 1475 då gårdarna i Gisselby uppges betala sin skatt i järn. Från 1481 finns ett privilegiebrev utfärdat av Sten Sture och Rikets råd, i vilket ärkebiskopen i Uppsala erhöll rätten att bryta malm i Dannemora. Mycket talar dock för att bergsbruk- och järnhantering har bedrivits långt tidigare i Dannemora – Filmområdet och att järnhanteringen har en lång tradition i dessa trakter.

Innan de stora bruken anlades bearbetades malmen i små säsongsvis utnyttjade hyttor, av vilka det finns talrika lämningar i området, bl a i Ralby, Gisselby, Bennarby, Åknarby, Bennbo, Aspbo, Harvik, Håstensbo och vid "Filmers kulle". Några lämningar som kan knytas till den år 1443 omtalade Käbboda hytta har dock inte påträffats. Sannolikt låg hyttan vid nuvarande Österby bruk och försvann i samband med anläggandet av bruket. Vid flera av de gamla hyttorna har en glasartad typ av slagg påträffats, som antyder att anläggningarna har en hög ålder.

Det var först med Gustav Vasa i början av 1500-talet som en exploatering av järnmalmsfyndigheterna i området inleddes i större skala, sedan han kommit i besittning av godset Film med Österby gård. Gården hade sedan slutet av 1400-talet tillhört Vasaätten. Från 1520-talet och framåt förvärvade kungen ytterligare ett stort antal gårdar i Dannemora och Film socknar, däribland gårdarna i Käbboda by med Käbboda hytta.
För framställning av järn ur malmen användes först befintliga hyttor i området. År 1545 omtalas

" gamla och nya hyttan vid Dannemora berg". Den gamla hyttan var sannolikt den vid Österby gård, medan den nya hyttan troligen låg vid det nyanlagda bruket, sannolikt på den plats där Käbboda hytta tidigare legat. Men ganska snart kom dessa att ersättas av det av kungen nyanlagda kronobruket Österby. Namnet från den gamla hyttan och fogdegården överfördes till det nya bruket som anlades i mitten av 1500-talet och som till en början även kallades Nya Österby. På 1610-talet omnämns bruket första gången som "Österby jernbruk".

Beskrivning

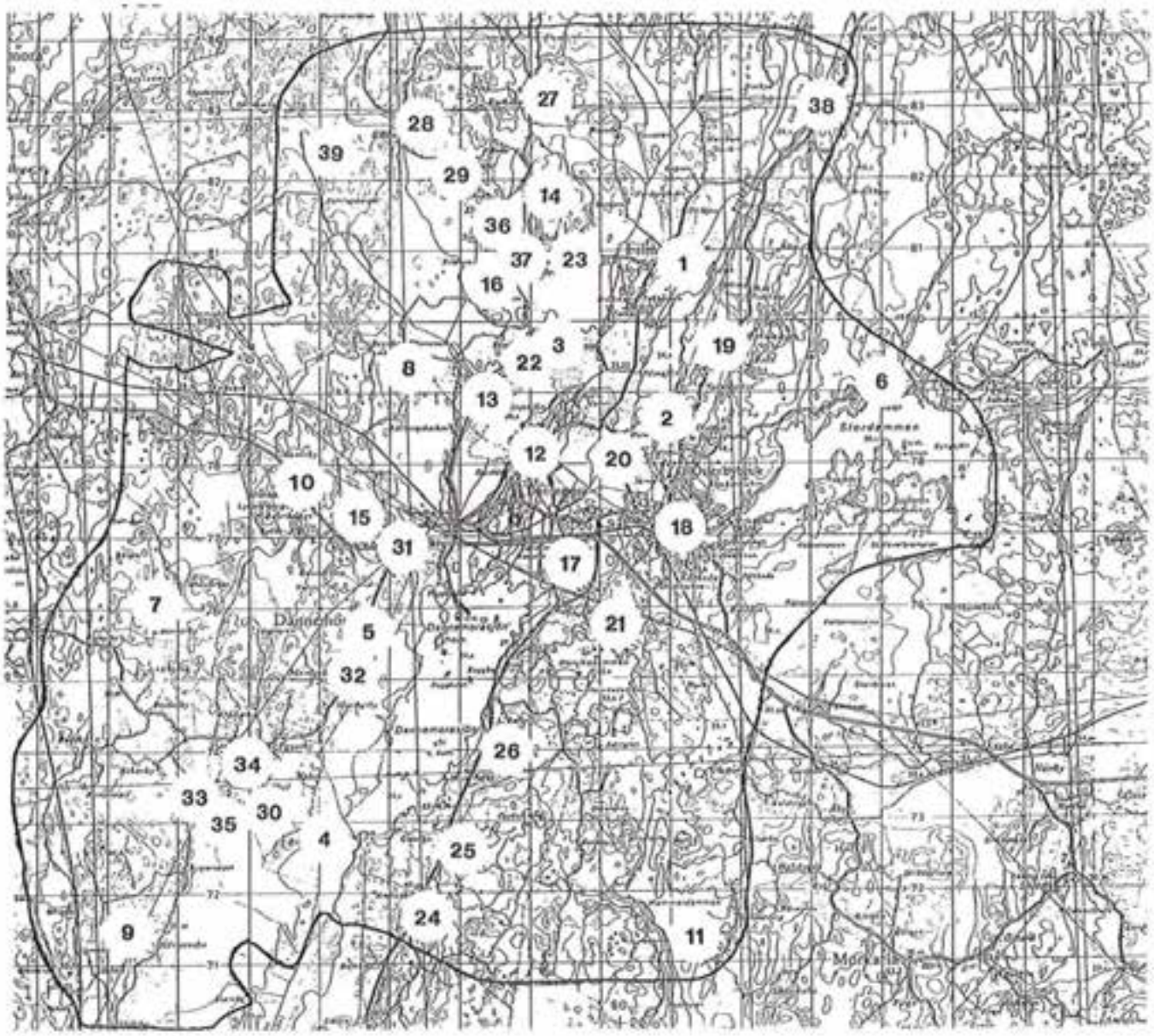

Bevarandeområde Ös 24

24.1 Films kyrkby

Films kyrkby ligger på krönet av den ås som löper utmed Filmssjöns västra strand. Byn, som genom tiderna varit socknens största, är känd sedan slutet av 1200-talet. Men sannolikt är den äldre än så. Byn saknar dock fornlämningar som belägg för ett förhistoriskt ursprung. Dessa kan emellertid ha försvunnit i samband med grustäkt eller vid byggandet av kyrkan.

Films kyrkby utgjorde sannolikt från början centrum i det medeltida godskomplex som förutom Films by även omfattade Östra Bryttbyn, som låg på östra sidan av Filmsjön. Godset kan spåras tillbaka åtminstone till 1300-talet. Troligen i slutet av 1300-talet avvecklades huvudgården i Films by och istället anlades en ny sätesgård invid Filmsjöns sydöstra strand. I samband med detta skänktes troligen en del av den mark som tillhört sätesgården till kyrkan, medan övrig jord delades upp på landbor. I den äldsta jordeboken, från 1531, redovisas fyra gårdar i Films kyrkby vilka samtliga då ägdes av Gustav Vasa och ingick i "Films rättardöme", vilket omfattade halva Films socken.

Kyrkan, som ligger i södra änden av byn, har sannolikt haft en föregångare i trä, troligen en gårdskyrka uppförd av en storman.

Den nuvarande kyrkan är byggd i gråsten med rikt ornerade gavelrösten i tegel. Den har rektangulär planform och samtida sakristia i norr, medan det nuvarande vapenhuset, den sk nykyrkan är från 1767. Vapenhuset tillkom på uppmaning av bruksherren i Österby för att ge bättre plats i kyrkan åt bruksbefolkningen. Samtidigt med detta nybygge förstorades även fönstren i kyrkan. Öster om kyrkan står det Tammska gravkoret, uppfört 1832.

Films kyrka med den s k nykyrkan i söder.

Films kyrkby har bevarat sin äldre radbystruktur med kringbyggda gårdar som ligger tätt utmed den gamla bygatan. Eventuellt kan byns nuvarande ägo- och bebyggelsestruktur ledas tillbaka till medeltiden. Den karta som gjordes inför storskiftet 1776-77 visar redan då en strikt reglerad radby med prästgården i söder närmast kyrkan och dess åkrar söder och öster därom samt byns övriga gårdar i norr.

Prästgården anlades på sin nuvarande plats närmare kyrkan på 1850-talet. Dessförinnan låg den där arrendatorsbostaden nu ligger. Under arrendatorsbostaden, som uppfördes på 1930-talet, finns tre källare i tegel som daterats till senmedeltid och som sannolikt tillhört en byggnad på den gamla prästgården. På tomten finns också en äldre timrad brygghuslänga som hört till den äldre prästgården. Bostadshuset på den nuvarande prästgården uppfördes 1858.

Söder om kyrkogården ligger den gamla kyrkskolan, i sina äldsta delar från 1846, men ombyggd 1895, och på västra sidan om kyrkan den nya skolan från 1950-talet i rött tegel.

24.2 Österby gård ("Filmers kulle")

På en höjd invid Filmsjöns sydöstra strand, på platsen för den sägenomspunna "Filmers kulle", finns lämningar efter Österby gård.

Någon gång i slutet av 1300-talet flyttades sannolikt huvudgården inom godskomplexet Film från Films kyrkby till kullen vid Filmsjöns södra strand. Troligen var det en Magnus Kase som lät uppföra den nya sätesgården på mark som tillhörde den by som låg på östra sidan av Filmsjön och som även den ingick i godskomplexet. Byn hette sannolikt ursprungligen Österby, men fick i samband med tillkomsten av den nya sätesgården namnet Östra Bryttbyn, sedan en förvaltare eller gårdsfogde (bryte) övertagit driften av byns gårdar.

Sedan Gustav Vasa på 1520-talet kommit i besittning av godset Film blev Österby gård avelsgård och säte för den fogde som ansvarade för driften vid Dannemora och Vattholma hyttor.

Mellan 1551-55 skedde en omfattande byggnadsverksamhet vid den gamla sätesgården. Bl a timrades en ny " herrebyggning". Gustav Vasa lät även odla upp ny åkermark, utföra dikningar och röja nya ängsmarker. Till gården hörde stora ängsmarker, bl a söder om Filmsjön.

Vid Österby gård har även bedrivits järnframställning och smidesverksamhet. Det är osäkert när en hytta anlades på platsen och om den tillhört den ursprungliga sätesgården eller Gustav Vasas gård. Det är dock troligt att den tillhört den äldre anläggningen eftersom den omtalas i mitten av 1500-talet som "gamble ... hyttan".

I början av 1600-talet flyttades herrgården till det nyanlagda Österbybruk som övertog gårdens namn. Sedan gården övergivits omnämns den som Gamla Österby, bl a på en karta från 1681. Den gård som idag bär namnet Gamla Österby har tillkommit senare.

På platsen för Österby gård syns idag ännu tydligt lämningarna av den gamla gårdsbebyggelsen med ett flertal husgrunder. Där finns också ett område med hyttlämningar och fossil åkermark. Bland husgrunderna märks främst grunden till den gamla "herrebyggningen" i områdets västra del. Husgrunden är 21 x 10 meter och utgörs av en kraftig stenmur uppdelad i två försänkta rum avdelade med en bred stenvall. I grunden finns minst tre spisrösen. Det är med största sannolikt fråga om en parstuga med genomgående förstuga och källare under. Från bevarade räkenskaper

vet vi att den var timrad och uppförd på 1550-talet. Sannolikt var den i två våningar. Inom området finns ytterligare sju grunder efter bostadshus. Bland dessa finns ytterligare en husgrund som sannolikt tillhört en parstuga, om än något mindre än "herrebyggningen". Vidare finns tre uthusgrunder.

Hyttlämningarna finns i områdets sydvästra del och består av en närmast rund lämning efter en ugn, en rektangulär lämning som troligen tillhört en kringanläggning, en slaggvarp med en äldre blåsig, porig och gråsvart slagg samt rester av en fördämningsvall av trä.

Till området hör även en stenbrygga i Filmsjön. Den finns i områdets nordvästra del och är ca 40 meter lång och 2 meter bred.

"Filmers kulle" platsen för Österby gård.

24.3 "Ekenäs"

På en höjd vid Gruvsjöns norra strand på mark som tillhör Bryttbyn finns bebyggelselämningar efter en medeltida frälsegård. Platsen finns markerad på en karta från 1727 som "Ekenäset". Vid denna tid utgjorde höjden en udde i Gruvsjön, ett typiskt läge för en medeltida sätesgård.

I Film socken fanns under medeltiden två godskomplex, "Filmgodset" och ett mindre gods väster om Filmsjön. Det senare godset omfattade Bryttbyn med fyra frälsegårdar samt Lockbol, Kullbol och Elsarbo med tillsammans fyra gårdar. Bryttbyn, som troligen ursprungligen hette något annat, var centrum i godset. Sannolikt erhöll byn sitt nuvarande namn sedan godsägaren, troligen på 1300-talet, flyttat och anlagt en ny sätesgård, sannolikt "Ekenäs".

På den östra delen av höjden finns lämningar efter ett stort rektangulärt hus med utbyggnad i söder. "Huset" mäter 25 x 9 meter och har kallmurade grundmurar indelade i två källare. I det västra källarutrymmet finns lämningar efter en murad spis. Utbyggnaden har troligen varit ett trapphus som sannolikt inrymt två trappor, en ned till västra källaren och en upp i huset som troligen varit en parstuga i två våningar med genomgående förstuga. I området finns också lämningar efter flera mindre byggnader, troligen ekonomibyggnader.

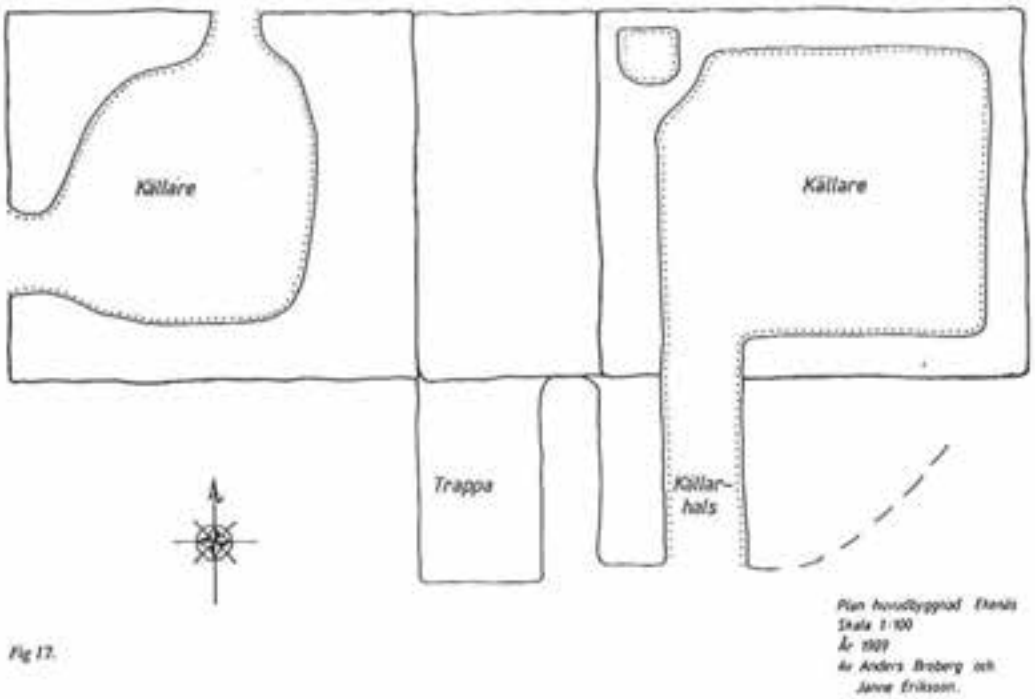

Uppmätning av husgrunden till huvudbyggnaden vid Ekenäs. Huset har sannolikt varit timrat i två våningar och haft en fritrappa i sten mitt på huset. Ur: Rahmqvist, Sätesgård och gods,1996.

24.4 Bräcksta

Även i Dannemora socken har det funnits ett medeltida godskomplex. I Bräcksta fanns på 1300-talet en sätesgård till vilken även gårdarna i Västerbol, Ragnarby, Gisselby och Andersby samt torpet Lockbol hörde.
Var den medeltida sätesgården låg är inte känt. I samband med den senaste fornminnesinventeringen i Dannemora socken påträffades på Bräckstas marker på en udde invid Dannemorasjön, lämningarna efter en husgrund till ett bostadshus, som med hänsyn till sin storlek och sitt läge mycket väl kan ha tillhört en stormannagård.

24.5 Dannemora kyrka

Dannemora kyrka uppfördes i slutet av 1400-talet. Den är en typisk uppländsk gråstenkyrka med rik tegelornering. Kyrkan har rektangulär planform och samtida sakristia mot nordväggen och ett vapenhus från tidigt 1500-tal i söder.

Kyrkan är känd för sina välbevarade färgstarka och figurrika kalkmålningar från början av 1500-talet. Målningarna är av sen Tierpstyp och täcker både väggar och valv. Bland kyrkans äldsta inventarier märks ett triumfkrucifix och en dopfunt från 1200-talet, vilka talar för att kyrkan haft en föregångare.

På en höjd sydost om kyrkan står klockstapeln från 1753 och norr om kyrkan ligger prästgården.

Dannemora kyrka

24.6 Aspbo hytta i Film socken

På norra sidan om Stordammen, invid en bäckdal, finns lämningarna efter en medeltida bergsmansgård med hytta och smedja, en av de många anläggningar som fanns i området före brukets tid. När anläggningen senast var i drift är inte känt. År 1555 omtalas gården som öde. Lämningarna består av grunden efter ett bostadshus, ca 13x7 meter, som ligger i områdets centrala del och intill detta tre uthusgrunder. Vidare en källargrund i områdets nordvästra del och sydost om denna en smedjegrund. Hyttlämningen, som närmast är rektangulär, ligger i öster ca 10 meter nordost om en torrlagd bäckfåra.

Området undersöktes på 1940-talet av hembygdsforskaren Georg Österberg som gjorde en skiss över grunderna.

24.7-10 Bennarby, Bennbo, Hånstensbo och Åknarby hyttor i Dannemora socken

I skogsområdet väster om Gruvsjön och Dannemorasjön i Dannemora socken finns lämningar efter fyra hyttor.

Strax norr om Bennarby, invid ett mindre vattendrag, finns lämningarna efter *Bennarby hytta* som troligen var i drift senast i början av 1600-talet. Lämningarna består av en ugnskonstruktion, två rostgropar, en dammvall och slagg. Byn, till vilken hyttan hört, bestod 1541 av ett skattehemman. Idag finns två gårdar i byn **(Bennarby 1:4 och 1:6)** vilka ligger tätt invid varandra på den gamla bytomten. Bägge gårdarna har välbevarade bostadshus från 1800-talets andra hälft.

Bennarby 1:4och 1:6

På gränsen till Films socken öster om gruvsjön ligger *Bennbo gård* **(Bennbo 1:5)** invid vilken finns lämningar efter en hytta. När hyttan var i drift är inte känt. Troligen är den identisk med den "Bennebo" hytta som omtalas i en handling från slutet av 1400-talet. Gården, som ursprungligen var ett skattehemman, har ett intressant och ålderdomligt byggnadsbestånd. Den har kvar sin äldre kringbyggda form med tvåvånigt ålderdomligt bostadshus och timrade ekonomibyggnader.

I närheten av byn *Åknarby* invid en äldre sträckning av väg 292 finns ett hyttområde med lämningar efter en ugnskonstruktion, en rostgrop, en husgrund, en damvall och en slaggvarp med stora slagghögar. Anläggningen hör till de större som påträffats från tiden före brukens tillkomst.

I socknens sydvästra del, nära gränsen till Lena socken, vid *Hånstensbo* finns lämningar efter en hytta bestående av en ugnskonstruktion, en rostgrop, en kolningsgrop och ett slagglager.

Bennbo 1:5

24.11 Hammardammen i Morkarla socken

Invid Flymyraåns utlopp i Hammardammen finns lämningar efter en trolig hammaranläggning och en såg och strax öster därom vid Hammartorp ytterligare ett hammarområde.

Vid Hammartorp finns ett 100 x 60 meter stort område täckt av ett halvmeter tjockt kollager som är uppblandat med hammarslagg och tegelbitar. Damvallen, som är 320 meter lång, fungerar fortfarande som fördämning för Hammardammen.

Hammarområdet vid Flymyraån består av en trolig grund till en hammare, tre husgrunder och en damvall. Såglämningen utgörs av tre husgrunder, en vattenränna, en stenvalvsbro och en damvall.

När hamrarna var i drift är inte känt. De finns inte redovisade i det äldsta kartmaterialet. Sågen, däremot, har troligen varit i bruk i sen tid. För detta talar det faktum att bron är byggd i gjutna slaggstensblock, ett byggnadsmaterial som började tillverkas på 1700-talet.

24. 12 Dannemora gruvor

År 1532 gav Gustav Vasa Stralsundsborgaren Joachim Piper privilegium att bryta malm i Dannemora berg. Piper lyckades dock inget vidare. Istället bildades 1545 ett bolag i vilket kungen själv hade andelar. Inte heller detta företag lyckades. Från 1547 drevs verksamheten helt i kungens egen regi med en fogde som ansvarig för driften.

Dannemora gruvor. Den användes för uppfordring av vatten och senare även malm i mellanfältets gruvor, medan den gamla vattenkonsten, som på 1820-talet förbättrats, fortfarande skötte länspumpningen i de övriga gruvorna.

Under 1800-talets andra hälft skedde en rad förändringar inom gruvhanteringen främst på det tekniska området, vilket ledde till en kraftig ökning av malmproduktionen. Under perioden 1860-80 mer än fördubblades produktionen för att 1878 överstiga 50 000 ton. Dynamiten, som användes första gången i Dannemora 1864, innebar en revolution för malmbrytningen, då den bl a möjliggjorde en övergång från brytning i dagbrott till underjordsbrytning. Vidare förbättrades ångtekniken och nya och flera ångmaskiner installerades. På 1870-talet ersattes den gamla stånggången av fyra vattenhjul som drev pumpverk för länspumpning av vatten i dagbrotten. Vattnet leddes via en tubledning och en kanal från Karmdammen. År 1908 fanns 11 ångmasiner och fyra vattenhjul i gruvområdet.

Utvecklingen efter 1800-talets mitt innebar också förändringar i gruvans organisation. Ledningen och administrationen vid gruvan effektiviserades. Det gamla systemet med en gruvfogde för varje bruk ersattes av en central förvaltning med en disponent, som var direkt ansvarig inför gruvintressenterna. För den nya förvaltningen inrättades 1869 ett gemensamt kontor.

Den utökade brytningen krävde också större arbetsinsatser än tidigare, samtidigt som en effektivisering av arbetet var nödvändig. För att uppnå detta började man bygga bostäder för gruvarbetarna inom gruvområdet och en inflyttning från torpen påbörjades. År 1869 beslutade gruvintressenterna om uppförandet av den första arbetarkasernen i Dannemora. Mellan 1869 och 1919 uppfördes sedan nio tvåvåniga kaserner, med åtta lägenheter i varje, inom gruvområdet.

Samtidigt med gruvkontoret uppfördes en gruvhandel vid Malmtorget och ett apotek inreddes i den gamla fogdebostaden väster om handelsboden. På 1870-talet uppfördes även en folkskola. Ett organiserat samhälle växte nu fram vid gruvan. Dannemora gruvsamhälle började ta form. Med järnvägens framdragande till Dannemora fick man också ett effektivare transportsystem. År 1874 sammanbands Dannemora med järnvägen Uppsala- Gävle och två år senare kunde malmen transporteras med järnväg till Hargshamn, som nu var brukens nya gemensamma utskeppningshamn. I stationområdet uppfördes stationhus, lokstall, lokverkstad, bostadshus och godsmagasin samt även ett hotell.

Ännu vid sekelskiftet 1900 var Dannemora landets förnämsta järngruva. År 1918 upptogs 100 000 ton bergmalm i sex schakt. Därefter inleddes en nedgångsperiod. Åren 1920-35 var produktionen mycket låg och tidvis nedlagd.

År 1937 ombildades Dannemora gruvintressenter till aktiebolag med Fagersta Bruks AB som störste ägare och Stora Kopparberg och Iggesund som delägare.

Mellan 1948 och 1955 skedde en omfattande modernisering av gruvan. Då sprängdes ett centralschakt ned till 620 meter. En 72 meter hög lave samt ett nytt sovrings- och anrikningsverk byggdes i betong. All grovkrossning kunde därefter göras under jord och all uppfordring ske på ett ställe.
På 1940- och 50-talet moderniserades även gruvans bostadsbestånd. Alla kaserner utom två genomgick en genomgripande ombyggnad. Nya flerfamiljshus uppfördes och söder om gruvområdet byggdes det första egnahemsområdet. Vidare byggdes en ny disponentbostad på

platsen för det gamla kassörsboställets huvudbyggnad.

På 1960-talet torrlades Gruvsjön helt som en sista åtgärd för att förhindra vattnets inträngande i gruvorna.

År 1974 tog STORA ensam över gruvan. Fyra år senare bildades SSAB och därmed kom gruvan åter i statlig ägo. År 1992 lades den ner, då brytningen inte längre ansågs lönsam.

Gruvstallet och i bakgrunden den moderna gruvlaven.

Dannemora gruvor utgör idag i sin helhet en kultuhistoriskt mycket värdefull miljö av central betydelse i svensk historia. Gruvorna har under fyra århundraden spelat en betydande roll för den svenska järnhanteringens blomstring. Den mycket rena Dannemoramalmen försörjde som mest ett trettiotal bruk, de flesta i Uppland, vilka framställde ett järn som blev världsberömt för sin höga kvalité. Förutom de många gruvhålen och de talrika gråbergsshögarna finns idag inom gruvområdet ett stort antal byggnader som kan berätta om utvecklingen i Dannemora och som utgör viktiga minnesmärken i gruvans historia.

Den genom tiderna största sevärdheten i Dannemora är utan tvekan *Storrymningen*, som bildades genom flera ras, det största 1693. Muren av huggen granit med fogar av bly som syns på gruvans västra sida uppfördes på 1790-talet för att hindra Gruvsjöns vatten från att tränga in i gruvan. Utsiktspaviljongen vid dess södra kant är från 1870-talet. Den flyttades till sin nuvarande plats 1993 från norra sidan.

Av de äldre anläggningar som hört samman med själva gruvdriften finns endast ett fåtal kvar, då dessa genom tiderna ständigt förändrats och förnyats vartefter brytningen fortskridit, brytningstekniken förändrats och uppfordringssystemen förbättrats. Längs med den gamla stånggångens sträckning finns 46 av dess ursprungliga fundament bevarade. Bakom kasernerna

vid Södernäset invid Långhällsgruvan finns lämningar efter en vandring och ytterligare söderut finns vid en gammal inmutning ett sk försvar bevarat, ett stenfundament som markerade den inmutade malmfyndigheten.

Norra maskin

Den äldsta bevarade byggnaden är *Triewaldska maskinhuset* uppfört i gråsten 1726 invid Norra Silferbergsgruvan. Där installerades 1727 Mårten Triewalds "eld- och luftmaskin", Sveriges första ångmaskin, för länspumpning av Norra Silferbergsgruvan. Maskinen fungerade dock inte så bra, varför projektet avbröts ganska snart, och ångmaskinen reva ut. Byggnaden utgör idag ett viktigt monument över det första försöket med ångkraft i landet samt över den kamp som ständigt fördes mot det inträngande vattnet i gruvan.

Vid Norra fältet ligger *Norra maskin* som är det äldsta bevarade ångmaskinhuset inom gruvområdet. Byggnaden består av två sammanbyggda hus. Den äldsta delen är den söder om skorstenen. Den uppfördes omkring 1890 och inrymde ursprungligen gruvspel för Roschettgruvan och Bondgruvan. I början av 1900-talet byggdes den norra delen till för ett gruvspel för Nordchaktet, vilket alltjämt finns kvar i byggnaden. I den mellersta delen finns en borrsmedja, där borrarna som användes i handborrningen i gruvan vässades.

Strax norr om Norra maskin står *Nordshcaktslaven* från 1903, den byggnad som inrymmer Nordschaktets hissar vilka drevs av det nyssnämnda ännu bevarade gruvspelet i Norra maskin. Laven som är uppförd i trä med faluröd locklistpanel är den enda bevarade i sitt slag inom gruvområdet.

Den moderna *gruvlaven* i betong som är sammanbyggd med sovrings- och anrikningsverket uppfördes, liksom intilliggande gruvstuga, på 1950-talet. Den 72 meter höga laven med sin karakteristiska siluett syns vida omkring i landskapet och utgör idag gruvans främsta och viktigaste monument över den moderna tidens gruvdrift. På södra sidan av Storrymningen står det *Hjulvindska pumphuset*, en faluröd byggnad från 1897, som är byggd över ett gammalt pumpschakt för länspumpning av läckvatten från Gruvsjön.

Inom gruvområdet finns både gruvarbetar- och tjänstemannabostäder i stor omfattning bevarade, vilka kan berätta om de bostadssociala förhållandena i gruvsamhället genom tiderna. Till den äldsta bostadsbebyggelsen vid gruvan hör fogdegårdarna. Två av dessa finns idag kvar, *Älvkarleby gamla fogdegård* vid norra kanten av Storrymningen med bostadshus från sent 1600-tal eller tidigt 1700-tal och ytterligare en gammal fogdegård strax nordost därom vars bostadshus sannolikt är från samma tid. Bägge husen är i en våning och reveterade under tegeltäckta sadeltak. Älvkarleby fogdeboställe fungerade som apotek mellan 1869 och 1905 då det *nya apoteket* uppfördes vid Malmtorget, en stor faluröd träbyggnad med en mycket medveten och påkostad arkitektonisk utformning i en för tiden typisk stilblandning av jugend och nationalromantik. Huset, som är uppfört i två våningar under ett högt brutet och valmat tak, har tillverkats vid Sala Snickerifabrik AB i Sala. Fönstren är småspröjsade och byggnaden har åt ena sidan frontespis med burspråk och åt andra sidan frontespis med delvis indragen balkong.

Invid nya apoteket ligger ytterligare ett boställe, det *f d gruvstigarbostället* sannolikt från 1700-talets andra hälft. Huset är timrat och klätt med faluröd locklistpanel och mycket välbevarat.

Vid *Malmtorget* stod tidigare malmvågen där all malm vägdes före transport till bruken. Den gamla vågen finns idag bevarad inrymd i liten byggnad i norra änden av det långa lider som ligger mittemot gruvstallet. *F d gruvhandeln* fick sitt nuvarande utseende på 1950-talet, då den äldre handelsboden från 1869 byggdes om. Till bebyggelsen kring malmtorget hör även f d *läkarbostället och sjukstugan*. Det förra en timrad och reveterad 1700-talsbygnad i en våning med svagt brutet tak och avvalmade gavelspetsar. Sjukstugan utgörs av en äldre byggnad som byggdes till i slutet av 1800-talet.Vid det gamla *Kassörsbostället* öster om Malmtorget finns *kassörskontoret* från 1800-talets början kvar, en putsad stenbyggnad med brutet tegeltäckt tak, vidare en timrad ålderdomlig saltbod samt ett magasin, ett sk stöphus från 1800-talets mitt, från vilket tidigare sill, säd och dylikt lämnades ut till de anställda. Det nuvarande bostadshuset uppfördes på 1950-talet som disponentbostad. Byggnaden,som har herrgårdskaraktär, är mycket välbevarad och tidstypisk och representerar tillsammans med den intilliggande villan i gult fasadtegel den moderna tidens tjänstemannabostäder vid gruvan. Från 1950-talet hör även det första och enda egnahemsområdet vid gruvan som ligger i södra änden av gruvområdet, vid Täppuddsvägen.

I början av 1800-talet fanns endast några enstaka gruvarbetartorp inom gruvområdet. Av dessa finns idag en komplett *torpmiljö* bevarad vid Mårten Triewalds väg med en enkelstuga, fähus och källarbod, samtliga timrade och rödfärgade. Inom området finns ytterligare två välbevarade enkelstugor, vilka representerar den äldsta bostadtypen för gruvarbetare.

På 1810-talet uppfördes den första flerfamiljsbostaden, den s k *Stallkarlsbyggningen* med fyra lägenheter om kök och kammare, som liksom *Gruvstallet* från samma tid är byggt med en stomme av packad lera som är ut- och invändigt putsad. Gruvstallet består av en stor tvåvånig stallbyggnad flankerad av två envåniga liderbyggnader. Det var bristen på skog som framtvingade alternativa byggnadsmaterial. Ett av dessa var tekniken att bygga med lera,

Två generationer gruvarbetarbostäder vid gruvan. Till vänster en enkelstuga av hög ålder och till höger en tvåfamiljsbostad från 1910-talet.

ett annat var de gjutna kalkbrukshusen, s k stöphus, som uppfördes i ett stort antal på gruvans boställen. De två första stöphusen uppfördes inom gruvområdet och finns alltjämt kvar. Det är *Konstkarlsbyggningen* med tillhörande fähus som byggdes 1838. Bostadshuset innehåller fyra lägenheter med kök och kammare. Byggnaden har fått sitt namn av att den beboddes av de som skötte konstgången. Därefter byggdes *Lerbyggningen* som också är ett stöphus, ett bostadshus för fyra hushåll. Vid Lerbyggningen finns också en samtida timrad källarbod för fyra hushåll.

Av de totalt nio *kaserner* som uppförts vid gruvan finns idag två, de äldsta från 1870-talet, som bevarat sitt utseende från sekelskiftet 1900. Dessa ligger vid Storrymingsvägen. De är klädda med liggande fasspontpanel och har dekorativt utformade fönsterfoder samt verandor vid gavlarna. Kasernerna representerar en ny tid i bostadsbyggandet vid gruvan samtidigt som de utgör de tidigaste exemplen i länet på denna bostadskategori. Till kasernerna hör faluröda uthusbyggnader vilka innehåller vedbodar, tvätt- och bagarstugor samt källare.

Av det gamla Geschwornerbostället, senare förvaltarbostaden, invid f d Gruvsjön återstår idag endast ekonomibyggnaderna från 1800-talets mitt, som även de är sk stöphus. I det som finns kvar av den park som tillhörde bostället ligger en liten putsad tegelbyggnad i nyklassisistisk stil från 1834, vilken tidigare inrymde *gruvans arkiv*.

Vid Granbacksvägen finns en enhetligt utformad bebyggelse med sex bostadhus på rad med uthusen bakom. Sannolikt har arkitekten Knut Wengelin haft bruksbebyggelsen som förebild när han 1917 ritade husen.Varje hus innehöll ursprungligen tre lägenheter om ett rum och kök. De har en mycket omsorgsfullt utformade arkitektur med nationalromantiska drag.

Ett hus är putsat medan övriga är klädda med locklistpanel. Samtliga är ljust gula med vita snickerier och har förstukvistar med svarvade stolpar. Alla byggnader är bevarade i ursprungligt skick. Enstaka exempel på byggnadstypen finns på flera håll inom gruvområdet. Några av dem är rödfärgade och flera har ett utsågat hjärta i gavelspetsen, ett av arkitekten Knut Wengelins speciella kännetecken.

Lerbyggningen, ett av de första sk stöphusen vid gruvan.

Inom gruvområdet finns flera välbevarade bygggnader av kulturhistoriskt värde. Dit hör bl a *klockstapeln* invid Storrymningen från 1700-talets mitt, *gruvkontoret* från 1869, *missionshuset* från 1922 och *gruvarbetarnas samlingslokal* från 1900-talets början med tidstypisk fasad med fasspontpanel och locklistpanel i kombination. Invid järnvägsspåret ligger en grupp byggnader, bl a en *transformatorstation* från 1917 och f d Södra ångverket i gult tegel med rundbågiga fönster från 1914.

Vid gamla järnvägsstationen finns ett välbevarat bostadshus i två våningar byggt i slutet av 1800-talet som järnvägsarbetarbostad. Byggnaden som är uppfört i rött tegel är liksom tillhörande faluröda uthuslänga bevarad i ursprungligt skick. Invid järnvägsspåren finns också ett bevarat lokstall i trä och på höjden ovanför stationsområdet ligger f d järnvägshotellet från 1870-talet med ljusgul puts och en stor öppen snickarglädjesveranda.

24.13 –16 Söderskogen, Norrtorpen, Vreta och Tätorpen

Fram till 1800-talets mitt bodde de flesta gruvarbetarna i torp utanför själva gruvområdet. Torpen bestod vanligtvis av ett bostadshus i form av en enkelstuga, ett fähus och en källarbod samt en liten odlingslott att bruka för egen räkning. Talrika odlingsrösen och långa stenmurar berättar om gruvarbetarnas tidigare odlingsmödor. Större samlade torpmiljöer finns vid Söderskogen, Norrtorpen och Vreta. Därutöver finns ett flertal enstaka torp med välbevarad bebyggelse.

På västra sidan av Gruvsjön ligger *Söderskogen(13)*, områdets bäst bevarade torpmiljö som ännu kan berätta om gruvarbetarnas levndsförhållanden i äldre tider. År 1696 uppläts av Kungl. Skogskommisionen stora skogsområden till gruvan för dess virkesförsörjning. På en av dessa gruvallmänningar, västra allmänningen, växte den torpbebyggelse fram som kom att få namnet Söderskogen.

De första torpen anlades troligen i början av 1700-talet. Då allmänningarna kartlades 1756-58 fanns sju-åtta torp på platsen, därefter ökade antalet kraftigt. Fram till början av 1900-talet var detta ett väglöst land. På vintern gick gruvarbetarna över isen till sina arbeten i gruvan och på sommaren rodde man.

Idag finns 16 torp i Söderskogen. De ligger grupperade på två höjder omgivna av små odlingslotter som inhängnas av kraftiga stenmurar. Välanlagda stenmurar kantar även den fägata som leder från torpen till skogen i väster. Bebyggelsen är huvudsakligen från 1700-och 1800-talet. De äldsta husen är knuttimrade. Bostadshusen, av vilka de äldsta ursprungligen bestod av endast ett rum, har byggts ut och höjts under 1800-talets senare del och 1900-talets början. Ett par enkammarhus finns idag kvar. Under 1830- och 40-talen uppfördes ett antal sk stöphus i området. I Söderskogen finns tre bostadshus, en enkelstuga och ett dubbelhus samt ett fähus av denna typ. Vid 1800-talets mitt uppfördes den stora stenladugård för fyra hushåll som tillhör den västra torpgruppen.

Söderskogen

Ovan stenmurskantad fägata i Söderskogen och nedan enkelstuga vid Norrtorpen.

I *Norrtorpen (14)*, finns en samlad och mycket välbevarad torpbebyggelse som utgörs av f d gruvarbetarboställen. Vid mitten av 1800-talet fanns ett tjugotal torp vid Norrtorpen. Utmärkande för området är det stora antalet timrade enkelstugor, de flesta av hög ålder, som bevarat sin ursprungliga karaktär. Där finns också ålderdomliga timrade fähus och bodar samt två fähus från 1800-talets mitt, uppförda med en stomme gjuten av kalkbruk och sten, sk stöphus. Invid de igenlagda åkrarna i områdets norra del finns många odlingsrösen och i hela området finns flera välanlagda stenmurar. Området utgör, vid sidan av Söderskogen, det bäst bevarade i sitt slag som ännu kan berätta om gruvarbetarnas levnadsförhållanden i äldre tider.

Vid *Vreta (15)* , i västra kanten av Gryttjoms marker ligger en välbevarad och samlad gruvtorpsmiljö med faluröda timrade byggnader, däribland flera enkelstugor. Strax öster om den samlade miljön finns också ett gruvdrängboställe för två hushåll där samtliga byggnader, bostadshus, fähus och källarbod, är sk stöphus, uppförda i början av 1840-talet. Torpet utgör den bäst bevarade stöphusmiljön i Dannemora området.

Även vid *Tätorpen (16)* har det funnits många gruvarbetarboställen. Fyra torp ligger idag utmed den lilla väg som går söderut från Elsarbo, i gränsen mellan gruvallmänningen och Elsarbos marker. I området ligger också *Brytthyns gamla skola* **(Bryttbyn 4:1)** med välbevarat skollhus från 1800-talets andra hälft.

Torp vid Vreta.

24.17 Karmdammen

Vid Karmdammen ligger det sk Konsthjulhuset **(Harvik 1:3)**. Där finns också lämningarna efter en sannolikt medeltida hytta samt Harviks bruk som var i drift på 1600-talet. Invid södra änden av dammen står en brunnspaviljong som tillhört Dannemora hälsobrunn.

Karmdammen dämdes upp i slutet av 1600-talet i samband med anläggandet av en vattenkonst för länspumpning av Dannemora gruvor. Konsten stod klar 1680. Den bestod av ett stort vattenhjul från vilket kraften transporterades via en 1,5 km lång stånggång till uppfordringsverken vid gruvorna.

På 1870-talet ersattes den gamla "konsten" av kanaler ochen tubledning i vilken vattnet istället leddes fram till vattenturbiner vid norra och södra gruvfälten. Konsthjulhuset byggdes då om till arbetarbostad. Hjulhusets kraftiga gråstenssmurar ingår i den nuvarande byggnaden och kan studeras i källaren. Delar av skovelhjulet återanvändes också i det nya bostadshuset som stod klart 1872. Det är av samma typ som kasernerna vid gruvan. Men till skillnad från dessa är det murat och putsat. Det intilliggande brygghuset med bagarstuga i timmer är sannolikt uppfört på 1870-talet.

Invid Karmdammen fanns på 1600-talet ett bruk med masugn och hammare. Bruket anlades 1638 av dåvarande ägarna till Österbybruk. Enligt en uppgift skall det ha lagts ner före 1660, då det låg för nära Österby bruk, enligt en annan uppgift var det igång så sent som 1706. På platsen anlades efter bruket en kvarn. Idag ligger där ett torp.

Konsthjulhuset vid Karmdammen

Före brukets tid fanns sannolikt den hytta vars lämningar påträffats på sydöstra sidan av Karmdammen, nära länsväg 290. Den består av en närmast kvadratisk ugnskonstruktion, två rostgropar, en husgrund med spisröse, en slaggvarp och en dammvall. Hyttan ligger invid det vattendrag som rinner från Harviksdammen till Karmdammen.

Redan i slutet av 1600-talet fanns en trefaldighetskälla vid Karmdammen. Över denna uppfördes 1841 det nuvarande brunnshuset, på initiativ av dåvarande gruvläkaren i Dannemora. Han ansåg att det järnhaltiga vattnet var bra mot många krämpor. Förutom brunnsdrickning ingick också bad och gästerna kunde även ägna sig åt kägelspel. En kur omfattade fyra veckor. Brunnsdrickningen upphörde i början av 1900-talet.

24.18 Österbybruk

Under 1500-talets andra hälft skedde en omfattande utbyggnad av anläggningarna vid både Österby och Vattholma bruk, som förvaltades gemensamt från Österby gård. År 1587 fanns fem masugnar och fyra hammare vid Österbybruk, som liksom Vattholma var specialiserat på tillverkning av stångjärn, men som även tillverkade kanonkulor, sk lod. I början av 1600-talet gjordes stora ansträngningar för att utveckla Österbybruk till centrum för landets kanontillverkning och vapensmide. Behovet av krigsmaterial var stort vid denna tid. För att kunna öka produktionen krävdes emellertid utländskt kapital. Bruket utarrenderades 1622 till en tysk, men arrendet kom redan efter fyra år att övertas av de vallonska industrimännen Welam de Besch och Louis De Geer. Den senare blev 1643 ensam ägare till bruket och fick snart frälsefrihet för Österby som under släktens ägarskap utvecklades till landets, näst Lövsta, största järnbruk. Med de vallonska industrimännen infördes också nya produktionsmetoder. Tysksmidet ersattes av vallonsmidet.

Under 1720- och 30-talen genomfördes en omfattande nybyggnation i bruket. Nya smedjor i sten uppfördes, vid Opphammaren, Mellan och Nedre Hammaren. Två nya masugnar i sten byggdes. Vidare uppfördes en ny herrgårdsbyggnad i sten, nuvarande värdshuset, samt brukskyrkan och brukskontoret.

1758 inköptes Österbybruk av Stockholmsköpmännen Claes och Abraham Grill, vilka bl a lät uppföra den nuvarande huvudbyggnaden och stallet samt anlägga parken. Under den Grillska tiden infördes även brännstålstillverkning i Österbybruk. Den första brännstålsugnen uppfördes vid Stordammen.

I början av 1800-talet inleddes en blomstringstid för Österbybruk under Per Adolf Tamms ledning. Redan på 1810-talet genomfördes vissa tekniska förbättringar i de befintliga anläggningarna, som vid denna tid utgjordes av en masugn och två hammare. På grund av skogsbrist var det dock inte möjligt att utöka anläggningen i Österby ytterligare. Istället utvidgades bruket genom inköp av två bruk i Hälsingland och ett i Närke.

Efter mitten av 1800-talet upplevde järnhanteringen i Österbybruk ett kraftigt uppsving. Ångkraften ersatte vattenkraften för drift av hammare och blästrar. Av betydelse för utvecklingen av bruket under 1800-talets senare del var också tillkomsten av järnvägen. Åren 1859-60 uppfördes en ny ånghammarsmedja mittemot Herrgårdshammaren och på 1870-talet anlades ett nytt industriområde norr om det gamla bruket där tidigare Nederhammaren legat. Vid det "nya bruket" anlades 1871 ett degelstålverk och 1880 uppfördes en ny stor rostugns- och masugnsanläggning. Anläggningarna i det "gamla bruket" avvecklades därefter succesivt. Först revs masugnen vid

herrgårdshammaren och sedan stålsmedjan vid Oppdammen. För att kunna öka produktionen byggde man istället till ånghammarsmedjan på 1890-talet. På 1880-talet uppfördes också två nya brännstålsugnar i det nya industriområdet, på platsen för den gamla masugnen.

Per Adolf Tamms arvingar ombildade 1876 Österby till aktiebolag, vilket 1916 uppgick i koncernen Gimo- Österby Bruks AB. Sedan koncernen övertagit bruket skedde en omfattande nybyggnation och upprustning, som berörde såväl industrin som bostadsbebyggelsen. Martinverk, valsverk och ny stålsmedja uppfördes i det nya bruksområdet och öster därom anlades ett helt nytt bostadsområde med bl a tio tvåvåniga flerfamiljshus och ett ungkarlshotell. Vidare byggdes ett nytt brukskontor, ett laboratorium och en ny disponentbostad. Den senare i ett avskilt läge invid Stordammen.

Vallonsmedjan och i bakgrunden ånghammarsmedjan.

På 1920-talet avstyckades de första tomterna i Österby egnahemsområde och därmed lades grunden till den moderna tätorten Österbybruk.

Från 1927 ingick Österbybruk i Fagerstaverken. År 1983 lades ståltillverkningen ned medan tillverkningen vid gjuteriet alltjämt fortgår, som löntagarägt företag.

*

Redan i början av 1600-talet erhöll Österbybruk sin nuvarande planläggning. Väster om Herrgårdsdammen ligger *herrgården* med huvudbyggnad i två våningar och envåniga utskjutande byggnader vid gavlarna, mansarstak och gulputsade fasader. Byggnaden ritades av murmästaren Elias Kessler och uppfördes åren 1763- 1769. Något senare tillkom den

barockmässiga kupol som kröner taket och som ritats av arkitekten Erik Palmstedt. Flyglarna från 1730-talet har säteritak och är även de gulputsade. Den östra uppfördes ursprungligen som bostad för arrendatorn. Som pendang till denna ligger *brukskyrkan* som med sina stora rundbågiga fönster berättar om sin funktion. Kyrkan invigdes 1735. Kyrkorummet har en tydlig klassicerande prägel och huvuddelen av inventarierna är från kyrkans byggnadstid. Till de främsta inventarierna hör predikstolen från 1736. *Klockstapeln* som står på andra sidan Herrgårdsdammen byggdes i början av 1700-talet. Stapeln är av trä och är klädd med gulmålad panel. Klockorna är skänkta av dåvarande ägaren de Geer 1712 och 1722.

Huvudbyggnaden vid Österbybruks herrgård

Parken med sin korsarmade spegeldamm ritades av arkitekten Carl Hårleman och anlades på 1750-talet. Den strikta barockparken inhängnas av gjutgärnsstaket och avslutas i söder av ett stort monument i nygotisk stil tillverkat i gjutjärn i mitten av 1800-talet och rest över Anna Johanna Grill.

På västra sidan av herrgården ligger den kringbyggda *stallgården* skild från den förstnämnda av en mur. Den 130 meter långa stallbyggnaden uppfördes på 1770-talet och ersatte då en rad mindre träbyggnader på samma plats. Redan efter några år höjdes stallet mot gårdsssidan medan den mot baksidan fick behålla sitt ursprungliga utseende. I söder avslutas stallgården av en mur som till större delen utgör bakre vägg för det *orangeri* som ligger vänd mot den söder därom belägna trädgården. Byggnaden är uppförd i tegel under valmat tegeltäckt tak och innehåller två stora rum som ursprungligen var utrustade med stora murade spisar och mot söder hade en stor glasvägg. Trädgården avgränsas i väster och söder av murar gjutna med slaggflis.Vid stallets södra sida reser sig ett vattentorn, vilket tillkom i början av 1900-talet för att försörja växthusen med vatten. Vid östra sidan av stallgården ligger en låg länga som till större delen upptas av ett öppet vagnslider, i södra delen en *klensmedja* och i norr en byggnad som ursprungligen innehöll *herrskapsdasset,* samtliga under gemensamt tak. Väggen mot

parken och herrskapsdassets väggar är gjutna med slaggflis, bägge på 1790-talet. Klensmedjan däremot, som byggdes på 1820-talet, är uppförd med slaggsten. Samtliga byggnader i stallgården är putsade och avfärgade i gult.

Norr om stallgården ligger ett långt *magasin* från 1830-talet byggt i slaggsten och i vinkel med detta ligger *sadelmakarlängan* vars äldsta del är byggd i tegel vid 1700-talets mitt och som på 1830-talet tillbyggts i slaggsten. Nära inpå sadelmakarlängan ligger *bokhållarens hus* som enligt traditionen skall vara brukets äldsta byggnad. Det är ett litet timrat och reveterat envåningshus med säteritak och sexdelad plan. Huset är åtminstone från 1700-talets början.

Infarten till bruket väster ifrån gick förr mellan de fyra faluröda *magasinsbyggnaderna* som ligger utmed nuv Korsvägen. De två längst i väster som är panelade uppfördes på 1760-talet medan de nedre tillkom vid 1800-talets mitt. De sk *Ostarna,* som avslutar gatan i öster, uppfördes även de på 1760-talet i samband med att gatorna i bruket rätades ut. De svängda byggnaderna är uppförda i tegel, putsade och avfärgade i gult. De innehöll från början hjulmakar- och snickarverkstäder.

Vid herrgårdsdammens utlopp ligger den sk *Herrgårdshammaren*, den enda komplett bevarade vallonsmedjan i landet. Dess anor går tillbaka till slutet av 1500-talet, då den första smedjan anlades på platsen. Den nuvarande smedjans äldsta delar härrör dock troligen från 1730-talet då en ny smedja i sten uppfördes. Sin slutgiltiga form fick byggnaden i slutet av 1700-talet. Smedjan är utrustad med vattenhjul, en smältarhärd och en räckarhärd, en stångjärnshammare samt en blåsmaskin från 1832.Vägg i vägg med smedjan finns en järnbod och ett labbi där smederna vilade mellan arbetspassen. Smedjan är också sammanbyggd med *kolhuset* och under mark väster om smedjan ligger ruinerna efter masugnen.

Intill vallonsmedjan på östra sidan ligger *Ånghammaren* som representerar 1800-talets industribyggnader, där den nya tekniken, ångkraften, möjliggjorde en friare placering. Byggnaden uppfördes 1859-60 och utrustades då med två ångdrivna skafthammare. Den utökades genom tillbyggnader på 1880- och 90-talen. År 1919 slogs smedjan igen för att därefter endast drivas periodvis fram till 1927 då tillverkningen återupptogs. År 1941 stängdes smedjan för gott. Under 1950-talets senare del revs all inredning i smedjan ut och istället inreddes bussgarage i en del av byggnaden. Åren 1994-95 genomfördes en yttre upprustning av den då starkt förfallna byggnaden.

Mittemot ånghammarsmedjan ligger *gamla brukskontoret* från 1730-talet, en tvåvånig byggnad i tegel med brant plåttäckt tak och gula putsade fasader.

Öster om Herrgårdsdammen ligger smedsbostäderna utmed två huvudgator. Bostadshusen som har ljust gula fasader ligger med långsidorna mot bruksgatorna och inne på gårdarna finns de faluröda uthusbyggnaderna. De nuvarande bostadshusen härrör från 1890-talet, då de äldre husen revs eller byggdes om. Ett hus vid Gimogatan finns dock bevarat i sitt äldre utseende med slätputsade fasader och mindre fönster. Bostadshusen liksom de äldre ekonomibyggnaderna är timrade.

På norra sidan av Gimogatan ligger även några äldre byggnader som tillhört bruket, bl a *kassörsbostaden* och *bokhållarbostaden.*

Vid *Övre hammaren* låg ursprungligen en av brukets tre hammarsmedjor, på 1700-talet ombyggd till stålsmedja. Smedjan revs i slutet av 1800-talet och på dess plats uppfördes

istället den nuvarande slaggstensbyggnaden i två våningar som från början inrymde en kvarn men som i sen tid byggts om till bostadhus. Invid vägen ligger ett f d mälteri från 1770-talet uppfört i tegel och putsat samt ett kolhus byggt i slaggsten i början av 1800-talet. Mot ån ligger ytterligare en vitputsad slaggstensbyggnad från 1841.

Intill Oppdammens norra sida står en tvåvånig arbetarbostad, uppförd 1918 på grunden till brukets äldsta stålugn. Byggnaden har nationalromatiska drag såsom brant tak, småspröjsade fönster och verandor med svarvade stolpar. Byggnaden är mycket värdefull som den enda bevarade i sitt slag i bruket med ursprunglig exteriör.

Norr om huset ligger f d disponentbostaden omgiven av en stor trädgård. Byggnaden, som är putsad, uppfördes 1914. Den har bevarat sin ursprungliga exteriör och utgör en god representant för sin tids villaideal.

På platsen för den *Nedre hammaren*, på åns södra sida, ligger en faluröd träbyggnad som inrymmer landets enda bevarade brännstålsugnar, uppförda på 1880-talet på grunden till den masugn som fanns på platsen fram till 1810. Den gulputsade stenbyggnaden mittemot på andra sidan ån har tidigare inrymt en kvarn.

Nya bruket med till vänster den byggnad som inrymmer de unika brännstålsugnarna.

Mittemot brännstålsugnarna på norra sidan om ån ligger en vitputsad låg stenbyggnad som tidigare inry kvarn. Kvarnen uppfördes sedan den gamla vallonsmedjan rivits på 1810-talet. Tätt intill ligger knivfabrikens byggnader som i källarvåningen har bevarat grundmurarna till den gamla vallonsmedjan.

Nya bruket består idag av en blandning av nya och gamla byggnader. Smedjan och masugnen från 1880-talet är sedan 1977 rivna. Kvar står endast två stora kolhus i trä med uppfartsramper i slaggsten. Det gamla gjuteriet finns dock kvar och i dess lokaler finns idag ett modernt gjuteri, Österby gjuteri, som tillverkar rostfritt och syrafast gods, bl a propellerblad, vattenturbiner m m.

Från utbyggnaden efter 1917 finns Martinverkets, stålsmedjans och valsverkets byggnader kvar, om än de idag inrymmer nya funktioner. På Sågdammens östra sida ligger två stora verkstadsbyggnader, uppförda i slaggsten och tegel 1917. Mittemot, på andra sidan samma damm, ligger f d laboratoriet, en gulputsad byggnad i två våningar med högt valmat tak uppförd 1925.

I området öster om bruket finns några av de äldsta arbetarbostäderna från omkr. 1900 kvar. Bostadshusen utgörs bl a av envåniga faluröda fyrfamiljshus med tillhörande uthusbyggnader, bl a källare murade i slaggsten. Samtliga av de tvåvåniga kaserner som uppfördes 1917 är rivna. Det gamla ungkarlshotellet "Jerusalem", som byggdes vid samma tid, finns dock kvar. Byggnaden är i tre våningar, byggd i sten och putsad. Den innehöll ursprungligen enkelrum och en gemensam matsal.

Laboratoriet vid Nya bruket

Ovan arbetarbostad vid Norrbackswägen och nedan ungkarlshotellet "Jerusalem".

På gränsen mellan bruket och Österbys äldsta egnahemsområde, i hörnet Ekbacksvägen och Bertilsvägen, ligger *missionshuset* med tillhörande pastorsbostad från 1925. Byggnaden har bevarat sin ursprungliga exteriör med ljust putsade fasader. Vid Grindvägen ligger *gamla ålderdomshemmet* som även det uppfördes 1925 och i samhällets västra utkant *Folkets hus* med tillhörande park med dansbana och tombolastånd. Anläggningen invigdes 1939. Samlingslokalen, en tvåvånig putsad stenbyggnad med flackt valmat tak, innehöll ursprungligen lokaler för bio, dans, teater, studiecirklar, bibliotek m m. Den ännu välbevarade samlingslokalen och parken har varit en betydelsefull samlingspunkt för bygden.

Ovan Folkets hus och nedan ålderdomshemmet (Österbybruk 7:12).

Järnvägen har haft en avgörande betydelse för bruket och därmed även för samhället. Vid anhalten Österbybruk står ännu, det sedan länge nedlagda, stationshuset kvar. Byggnaden, som uppfördes 1917, har inte förändrats nämnvärt sedan byggnadstiden.

Med ett dominerande läge på en höjd i ligger Österby gamla skola, en stor stenbyggnad i två våningar i nyrenässansstil, uppförd 1903.

Stationshuset vid anhalten Österbybruk

24.19-20 Ladugården och Lantgården

Till bruket hörde även ett jordbruk vilket på 1600-talet och fram till slutet av 1800-talet låg ett stycke norr om bruket på östra sidan om Filmsjön, på platsen för byn Östra Bryttbyn. Byns gårdar lades 1556 under Österby för avel och därefter kallades området *Ladugården* (19). På platsen finns idag endast en mycket fallfärdig lada och strax intill en äldre envånig parstuga, **Films-Österby 3:8**. Vägen upp till ladan och vidare ett stycke norrut kantas av välanlagda stenmurar.

På 1880-talet anlades en ny ladugård närmare bruket invid Nerån på en plats där det tidigare låg ett vattendrivet tröskverk. Ladugården vid den nya *Lantgården* (20), **Films-Österby 9:1 och 9:132**, är uppförd 1885 med djurdelen byggd i slaggsten och skulle,lider och loge i falurött trä. Till ladugården hör även två arbetarbostäder med tillhörande uthusbyggnader och en smedja, samtliga byggnader med grunder och källare i slaggsten. Anläggningen är mycket representativ för det sena 1800-talets storjordbruk samtidigt som byggnaderna utgör en provkarta på slaggstenens användning som byggnadsmaterial vid denna tid.

Ladugården vid Lantgården

24.21-23 Harvik, Haglösa och Kullbol

Bland de många byar och gårdar i Dannemora och Films socknar som under 1500-talet inköptes av Gustav Vasa för brukets och gruvans räkning, utvecklades Harvik söder om Österbybruk och Kullbol och Haglösa norr om Gruvsjön till större gårdar som i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet fick en mera herrgårdspräglad bebyggelse. Alla tre har ett välbevarat och mycket värdefullt byggnadsbestånd från 1700-och 1800-talet.

Harviks gård (21), **Harvik 4:36**, ligger i skogskanten nordost om Dannemora sjön. Odlingsmarken utbreder sig i sluttningen ned mot sjön. I den gamla åkermarken finns gott om odlingsrösen och välanlagda stenmurar löper utmed dess kanter. Harvik omtalas första gången 1386. År 1541 bestod byn av två skattegårdar. De köptes då av Gustav Vasa och kom därefter att tillhöra Österbybruk. I början av 1700 bestod byn av två gårdar som senare slogs samman, varvid den nuvarande gården bildades.

Gården har ett mycket värdefullt byggnadsbestånd av äldre timmerhus. Bostadshuset med faluröd fasad och brutet tak är sannolikt från början av 1800-talet. Det flankeras på södra sidan av ett mycket ålderdomligt bostadshus som eventuellt kan vara en äldre mangårdsbyggnad. Den låga långsträckta byggnaden har kvar sina ursprungliga små liggande fönster av vilka några har blyspröjs. Även invändigt är huset välbevarat. På norra sidan ligger en timrad länga vars äldsta del är en bod med fiskbensmönstrade inåtgående dörrrar som troligen, har samma höga ålder som det äldre bostadshuset. Den västra delen av uthuslängan är från slutet av 1800-talet. Den har tidstypiska dekorativa fönsterutsmyckningar och är helt orörd sedan byggnadstiden. Till gården hör stora ekonomibyggnader som ligger på norra sidan av vägen.

Äldre bostadshus och bod vid Harviks gård

Till gården hör även några torp. Bostadshuset på torpet **Harvik 7:14** har bevarat sin ursprungliga exteriör från sekelskiftet 1900 och vid torpet **Harvik 7:7** finns ett teknikhistoriskt intressant sk stöphus från 1800-talets mitt. Byggnaden har fungerat som fähus.

Vid Harviksdammens norra sida ligger en putsad stenbyggnad som ursprungligen varit mjölnarbostad till den kvarn som tidigare låg invid den bäck som rinner mellan Harviksdammen och Karmdammen. Vägen fram till huset går intill den mäktiga dammvall som anlades på 1600-talet för att reglera vattentillförseln till brukets och gruvans vattendrivna anläggningar.

Invid Gruvsjön ligger även *Haglösa gård* (22), **Bryttbyn 1:2**, som tidigare tillhört Dannemora gruvor. Den omtalas första gången 1541 då gården utgjorde ett skattehemman. Fram till gården leder två alléer, en med lönn och en med ekar och på gården finns två stora vårdträd, en lind och en kastanj.

Bostadshuset med sin snickarglädjesveranda har stora likheter med det vid Kullbol och är troligen byggt vid samma tid. Det flankeras av ett brygghus med brutet tak som bevarat sin äldre inredning med murade spisar, lerklinade väggar och synliga takbjälkar. Huset har också blyinfattade fönster. Mittemot ligger en matbod. Samtliga byggnader är rödfärgade. Bostadshuset och brygghuset är locklistpanelade medan matboden står med synligt timmer. Som ett yttre flygelpar ligger ett f d stall och ett oxhus byggt i slaggsten. Den långa ladugården i timmer är från omkr 1910. Till gården hör också ett stort tvåvånigt timrat magasin.

Kullbol (23), **Bryttbyn 5:8**, ligger i Films socken i övergången mellan den småbrutna skogsbygden och de stora öppna f d ängsmarkerna som utbreder sig norr om Gruvsjön. Kullbol tillhörde under medeltiden frälsegodset "Bryttbyn" och bestod då av två hemman. Dessa köptes 1528 av Gustav Vasa. Den nuvarande gården anlades sannolikt under 1700-talets andra hälft.

Huvudbyggnad, som sannolikt är från senare delen av 1700-talet, är timrad och klädd med en slät vitmålad panel och har brutet tegeltäckt tak med avvalmade gavelspetsar. I övervåningen finns några fönster med blyspröjs. Huset pryds av en stor öppen snickarglädjesveranda. Verandan, som är mycket välbevarad, tillkom troligen på 1870- eller 80-talet. Till gården hör timrade faluröda ekonomibyggnader från 1800-talets senare del. Ladugård, stall, får och oxhus ligger grupperade kring en öppen gård. Bland gårdens övriga byggnader märks ett äldre tvåvånigt magasin.

Kullbol

24.24-26 Andersby, Gisselby och Ralby i Dannemora socken

På östra sidan av Dannemora sjön utbreder sig ett småbrutet ålderdomligt odlingslandskap kring byarna Andersby, Gisselby och Ralby. På gårdarna finns ett mycket värdefullt äldre byggnadsbestånd med timmerbyggnader från 1700- och 1800-talen och i Gisselby och Ralby finns lämningar efter medeltida hyttor.

Andersby (24) omtalas i skriftliga källor första gången 1541. Byn bestod då av två frälsehemman. Fortfarande finns två gårdar i byn, bägge med ett välbevarat äldre byggnadsbestånd med timrade faluröda byggnader. En av gårdarna har varit gästgiveri

(Andersby 1:4). Den gamla gästgivargården har ett välbevarat bostadshus uppfört 1857 och ett timrat stall för de resandes hästar från 1880-talet. Bostadshuset på granngården **(Andersby 2:3)** är från 1800-talets början och dess ekonomibyggnader från 1870-talet.

Andersby gästgivargård

Gisselby (25) omtalas i det skrifliga källorna första gången 1426. Byn bestod då av två frälsehemman. År1761 då byns ägor kartlades tillhörde den ena gården Eva Horn på Salsta och den andra De Geer på Österbybruk. En jämförelse mellan 1700-tals kartan och dagens landskapsbild visar stora likheter. Söder om bytomten utbredde sig åkermarken som var indelad i två gärden, västra och östra gärdet. Norr om bebyggelsen fanns stenbunden ängmark. Från bytomten ledde ett flertal stigar söderut till åkrarna och österut till de sankare strandängarna invid Dannemorasjön. Idag är gårdarna sammanslagna men för övrigt är de äldre strukturerna desamma som på 1700-talet.

Vid Gisselby har under medeltiden bedrivits järnframställning. I skogsområdet öster om byn finns ett område med sedan länge övergivna gruvor och invid bäckfåran på södra sidan om infarten till den nuvarande gården finns lämningar efter en hytta bestående av en ugnskonstruktion, en rostgrop och slagg. Dessutom finns norr om hyttplatsen bebyggelse-lämningar bestående av grunden efter ett större bostadshus med källare, ett uthus och en smedja, som sannolikt har tillhört hyttan. Järnframställningen vid Gisselby finns också skriftligt belagd. År 1475 omtalas att gårdarna i Gisselby räntar två fat järn.

Även i *Ralby* (26) har den äldre odlingsstrukturen, från åtminstone 1700-talet, bevarats. Byns södra och östra gärden har samma figur som på 1700-tals kartan. De små flikiga åkrarna med sina odlingsrösen och öppna diken hålls idag öppna genom bete. Bland husen i Ralby märks framförallt de stora timrade ekonomibyggnaderna **(Ralby 1:2)** närmast landsvägen. I Ralby fanns 1541 av ett halvt skattehemman.

Också i Ralby har det funnits en hytta. Invid en uttorkad bäckfåra i det högläntare skogsområdet söder om Lilla Ralby finns välbevarade lämningar efter en sannolikt medeltida hytta med ugn, rostgrop och fördämningsvall.

På flera sträckor mellan Gisselby och Harvik finns den gamla landsvägen bevarad vid sidan av den nya. Den gamla vägen slingrar sig fram i landskapet i kanten av den odlingsbara marken. Tre milstolpar i sten från 1700-talet står på sina ursprungliga platser utmed den aktuella sträckan. Förbi Harviks gård är den gamla landsvägen fortfarande i bruk som körväg.

Torp norr om Gisselby (Harvik 7:1).

24. 27- 29 Karkebo, Sibbo och Ursbo, Films socken

Byarna Karkebo, Sibbo och Ursbo ligger samtliga i den moss- och myrrika skogsbygden i nordvästra delen av Film socken. De har alla medeltida ursprung och har sannolikt anlagts som ensamgårdar, i ett område som från början troligen utnyttjades för slåtter. Endast Sibbo finns omnämnd i de medeltida källorna, år 1355. År 1541 bestod byarna av vardera ett skattehemman. Därefter ökar antalet gårdar genom hemmansklyvning.

Karkebo (27) delades i två gårdar på 1700-talet. Bägge gårdarna ligger idag kvar på ursprunglig plats. I kanten av byns tidigare ängsmarker öster om bytomten ligger tre äldre ängslador, samtliga i rundtimmer och omålade. På gården **Karkebo 1:3** finns flera intressanta byggnader bl a en mycket fin överkragad bod från 1500-talet i sk fassettimmer

med skuren dekor i överkragningen. (Även på granngården fanns tidigare en likadan bod men den har flyttats till hembygdsgården i Österbybruk.) Ladugården från 1916 är byggd av tegel med två väggar med luftspalt emellan. Gårdens linbastu och smedja har nyligen renoverats.

Ovan bod på gården Karkebo 1:3.Nedan mangårdsbyggnaden på gården Sibbo1:2.

I Sibbo (28) by fanns vid tiden för laga skiftets genomförande på 1860-talet fem gårdar. Tre av dessa flyttades ut till nya lägen norr om den gamla bytomten och en gård lades ner. Sedan dess har ingen ny bebyggelse tillkommit på byns marker. Gården **Sibbo 1:2,** som ligger kvar på den ursprungliga bytomten, har ett mycket välbevarat och representativt byggnadsbestånd från 1800-talets senare del. Bostadshuset från 1870 ligger omgiven av en trädgård skild från fägården av ett staket.

På den allra nordligaste gården **Sibbo 1:6**, som idag är en ödegård, finns en liten bod med fasettimmer, som genom dendrokronologisk undersökning daterats till 1540-talet. Boden flyttades sannolikt med från byn vid laga skiftet.

Ursbo (29) består idag av två gårdar. På bägge gårdarna finns ett äldre värdefullt byggnadsbestånd. På gården **Ursbo 1:1, 2:2** finns ett välbevarat brygghus från sekelskiftet 1900. Från samma tid härrör ladugården som är byggd i timmer med laxade knutar. Granngården **Ursbo1:4** har en intressant och välbevarad mangårdsbyggnad från omkring 1830. Den är ett tidigt exempel på bostadshus med femdelad plan som började ersätta parstugan under 1800-talets förra hälft. Den flankeras av ett mindre bostadshus från sekelskiftet 1900 som även det är välbevarat sedan byggnadstiden. Invid den sistnämnda gården ligger Dammtorpet, **Ursbo 1:3**, med en ålderdomlig enkelstuga.

Bostadshus på gården Ursbo 1:4

24.30 Kullbol, Dannemora socken

Kullbol består av två gårdar som ligger i övergången mellan den småbrutna skogsbygden i nordvästra delen av Dannemora socken och den flacka öppna slättbygd som utbreder sig ner mot Dannemorasjön. Byn omtalas första gången 1341. År 1541 fanns ett skattehemman och

ett kyrkohemman i byn. Idag består byn fortfarande av två gårdar som bägge har ett välbevarat äldre byggnadsbestånd. På gården **Kullbol 3:1** finns en timrad överkragad bod från 1644 med dekorativa skärningar i kragstocken. Bostadshuset som uppfördes 1878 har bevarat sin ursprungliga exteriör med dekorativt utformade fönsteromfattningar och en liten glasad veranda. Det ligger omgiven av en trädgård inhängnad av ett trästaket skild från fägården, som består av timrade byggnader från 1870-talet.

Gården **Kullbol: 3:2** har ett stort bostadshus i två våningar, vilket inte är så vanligt i dessa trakter. Huset som är uppfört 1858 har en tvåvånig glasveranda.

24.31 Gryttjom, Dannemora socken

Bebyggelsen i Gryttjom härrör huvudsakligen från 1900-talets början. Där finns bl a två välbevarade bostadshus **(Gryttjom 1:8 och 1:18)** från 1918 av den typ som vid denna tid uppfördes i såväl Gimo som Österbybruk och som ritats av arkitekten Knut Vengelin. De känns igen på sina svarvade förstukviststolpar och utskurna hjärtan i gavelspetsarna. I byn ligger också Dannemora gruvors gamla ålderdomshem **(Gryttjom 2:2)**, en envånig långsträckt faluröd byggnad från 1907.

Kullbol 3:1.

Som ett monument över elekrifieringen av bygden i början av 1900-talet reser sig den stora transformatorstationen invid vägen mellan Gryttjom och Dannemora. Byggnaden, som påminner om en pagod, är uppförd i tegel och putsad samt har ett högt utsvängt tak.

Gryttjom 1:8

24.32 Mumsarby, Dannemora socken

I norra utkanten av Mumsarbys ägor på gränsen mot kyrkans mark finns en intressant och välbevarad bebyggelsemiljö från 1900-talets förra hälft. Här utvecklades ett mindre bygdecentrum i början av 190(med bageri, snickeri, bryggeri, slakteri, skrädderi och affär. Dessförinnan fanns endast några backstugo området. Samtliga verksamheter är idag nedlagda men de flesta byggnaderna finns kvar. Bryggeriet **(Mumsarby 2:2 och 3:4)** består av två byggnader. Den äldsta är från 1920-talet och den nyare i gult te från 1950-talet. Gårdarna **Mumsarby 3:3 och 3:8** har bägge välbevarad bebyggelse.

24.33-35 Myra 1:3, Ragnarby 5:1 och Västerbol 1:1, Dannemora socken

I *Myra (33), Ragnarby (34) och Västerbol (35)* finns timrade, överkragade dubbelbodar av hög ålder. Bodarna i den två förtsnämnda byarna är sannolikt från 1600-talet eller tidigt 1700-tal, medan den i Västerbol är byggd senare.

24.36 Elsarbo 2:19, Films socken

I Elsarbo finns en gård med två välbevarade bostadshus, vilka utgör goda representanter för bostadstraditionen på de uppländska bondgårdarna under 1700- och 1800-talet. Det äldsta huset utgörs av en låg ålderdomlig parstuga, med en liten förstukvist med bl a en femuddig stjärna som dekoration. Bostadshuset från 1897 har femdelad plan, tidstypisk fasad klädd med fasspontpanel och glasveranda.

Ovan bryggeriet i Mumsarby. Nedan överkragad bod vid gården Ragnarby 5:1

Elsarbo 2:19

24.37 Bryttbyn 2:4 och 8:1, Stensberg, Films socken

Invid ett vägkors ligger Stensbergs f d lanthandel med välbevarat affärshus från omkr. 1890. Bostadshuset som tidigare tillhörde affärsfastigheten har även det bevarat sin ursprungliga exteriör med fasspontpanelad fasad och stor glasveranda.

24.38 Lillbya 1:2, Films socken

Gården Lillbya ligger på östra sidan om Lillbyasjön. Den har sannolikt tillkommit under medeltiden som ett torp anlagt under frälsegodset Film. År 1541 tillhörde gården Gustav Vasa och ingick i Österby rättardöme. I början av 1700-talet fanns en kvarn norr om gården. Gårdens äldsta bostadshus utgörs av en envånig parstuga. På gården finns också en äldre timrad bodlänga och en välbevarad smedja med utrustning. Ner mot Lillbyasjön utbreder sig väl hävdade betesmarker i vilka delvis ingår äldre åkermark.

24.39 Gullstigen

Över skogen mellan Sibbo i Films socken och Labbo i Tegelsmora går en gammal klövjestig som i äldre tider var den naturliga förbindelseleden mellan de två socknarna. Vid sockengränsen låg fram till 1845 en för socknarna Dannemora, Film och Tegelsmora gemensam avrättningsplats. Utmed stigen i Film socken finns vid Rönnvik lämningarna efter ett gruvdrängtorp från 1700-talet samt på flera platser kolbottnar. Stigen har rustats upp av Dannemora och Tegelsmora hembygdsföreningar som också satt upp skyltar och informationstavlor.

Gällande skydd

Större delen av området utgör ett riksintresse förr kulturmiljövården, C 21 (NRL)

Fornlämningarna är skyddade enligt kulturminneslagen (KML)

Kyrkorna är skyddade enligt kulturminneslagen (KML)

Österbybruk är byggnadsminne (KML)

Skydd i detaljplan (PBL):

Dannemora gruvor

Hela gruvområdet är avgränsat som en värdefull miljö med särskilda krav på utformning av ny bebyggel och skyddsbestämmelser för de kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna. Gruvhålsområdet är avsatt som kulturreservat **Q**.

Kultuhistoriskt värdefulla byggnader, **q**:

Films-Österby 3:5, del av	Gruvkontoret Arbetarbostad öster om gruvkontoret Gruvarbetarbostäder vid gruvstigarvägen Gamla gruvstigarbostället F d apoteket Stallkarlsbyggningen med uthus Bostadshus vid Bottenhällsvägen Bostadshus vid Granbacksvägen
Films-Österby 3:15	Gamla konstmästarbostället
Films-Österby 3:16	Gamla läkarbostället
Films-Österby 3:18	Kassörskontoret Saltbod Magasin
Harvik 4:28, del av	Lerbyggningen med uthus Bostadshus Södernäsvägen 2 Bostadshus Södernäsvägen 3 Missionshuset Torp vid Mårten Triewalds väg Tre kaserner invid Storrymningsvägen Stallet Gruvstugan, gruvlaven samt sovrings och anrikningsverket
Harvik 4:49	Loftbod "Sista styvern" Gamla posthuset

Österbybruk

Österbybruk 1:116, del av: Område vid Norrbacksvägen.
Österbybruk 1: 358 Område vid Sporrbacksvägen.
Österbybruk 7:12 Gamla ålderdomshemmet

Gräns för byggnadsminnet Österbybruk.

Riktlinjer

Byggnader belägna inom byggnadsminnet Österbybruk, se gällande skyddsföreskrifter.

Byggnader belägna inom den värdefulla miljön Dannemora gruvor, se gällande detaljplan.

För övriga kulturhistoriskt värdefulla byggnader och miljöer inom området gäller att dessa bör bevaras och vårdas samt skyddas mot störande förändringar. Vid eventuell ny bebyggelse inom området bör stora krav ställas på placering, utformning och material.

Det är av stor betydelse att det värdefulla odlingslandskapet hålls öppet och hävdas samt att de för stora delar av området karakteristiska stenmurarna och odlingsrösena underhålls och röjs från buskar och sly. Några igenplanteringar bör inte tillåtas inom området. Detta gäller även områdena närmast hytt- och hammarlämningar i skogsmark.

Byggnader och miljöer som särskilt väl belyser områdets karaktär

Dannemora socken

Andersby 1:4, 1:8, 2:3, 2:6
Bennarby 1:6, 1:4 och 1:7
Bennbo 1:3, 1:10, 1:12, 1:13, 1:14, 1:15,1:16
Gisselby 1:5, 1:7, 2:3, 2:5
Gryttjom 1:5, 1:7, 1:8, 1:9, 1:10,2:2, 2:6, 2:7, 2:9, 2:10, 2:11, 2:12, 2:17, 2:18, 4:1
Harvik 1:3, 3:3, 4:36, 4:44, 4:45, 4:46, 7:5, 7:7, 7:11, 7:15,
Kullbol 3:1, 3:2
Mumsarby 1:1, 2:2, 3:3, 3:4, 3.8
Myra 1:3
Pesarby 1:5
Ragnarby 5:1
Ralby 1:2
Ursbo 1:1, 1:3, 1:4
Västerbol 1:1

Film socken

Bryttbyn 1:2, 1:5 – 1:13, 2:4, 4:1, 5:4, 5:8, 8:1
Elsarbo 2:17, 2:18, 2:19
Film 1:4, 1:20, 1:23, 2:2, 2:3, 7:1, 9:1
Film-Österby 3:89, 9:1, 9:132, 9:133
Gruvallmänningen 1:4 – 1:19, 1:23,
Haglösa 1:2, 1:3, 1:4
Karkebo 1:3, 2:1
Norrtorpet 1:1 - 1:9
Lillbya 1:2
Sibbo 1:2, 1:6
Österbybruk 1:85, 1:89, 1:294, 1:116, 1:245, 1:246, 1:247, 1:248, 1:255, 1:258, 1:259, 1:264, 1:289, 1:2 1:263, 1:301, 1:304, 1:307, 1:308, 1:309, 1:314, 1:315, 1:316, 1:317, 1:320, 1:332, 1:333, 1:337, 1:338, 1:340, 1:341, 1:355, 1:356, 1:357, 1:358, 4:1, 4:57, 7:9, 7:12, 8:1, 9:179, 9:180,

Att läsa

Björck, B 1996 — De engelska brännstålsugnarna i Österbybruk. Uppland 1996

Dannemorabygden 1989-

Douhan, B 1981 — Två uppländska bruksorters tillkomsthistoria. Österby och Löfsta Bruk 1545-1622. Upplands nations årsskrift 1980-81.

" 1981 Vallonerna i Sverige. Fataburen 1981.

" 1990 Bruk i Uppland. Rapport från Stiftelsen Leufsta. Skrifter från Dannemora bergslag I

Fagerstabrukens historia I-V 1957-59

Isaksson, O 1995 Vallonbruk i Uppland

Liljendahl, L 1979 Upplands bruksdammar. Uppland 1979

Rahmqvist, S 1996 Sätesgård och gods. Upplands fornminnesförenings tidskrift 53

Vägvisare till kyrkorna i Uppsala län 1997

Upplands kyrkor, X

Ös 25

Morkarla kyrka

- Kyrkomiljö

Läge: Ek. k 128 43

Medeltida kyrka och komministergård med byggnader från 1700- och 1800-talen.

Morkarla kyrka och komministergård ligger vid ett vägkors i en skogsbygd som koloniserades först under medeltiden.

Kyrkan är en senmedeltida gråstenskyrka med rektangulär planform och sakristia mot korets nordvägg samt vapenhus i söder. Den har inget torn och i jämförelse med andra samtida uppländska kyrkor har tegel fått en mycket begränsad användning. Endast fönster- och portalomfattningar samt gavelröstenas spetsar är dekorerade med tegel. Det höga branta taket är täckt med skiffer. Invändigt är långhusets kryssvalv dekorerade med kalkmålningar utförda 1584 av Erik Nilsson från Gävle. Inredningen härrör till stora delar från 1897 då kyrkan nyinreddes i nygotisk stil.

Klockstapeln består av en brädinklädd klockbock. Den äldsta klockan är från 1500-talet.

Morkarla komministergård består av en panelklädd, ljust målad huvudbyggnad från 1876 med fin snickarglädjesveranda Den flankeras av och två mindre, timrade och rödfärgade byggnader av hög ålder samt ett kyrkstall från 1870-talet.

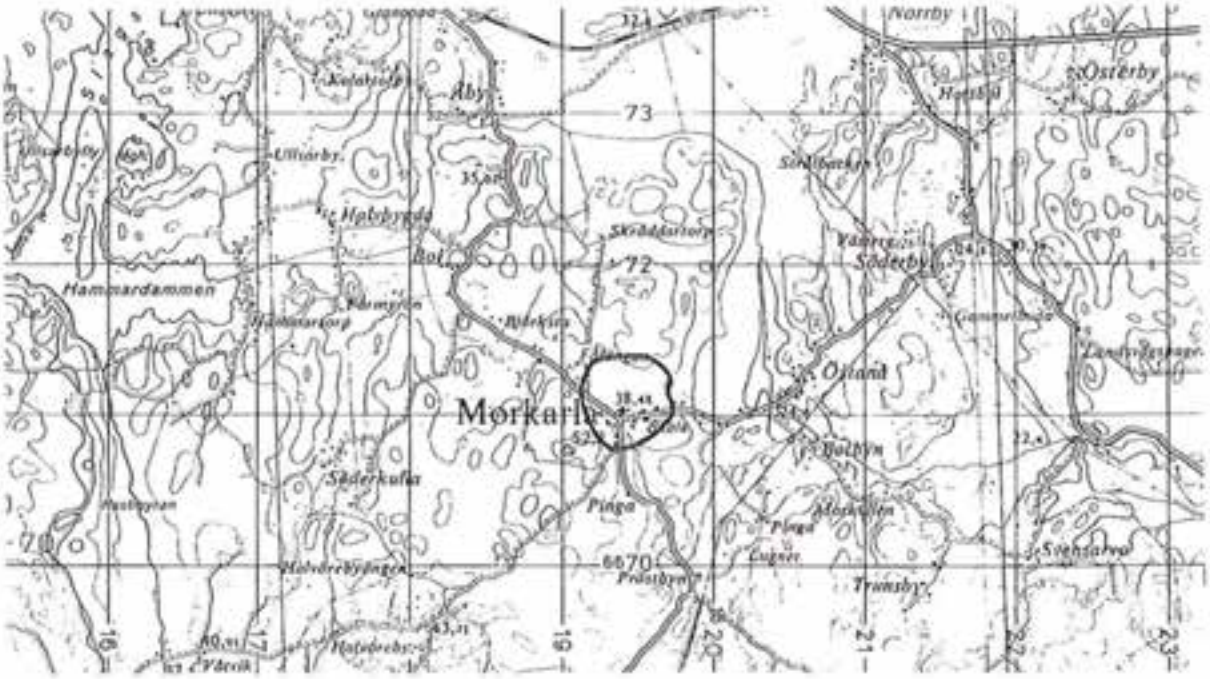

Bevarandeområde Ös 25

Befintligt skydd

Kyrkan är skyddade enligt kulturminneslagen (KML).

Att läsa

Upplands kyrkor X

Vägvisare till kyrkorna i Uppsala län, 1997

Ös 26

Väsby - Källberga - Hammarby skog

- Förhistoriska gravar
- Fossil åkermark
- Gård

Läge: Alunda sn. Ek k 128 24 Fresta, 128 25 Alunda, 128 34 Transätra, 128 35 Kilby

Ovanligt välbevarad fornlämningsmiljö koncentrerad till bronsålder och äldre järnålder.

Norr om Alunda centralbygd ligger Väsby, Källberga och Hammarby utägor och skogsmarker. Området låg vid bronsålder och äldre järnålder i direkt anslutning till ett skärgårds- och fjärdlandskap. Idag ligger det till största del i skogsmark men innehåller också betade björk och enbackar som mot slätten övergår i frodiga gräsbevuxna friskängar.

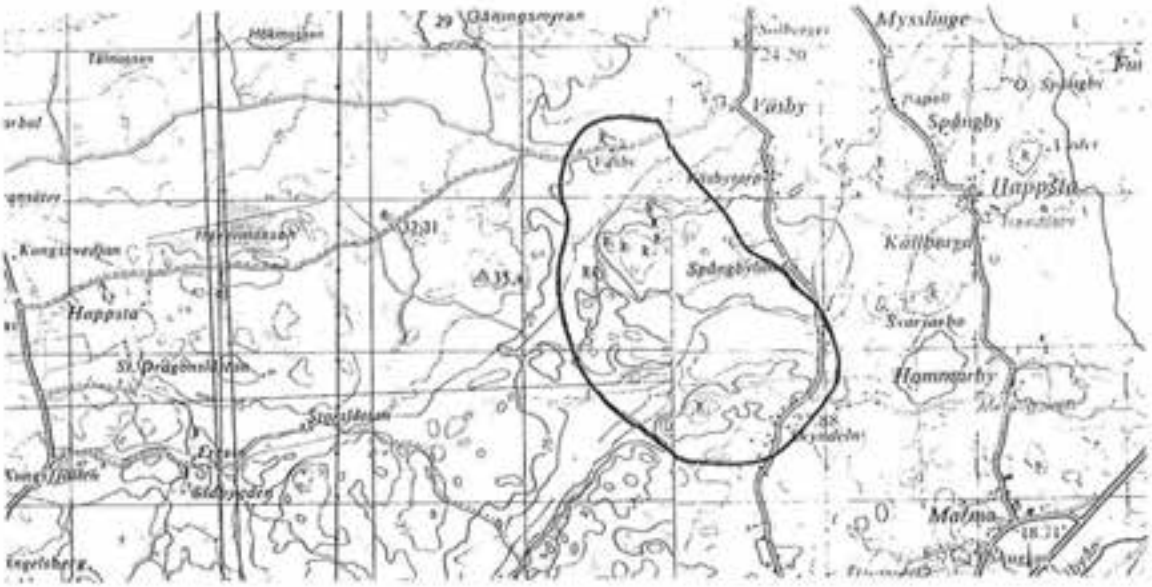

Bevarandeområde Ös 26

Området innehåller boplatslämningar, fossil åker, tätt liggande gravfält och ensamliggande gravar. Boplatslämningarna består av skärvstenshögar och husgrunder begränsade av låga vallar. Fossil åker och röjningsröseområden visar att man delvis livnärt sig på jordbruk. De tätt liggande gravfälten och de enstaka gravarna utgörs av gravtyperna rösen och stensättningar.

I områdets norra del ligger en värdefull gård, "Backas" **(Väsby 8:5)**, med välbevarade timrade faluröda byggnader, från 1800-talets senare del. Mangårdsbyggnaden med femdelad plan är timrad och försedd med röd locklistpanel. Bland övriga byggnader märks en brygghuslänga med bod och ett magasin i en och en halv våning. Lada och lider är delvis timrade.

Gården Backas (Väsby 8:5)

Befintligt skydd

Området är utpekat som riksintressse för kulturmiljövården, C 24 (NRL).

Fornlämningarna är skyddade enligt kulturminneslagen (KML).

Riktlinjer

Bebyggelsen på gården Väsby 8:5 bör bevaras och skyddas mot förändringar som spolierar dess genuina karaktär.

Ös 27

Alunda centralbygd

- Förhistoriska gravar
- Fossil åkermark
- Boplatslämningar
- Kyrkomiljö
- Tätort
- Egnahemsbebyggelse

Läge: Alunda sn. Ek k 128 14 Stavby, 128 15 Tuna, 128 24 Fresta,
128 25 Alunda, 128 26 Hånsta

Väl etablerad forntidsbygd invid den gamla farleden Olandsån, sockencentrum med medeltida kyrka, välbevarad egnahemsbebyggelse från 1900-talets början samt tätort med representativ bostads- och centrumbebyggelse från 1940-, 50- och 60-talen.

Området omfattar Alunda sockens centralbygd, ett öppet odlingslandskap med stora sammanhängande åkrar ner mot Olandsån, som från norr och öster mottar Foghammarsåns och Lissåns vattenflöden. I övergången mellan lerslätt- och moränmark finns talrika betade häll- och moränbackar med på flera håll spår efter ett äldre åkerbruk. Här ligger också ett flertal stora gravfält, huvudsakligen från järnåldern, i direkt anslutning till byarna och visar på en bebyggelsekontinuitet från förhistorisk tid.

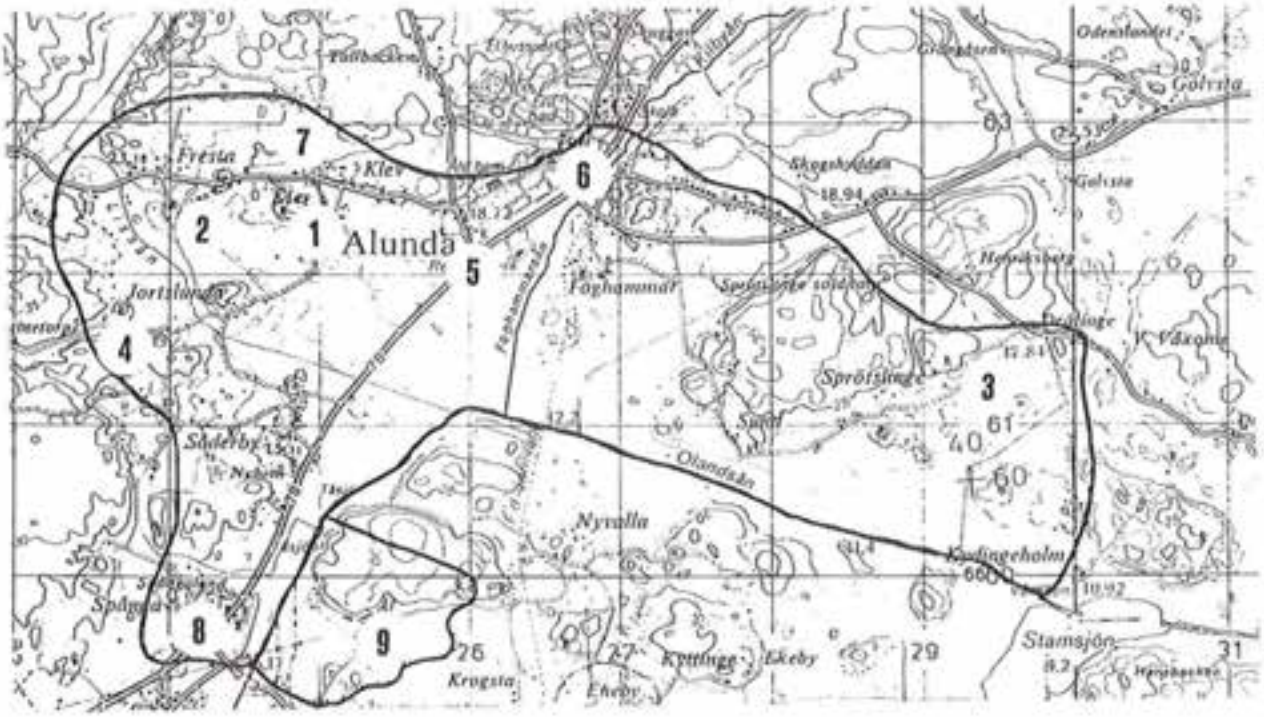

Bevarandeområde Ös 27

Alunda är sannolikt häradets primärsocken. Den var under medeltiden centralort och tingsplats i Olands härad. Socknen utgjorde redan på 1200-talet prebende för en av medlemmarna i ärkestiftets domkapitel. Detta kom bl a att avspeglas i kyrkan, som är den äldsta i häradet, och som då den byggdes var ovanligt påkostad.

Vid mitten av 1800-talet genomfördes laga skifte i byarna, varvid ett stort antal gårdar flyttades ut från bytomterna, och strax därefter genomfördes de första åregleringarna i området. Åren 1865-70 sänktes Olandsån och många hundra tunnland ängsmark förvandlades till åkermark. Samtidigt som ny odlingsmark utvanns på de forna ängsmarkerna så lades de äldsta åkrarna närmast byarna igen till bete och vi fick den landskapsbild som vi ser idag.

På 1920-talet drogs järnvägen mellan Faringe och Gimo genom Alunda socken. Vid Foghammar anlades en station och på östra sidan om Foghammarsån växte ett nytt samhälle fram. En byggnadsplan upprättades 1932 där ett tjugotal tomter avstyckades från Foghammars by. Under 1920-talet tillkom tio fastigheter i området och under 1930-och –40-talet fortsatte området att växa med en- och tvåfamiljsbostäder i huvudsak efter nuv. Foghammarsvägen. I området närmast stationen uppfördes också ett hotell och invid bron över Foghammarsån öppnades några butiker. Av de tomter som avstyckades enligt byggnadsplanen kom dock endast ett fåtal att bebyggas, istället var det på västra sidan om Foghammarsån som bebyggelsen fortsatte att expandera under 1940-talet och ett nytt centrum kom att utvecklas. 1952 upprättades en byggnadsplan för hela Alunda samhälle och därmed lades grunden för den moderna tätorten Alunda, som fram till 1974 även utgjorde centralort i Olands storkommun.

I den småbrutna terrängen direkt söder om Fresta bytomt ligger ett av områdets större gravfält från yngre järnålder.

27.1-3 Drälinge, Fresta och Klev

Fornlämningarna kantar Olandsåns dalgång. Till övervägande delen består de av gravfält med höggravar och stensättningar av yngre järnålderstyp som ligger i direkt anslutning till områdets byar. De två största gravfälten ligger vid Klev och Fresta byar (1-2) och består av 124 respektive 70 fornlämningar. I den småbrutna zonen mellan skogsbygden och slätten mellan Sund och Drälinge finns också ett flertal stora gravfält (3). Ett av de största gravfälten, som innehåller 80 fornlämningar, ligger väl synligt invid den slingrande vägen mellan Sprötslinge och Drälinge. Där finns också bebyggelselämningar som sannolikt visar läget för Drälinge gamla bytomt.

27.4 Kristinetorp

I den västra delen av området, norr om Kristinetorp, finns fossil åkermark innehållande ett stort antal röjningsrösen och spår efter äldre stenröjda odlingsytor. Inom fornåkerområdet finns flera gravfält och tre forntida husgrundsterrasser. Bland gravarna märks enstaka röseliknande stensättningar, vilket eventuellt visar att bygden delvis var befolkad redan under äldre järnålder. Själva torpet, Kristinetorp (Jortslunda 1:4), består av en välbevarad enkelstuga och ett fähus.

27.5 Alunda kyrkomiljö

Alunda kyrka ligger väl synlig i kanten av den flacka slätten. Kyrkans äldsta delar är troligen från 1200-talets andra hälft. Då uppfördes en gråstenskyrka med rektangulärt långhus och smalare rakt avslutat kor samt torn i väster. Från denna tid härrör sannolikt sakristians östra del med tunnvälvt rum och ett litet smalt fönster i östväggen. Från och med 1200-talets senare del hörde Alunda kyrka till domkyrkans åttonde s k kanonikat, dvs en medlem ur domkapitlet i Uppsala erhöll inkomster från socknen mot att vederbörande ombesörjde själavården i kyrkan. Kopplingen till domkapitlet kan vara en förklaring till kyrkans ovanliga och exklusiva arkitektur. Den medeltida kyrkan hade både nord- och sydportal, fönster med masverk av kalksten, vapenhus både på södra och norra sidan samt korsarm åt söder. Vid 1400-talets mitt byggdes koret om till samma bredd som långhuset och den äldre sakristian utökades. Den medeltida kyrkan skadades svårt vid en brand 1715. Sitt nuvarande utseende med tidstypisk klassicerande prägel och korsformig grundplan fick kyrkan efter en genomgripande ombyggnad 1780-89. Kyrkans tre portaler har portaler likt små tempelgavlar uppsatta 1894. I interiören förenas medeltid och 1700-tal. Från 1400-talet är kalkmålningarna och ribbvalven i östra korsarmen.

I kyrkomiljön ingår flera byggnader av sockencentral karaktär. Strax väster om kyrkogården står socknens tiondebod av sten från 1806 och den gamla klockaregården. Den sistnämnda byggnaden, som uppfördes på 1790-talet, har även fungerat som sockenstuga och skola. Idag är den hembygdsgård. En allé av björkar leder fram till prästgården som ligger i skogskanten norr om kyrkan. Huvudbyggnaden från 1869 har en välbevarad och tidstypisk panelarkitektur.

Källarboden i miljöns NV del har fungerat som Alundas första handelsbod, benämnd *"Bolaget"*, och Sparbankshuset **(Alunda 1:25)** vid kyrkan tjänstgjorde från 1950 till 1967 som Olands kommuns första kommunalhus. Intill prästgården ligger en tvåvånig viputsad

byggnad med flackt valmat tak som uppfördes 1942 och då inrymde en tandvårdsklinik **(Alunda 1:109)**. Byggnaden, som är mycket tidstypisk, har inte förändrats exteriört sedan byggnadstiden.

Ovan sockenstugan vid kyrkan. Nedan gamla tandvårdsklinikens byggnad norr om kyrkan från 1942, med ljust putsade fasader och flackt valmat tak, en god representant för sin tids byggnadsideal.

27.6 Alunda tätort

De äldsta delarna av Alunda tätort ligger på östra sidan om Olandsån. I Foghammar finns en välbevarad och representativ egnahemsbebyggelse från 1900-talets första hälft. Bebyggelsen har expanderat i huvudsak längs landsvägarnas sträckningar. Ett illustrativt exempel på detta är Foghammarsvägen. Utefter denna finns ett bebyggelsestråk med byggnader uppförda mellan åren 1906-1960, var och en med typisk prägel för sin tid. Enstaka moderna byggnader fortsätter förtätningen. Bebyggelsen har delvis formats av nya tiders ideal men i stor utsträckning behållit sina ursprungskvaliteter. Bland byggnaderna kan på norra sidan längs vägsträckningen från Alunda räknat märks en byggnad, **Foghammar 5:11**, som uppfördes som småhus 1942, men som på 50-60 talet fått en väl arbetad tegelfasad med tidstypiska detaljer vid entrépartiet. Ett stycke längre österut ligger ett bostadshus med fasspontpanelad fasad, **Foghammar 1:37**, som uppfördes 1906 och i huvudsak har behållit sitt ursprungliga utseende. Vidare följer, **Foghammar 1:26**, ett välbevarat bostadshus från 1939 med kvadratisk grundplan och valmat tak. På södra sidan av den gamla landsvägen ligger tre fastigheter, **Foghammar 3:13-3:15 och 36:1,** med ljust putsade bostadshus från 1900-talets mitt med väl bibehållna exteriörer. Området avslutas i nordväst med en gård från omkring 1920, **Foghammar 3:9**, med många ursprungskvaliteter men eftersatt underhåll.
Bland övriga byggnader på östra sidan som har välbevarade exteriörer märks bostadshusen på fastigheterna **Foghammar 1:35, 2:14, 2:15, 31:1 och Solvallen 1:1.**

Foghammar 3:9 med välbevarat bostadshus från 1920-talet.

Ovan bostadshus invid Foghammarsvägen (Foghammar 1:26) från 1939.
Nedan tidstypiskt bostadshus från 1950-talet med karakteristiska balkonger med plåtfronter med mjukt svängda hörn och smidesräcken (Foghammar 1:35).

De centrala delarna av Alunda tätort har en välbevarad och tidstypisk affärs-och bostadsbebyggelse från 1940-,-50- och -60-talen. År 1938 uppfördes det första huset i det moderna Alundas centrum, utmed Marmavägen. Byggnaden **(Alunda 1:14)** som från början inrymde butiker, polisstation och bostäder har bevarat sin ursprungliga karaktär. År 1958 uppförde Alunda bostadsrättsförening de två affärs- och bostadshusen i tre våningar som ligger på östra sidan om Centrumvägen **(Alunda 1:18 och 1:19)**. Med sina flacka pulpettak och släta enkla fasader utgör de mycket goda representanter för 1960-talets funtionalistiska arkitektur. På en höjd invid centrumbebyggelsen ligger den gamla distriktsläkarvillan från 1933, **Alunda 1:110**, en ljust putsad byggnad med flackt valmat tak.

Flerfamiljshus vid Centrumvägen

Väster om centrum finns bl a utmed Prästgårdsvägen ett område med tidstypisk och välbevarad villa- och radhusbebyggelse från 1950- och 60-talen. Husen har fasader i rött eller gult tegel. I hörnet Prästgårdsvägen – Parkvägen ligger Alunda filadelfiakyrka från 1957 med ljust putsade fasader och tegeltäckt tak. Ett mycket välbevarat exempel på sin tids frikyrkobyggnader. Snett mittemot på Prästgårdsvägen ligger Olands kommuns f d kommunalhus som invigdes 1967 **(Alunda 1:67)**.

27. 7-9 Klev 5:1, Spånga 3: 4 och Ål 5:1

I Alunda socken har flera militära och civila boställen funnits. På Upplands regementes gamla majorsboställe i Ål (9) finns boställets gamla mangårdsbyggnad kvar, en låg envånig framkammarstuga som troligen är från 1700-talet. I Klev (7) låg häradsskrivarbostället, vars

bostadshus från mitten av 1700-talet, alltjämt finns kvar. Byggnaden har sexdelad plan och sadeltak. I Spånga by (8) hade kronofogden sitt boställe på 1800-talet. Bostadshuset, en långsträckt byggnad med brutet tak, är från 1840-talet.

27.10 Sprötslinge 1:4

På gården Sprötslinge 1:4 finns en dubbelbod från 1500-talet. Byggnaden har sexkantshugget timmer, sk fasettimmer.

Bod i Sprötslinge

Befintligt skydd

Fornlämningarna är skyddade enligt kulturminneslagen (KML).

Kyrkan är skyddad enligt kulturminneslagen (KML).

Riktlinjer

Utpekade byggnader bör bevaras och skyddas mot förändringar som spolierar deras genuina karaktär. Yttre tilläggsisolering bör ej tillåtas på de fasadtegelklädda husen i området mellan parkvägen och Gärdesvägen.

Byggnader och miljöer som särskilt väl beskriver tätortens karaktär

Alunda 1:4 - 1:51, 1:110-1:116

Foghammar 1:4, 1:26, 1:29, 1:35, 1:37, 2.14, 2:15, 3:6, 3:9, 3:13 – 3:15, 4:3, 4:4, 4:10, 4:12, 5:2, 5:11, 31:1, 36:1, 38:1

Marma 1:14, 1:16, 1:18, 1:19,

Att läsa

Berg, K & Hansen,K, 1991. Tre små tötorter. Om vardagslivets landskap i den lilla tätorten.

Oland – ur en kommuns historia, 1973.

Upplands kyrkor III

Vägvisare till kyrkorna i Uppsala län, 1997

Ös 28

Lundsbol - Hyttbol - Gillinge – Olvsjön

- Förhistoriska gravar
- Fossil åkermark
- Boplatslämningar
- Gruvområde
- Hyttlämning

Läge: Ekeby och Hökhuvud sn. Ek k 128 37 Fagervik, 128 47 Stora Hallsjön

Välbevarad bronsålders- och äldre järnåldersbygd som ger en sammansatt bild av den förhistoriska utvecklingen i området. I området finns också flera äldre gruvor.

Området ligger idag i skogsbygden öster om Olandsån. Det sträcker sig från mellersta delen av Ekeby socken upp till Hökhuvud socken. Fornlämningarna består av gravfält, fossil åkermark och boplatslämningar. De är fördelade över området i ett flertal koncentrationer som i huvudsak följer kartans 25-meters kurva. Den största koncentrationen ligger vid Lundsbol-Hyttbol - Vällsäter (1). Andra fornlämningstäta delar som utkristalliserats ligger t ex på östra sidan om sjön Vällen (2), vid Fagerviken- Stängevreten (3) norr om Östergården (4) , vid Gillinge mosse (5) och vid gränsen mellan Ekeby och Hökhuvuds socken väster om Olvsjön (6). En stor del är ursprungliga bebyggelseområden som övergavs när bygden genom landhöjningen genomgick en förskjutning till de lägre liggande slättbygderna i Alunda, Ekeby och Hökhuvud socken.

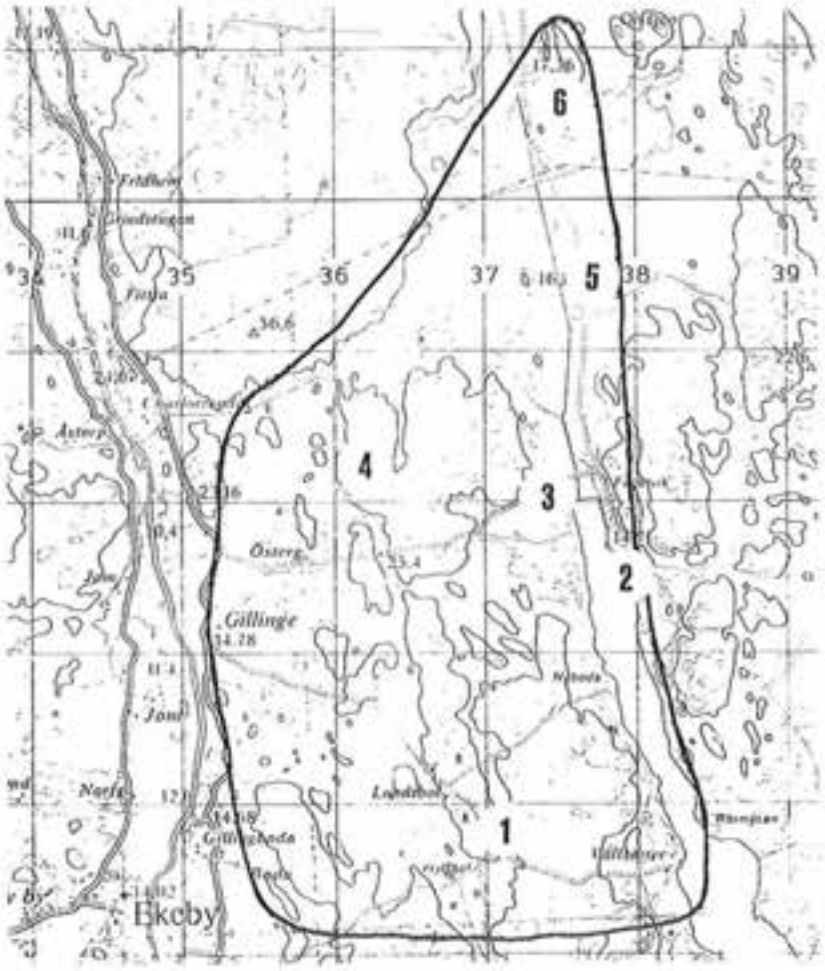

Bevarandeområde Ös 28

Rösen förekommer dels enstaka, dels koncentrerade i mindre gravfält. Inom området finns också på något högre höjd enstaka långrösen, som pekar på en första etablering av bygden redan under äldre bronsålder. Långrösen finns framförallt i den norra och östra delen av området. Stensättningar med kal stenfyllning, ofta röselika, finns spridda över hela området i gravfält och som ensamgravar. De är övervägande runda till formen, men också ovala, rektangulära och skeppsformiga stensättningar förekommer. Höggravar finns endast vid Gillinge.

Skärvstenshögar är ofta det som indikerar bronsålderns bebyggelselägen, i dagens landskap. I området finns ett flertal skärvstenshögar. Vid Gillinge mosse har även en boplats utan skärvstenshög kunnat identifierats, i gropar efter skador i samband med markberedning. Enstaka förhistoriska husgrunder och terrasseringar har också framkommit i olika delar av området, bl a norr om Östergården. I trakterna kring Gillinge kan man skönja en utveckling och förskjutning av bygden till de lägre nivåer som höjdes över vattenytan under yngre järnålderHär finns även ett intilliggande gravfält med en gravhög. Sammansättnigen av fornlämningar vid Gillinge kan antyda att dessa delar av området har bebyggelsekontinuitet från järnåldern fram till idag.

Rösen i Hyttbol-Lundsbolområdet

När torpen etablerades i området, under 1700-talet och framåt, utnyttjade man i större utsträckning lerfickor och lerslätter till odlingsmark. De mer mineralrika jordar som bronsålderns och den äldre järnålderns kulturer använt sig av har därför i stor utsträckning lämnats orörda. I området finns några övergivna torplämningar, vid Hyttbol finns t ex grunderna efter byggnaderna vid torpet Hyttbol. Namnet antyder att här funnits en hytta. Några lämningar efter en sådan har dock inte påträffats i området.

I den nordvästra delen av området, Norr om Östergården och på gränsområdet mellan Ekeby och Hökhuvud finns några gruvområden. Vissa av gruvhålen visar inga spår av borrhål varför de kan ha brutits med hjälp av tillmakning. Berget upphettades då med eld och kyldes snabbt ned så att sprickor uppstod och brytning kunde ske.

Befintligt skydd

Fornlämningarna är skyddade enligt kulturminneslagen (KML).

Delar av området, Lundsbol-Hyttbolområdet (1), är av riksintresse för kulturminnesvården, C 26 (KML).

Ös 29

Ekeby kyrka

• Kyrkomiljö

Läge: Ekeby sn. Ek k 128 36

Välbevarad medeltidskyrka med rikt utsmyckad vapenhusport.

Ekeby kyrka ligger i kanten av Olandsån. Den uppfördes troligen under senare hälften av 1400-talet och ersatte då en träkyrka vars sakristia i sten från omkring 1300 ingår i den nuvarande kyrkan. Vapenhuset har av allt att döma varit planerat från början men tillfogats först sedan kyrkan stod helt klar.

Kyrkan är byggd av gråsten med tegelblinderingar i gavelröstena. Exteriören har genomgått få förändringar sedan byggnadstiden. Fönstren har dock förstorats på 1700-talet och spåntäckningen på taket ersatts av skiffer år 1927. Likaså har fasaderna putsats. Från början stod gråstensmuren synlig med röda tegelblinderingar med vita bottnar som enda utsmyckning.

Vapenhusets träport har en rik smidesdekor vars motsvarighet inte finns på någon annan kyrkport i länet. På porten finns sirliga ornament, fyrfota djur föreställande lejon, människor och fåglar samt lås- och ringbeslag. Smidesdekoren har inte enbart varit avsedd som prydnad. Järnet ansågs i folktron ha en inneboende kraft mot onda makter. Portens smide blev därmed ett medel att förhindra att mörka makter hemsökte kyrkan.

Kyrkan har ursprungliga valv som liksom väggarna pryds av figurrika kalkmålningar av renässanskaraktär. Målningarna är från tiden omkring 1515-1525 och utförda av en anonym mästare. Inredningen hör till stor del från 1700-talet. Av den medeltida inredningen återstår endast dopfunten från 1200-talets senare del.

På en höjd söder om kyrkan står klockstapeln från 1760. Den är panelklädd och har spåntäckt huv. Strax intill ligger prästgården med bostadshus från 1886 och enhetliga och välbevarade ekonomibyggnader samt arrendatorsbostad från 1919.

Bevarandeområde Ös 29

Ekeby kyrka med rikt dekorerad vapenhusport.

Riktlinjer

Kyrkan är skyddad enligt kulturminneslagen (KML).

Att läsa

Upplands kyrkor VI

Vägvisare till kyrkorna i Uppsala län, 1997

Ös 30

Sandika

- Odlingslandskap
- Fornlämningar
- By

Läge: Hargs sn. Ek k 128 68 Börstil

Bymiljö med bevarat bebyggelsemönster sedan 1700-talet och välbevarade gårdar från 1800-talets andra hälft med stora mangårdsbyggnader. Kring byn finns ett värdefullt odlingslandskap med rester efter ett småskaligt jordbruk.

Sandika ligger i sluttningen ned mot Sandikafjärden och omges av ett odlingslandskap med små åkrar och stenbundna betesmarker som mot fjärden övergår i sanka strandängar. I beteshagarna öster om byn ligger insprängda äldre åkrar med rester av det gärdesgårdssystem som en gång inhägnade det gamla odlingslandskapet. Åkergärdet omedelbart söder om bytomten kantas av en vällagd stenmur. Längs med bygatan växer åldriga askar som ännu bär spår av lövtäkt.

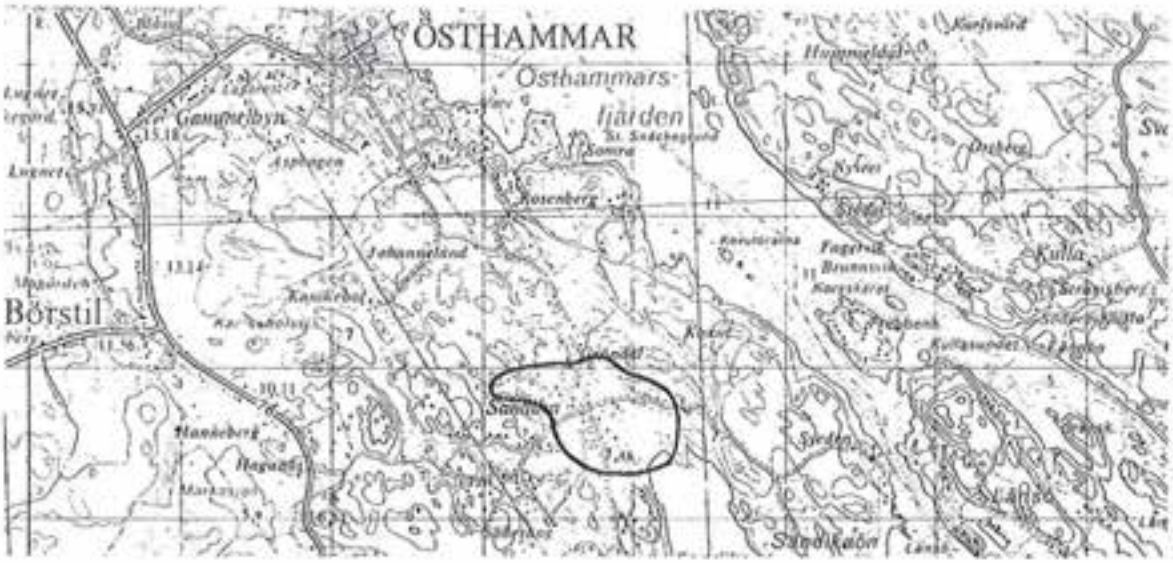

Bevarandeområde Ös 30

I södra delen av byn finns ett gravfält med fem runda stensättningar, vilket visar att platsen var bebodd redan under yngre järnålder. Möjligen har gravfältet varit större och delvis bortodlats.

Sandika nämns i skriftliga källor första gången 1383. På 1500-talet fanns i byn två skattehemman och två frälsehemman. När storskiftet genomfördes 1748-51 fanns fem gårdar i byn. De flesta var samlade i den nordvästra delen av byn. Två gårdar låg vid sidan om de övriga (Sandika 8:38 och 10:1). Vid tiden för laga skifte, 1871-73, bestod byn av tolv gårdar.

Tre gårdar flyttades ut från byn. De kvarvarande gårdarna ligger idag på samma plats som före skiftet.

Bebyggelsen i Sandika utmärks av ovanligt stora och välbyggda mangårdar. De flesta är uppförda under 1800-talets andra hälft. Flera har sexdelad plan och brutet tak. På alla gårdar finns också välbevarade bod- och brygghuslängor från samma tid. I tre av längorna ingår källarstugor.

En av byns större gårdar, **Sandika 10:1**, har ett framträdande läge på en kulle öster om bygatan. Till gården hör stora välbevarade faluröda ekonomibyggnader uppförda på 1910 och 20-talen med vita dekorativa listverk och fönsteromfattningar.

Sandika 3:7

Befintligt skydd

Fornlämningarna är skyddade enligt kulturminneslagen (KML).

Riktlinjer

Bebyggelsen bör bevaras och skyddas mot förändringar som spolierar dess genuina karaktär.

Vid eventuell ny bebyggelse bör stora krav ställas på anpassningbeträffande byggnadernas utformning, material och placering.

Byggnader och miljöer som särskilt väl belyser områdets karaktär

Sandika 3:7, 3:26, 4:9, 4:52, 6:1, 7:1, 8:38, 9:2, 10:1

Ös 31

Tvärnö

- Odlingslandskap
- Byar
- Fornlämningar

Läge: Hargs sn. Ek k 128 59 Hargs hamn, 128 69 Tuskö, 129 50 Östra Tvärnö, 129 60 Yttersby

Det äldre odlingslandskapet på Tvärnö är mycket välbevarat och på ön finns värdefull bebyggelse av delvis hög ålder.

Tvärnö ligger söder om Söderön och karaktäriseras av ett småbrutet, delvis hällrikt odlingslandskap med små insprängda åkrar av ålderdomligt slag samt väl hävdade betesmarker. Flera av de naturliga slåtterängarna hålls ännu öppna genom bete. I de tidigare slåttermarkerna finns också rikligt med gamla askar som ännu bär spår av lövtäkt. Ett väl bevarat gärdesgårdssystem finns vid Östra Tvärnö och rester efter äldre hägnader och stenmurar omger delvis odlingsmarkerna vid Västra Tvärnö.

Ön har varit bebodd sedan yngre järnålder. Invid Södergården vid Östra Tvärnö finns ett gravfält med ett tjugotal runda stensättningar och direkt nordost om bytomten i Västra Tvärnö finns ett område med fornlämningsliknande lämningar.

Tvärnö omnämns första gången i skriftliga källor år 1349. På Tvärnö fanns då två skattehemman och tre frälsehemman.

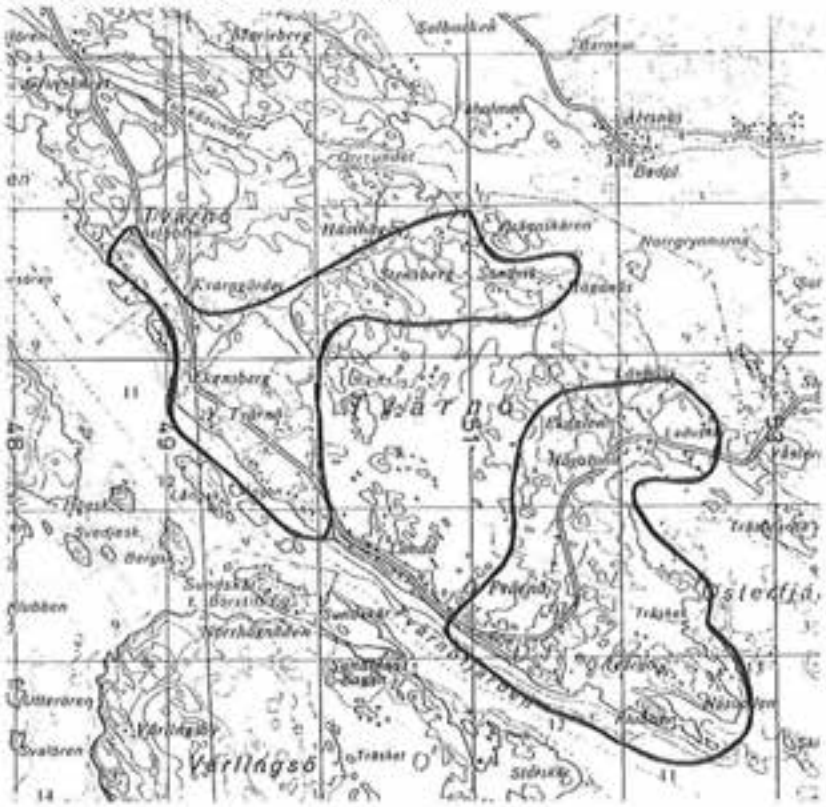

*Bevarande-
område Ös 31*

Östra Tvärnö

Gårdarna i Östra Tvärnö by ligger utspridda på den östra sidan av ön omgivna av ett småbrutet odlingslandskap med små åkrar mellan kala hällar och stenbundna betesbackar.

I början av 1700-talet fanns tre gårdar i Östra Tvärnö by. Vid 1800-talets början hade ytterligare en gård tillkommit genom delning av Mellangården. Vid tiden för laga skifte på 1840-talet hade gårdarna åter lagts samman och istället hade Södergården delats. Idag består byn åter av tre gårdar, Söder-, Norr- och Mellangården, alla på ursprunglig plats. På gårdarna finns äldre välbevarad bebyggelse. Vid Mellangården **(Tvärnö 6:4)** finns en välbevarad parstuga i en och en halv våning från 1800-talets början. Det nuvarande bostadshuset med sexdelad plan och ekonomibyggnaderna uppfördes vid 1900-talets början och bildar tillsammans med det äldre boningshuset en värdefull miljö. Mangården vid Södergården från 1844 **(Tvärnö 10:1)** har femdelad plan och brutet tak. Till gården, som ligger invid Tvärnöfjärden, hör också en timrad sjöbod. Vid Norrgården **(Tvärnö 5:3, 7:3)** står en av landskapets få bevarade väderkvarnar. Den flyttats över isen från Länsö till Norrgården 1888. Gården har välbevarad mangårdsbyggnad med sexdelad plan och ett stort ladugårdskomplex från sekelskiftet 1900 samt ett äldre brygghus med parstugeplan, som sannolikt är den gamla mangårdsbyggnaden. På betryggande avstånd, strax öster om gården, finns gårdens smedja och linbastu, bägge timrade och välbevarade. Väl hävdade betesbackar inhängnade av gärdsgårdar omger gården.

Parstuga på Mellangården, Tvärnö 6:4.

Väderkvarnen på Norrgården, Tvärnö 5:3,7:3.

Västra Tvärnö

Gårdarna i Västra Tvärnö by ligger samlade på en gemensam bytomt i övergången mellan skogsbygden och den öppna odlingsmarken som utbreder sig i sydsluttningen ner mot Tvärnöfjärden.

Vid storskiftet 1772 fanns fyra gårdar i byn. Då laga skifte genomfördes 1877-79 flyttades en av gårdarna ut.

I byn finns idag flera byggnader bevarade sedan tiden före laga skifte. Mellangårdens **(Tvärnö 4:12)** välbevarade bostadshus uppfördes troligen vid 1800-talets början. På gården finns också en ålderdomlig länga med en överkragad bod. Även på den västra gården **(Tvärnö 9:1)** finns äldre timrade ekonomibyggnader, bland dem en överkragad bod och en linbastu.

Den östra gården **(Tvärnö 8:11)** har ett välbevarat bostadshus från 1870 i traditionell utformning samt ett stort ladugårdskomplex från sekelskiftet 1900.
Till byn hör en samfälld sjöbodplats invid Tvärnöfjärden, med tre äldre timrade sjöbodar med vasstak. Vid landsvägen på gränsen mot Tuskö bys marker ligger Kvarngärde **(Yvärnö 2:2)**, som flyttades ut vid laga skiftet. Gården har ett välbevarat byggnadsbestånd från 1880-talet.

Ålderdomlig bod på gården Tvärnö 4:12.

På öns norra sida ligger tre mindre gårdar, Sandvik, Stensberg och Hästhagen, vilka tillkommit omkring 1800-talets mitt. Samtliga har mycket välbevarade bostadshus från denna tid. Vid Stensberg utgörs bostadshuset av en parstuga, medan bostadshuset vid Hästhagen har femdelad plan. Bostadshuset vid Sandvik är något större och har en stor och rikt utsirad förstukvist.

Under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet avstyckades flera s k lägenheter. Till de bäst bevarade hör Ekdalen vid Östra Tvärnö samt Ekensberg vid Västra Tvärnö.

Intill vägen mellan Östra och Västra Tvärnö ligger Tvärnö skola från 1910.

Befintligt skydd

Fornlämningarna är skyddade enligt kulturminneslagen (KML).

Riktlinjer

Det är av stor betydelse att odlingslandskapet hålls öppet och hävdas på ett traditionellt sätt samt att stenmurar och gärdsgårdar underhålls.

Bebyggelsen bör skyddas mot förändringar som spolierar dess genuina karaktär.

Vid eventuell ny bebyggelse måste stora krav ställas på utformning, material och placering.

Att läsa

Ahlsén, M. 1990-95 Ett flertal skrifter om Tvärnö, dokumentation med upprinnelse i Studiecirkel: Tvärnö förr och nu. Studieförbundet Vuxenskolan i Östhammar

Ös 32

Svinnö - Västerängen

- By
- Storjordbruk
- torp

Läge: Hargs sn. Ek k 128 49 Svinnö

Sammansatt område med välbevarad bymiljö med ålderdomliga byggnader och odlingsmarker samt ett intressant storjordbruk från slutet av 1800-talet.

Området är beläget söder om Hargshamn. Svinnö by ligger på en bergknalle omgiven av ett småbrutet kuperat landskap med små ålderdomliga odlingsmarker insprängda mellan hällpartier och betade ekbackar. Området kring Västerängen utgörs däremot av ett storskaligt och flackt åkerlandskap som uppodlats i sen tid.

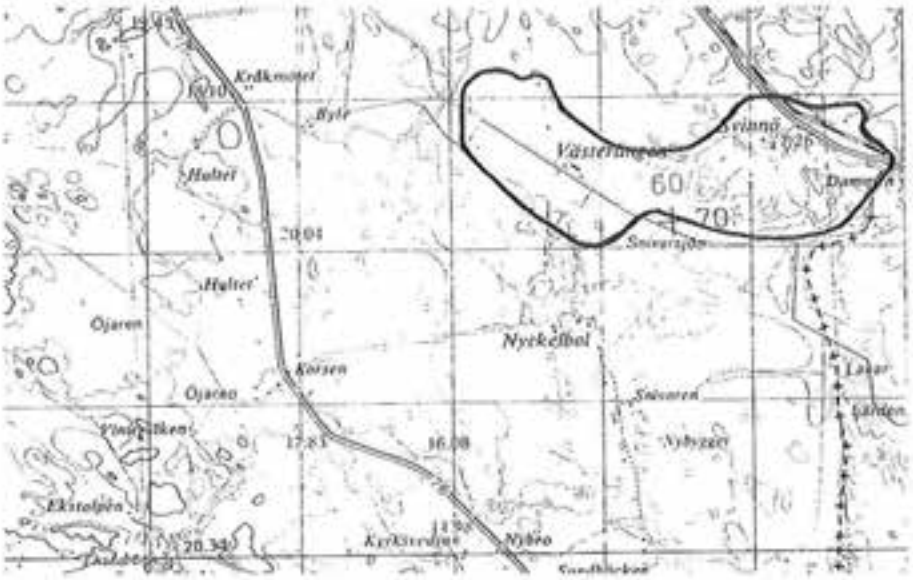

Bevarandeområde Ös 32

Svinnö by omtalas i skriftliga källor första gången på 1500-talet. Byn bestod då av ett kyrkohemman, ett skattehemman och ett hemman under Klara kloster (enligt traditionen Svinnö s:1). Från omkring 1740 till 1975 ägdes de tre gårdarna av Hargs bruk. Storskiftet genomfördes 1756-63 men något laga skifte gjordes inte. Vid storskiftet nämns att byn hade ett skräddartorp och att en av gårdarna var länsmansboställe. Bostället byttes under 1700-talet till ett hemman i Sanda (se Ös32).

Bebyggelsen på gårdarna är huvudsakligen från 1800-talet. Mellangårdens bostadshus, en parstuga, härrör dock troligen från 1700-talets andra hälft, liksom gårdens timrade bodar. På den norra gården finns värdefulla timrade bod- respektive magasinsbyggnader från 1800-talets förra hälft.

Ovan betes- odlingslanskap öster om Svinnö bytomt.
Nedan bebyggelsen vid Västerängen.

Vid Väserängen låg tidigare ett av byns torp. På 1870-talet utdikades de stora ängsmarkerna invid torpet av Hargs bruk, som anlade ett jordbruk på platsen. Bruket uppförde en ladugård och två stora arbetarbostäder med fyra lägenheter i varje. De faluröda bostadshusen är grupperade som flyglar till det stora långsträckta ladugårdskomplexet. Byggnaderna är idag förfallna men i stort sätt orörda sedan byggnadstiden.

Riktlinjer

Det är av stor betydelse att det öppna betes- och odlingslandskapet hölls öppet och hävdas på traditionellt sätt.

Bebyggelsen bör bevaras och vårdas så att dess genuina karaktär inte spolieras.

Vid eventuell ny bebyggelse bör stora krav ställas på utformning, material och anpassning.

Ös 33

Sanda

- By
- Fornlämningar
- Gästgivargård

Läge: Hargs sn. Ek k 128 66 Hanunda, 128 76 Stummelbo

Tät bymiljö med det äldre bebyggelsemönstret från 1700-talet delvis bevarat och kringbyggda gårdar med ålderdomlig bebyggelse, däribland en gård av centralsvensk typ.

Sanda by ligger utmed en äldre sträckning av landsvägen mellan Östhammar och Norrtälje. Byn omges av ett småbrutet odlingslandskap, som övergår i sankmarker mot Bysjön i sydost. Sjön torrlades på 1800-talet. I övrigt omges byn av skogsmark.

Bevarandeområde Ös 33

På ett impediment i åkermarken öster om bytomten ligger byns gravfält med ett åttiotal stensättningar av yngre järnålderskaraktär.

Det äldsta skriftliga belägget är från 1344. År 1556 fanns ett kyrkohemman och tre skattehemman i byn. När storskiftet genomfördes 1766 fanns tio gårdar i byn och vid tiden för laga skifte, 1872-74, ägdes nio av byns dåvarande tolv gårdar av Hargs bruk. I byn fanns också en gästgivargård och ett länsmansboställe.

Dagens bebyggelse härrör främst från 1800-talet och ligger nu liksom tidigare grupperad på ömse sidor av bygatan. Byggnadernas placering är densamma som tiden före laga skifte, även om antalet gårdar och byggnader minskat. Den gamla gästgivargården **(Sanda 1:10)** har bevarat sin äldre kringbyggda gårdsform med en timrad bodlänga mellan man- och fägård.

Bygatan i Sanda

Längan är från 1700-talets senare del eller 1800-talets början. I mangården ingår ytterligare en timrad länga från samma tid och bostadshuset från 1800-talets mitt.
De välbevarade ekonomilängorna (nu på fastigheten **Sanda 4:24**) till det f d länsmansbostället (**Sanda 4:26**) uppfördes under 1860-talet. De utgörs av en ladugård i gråsten samt loge och magasin i timmer. Ett äldre bostadshus ingår också i den intressanta gårdsbilden. Granngårdens **(Sanda 4:24)** bostadshus med femdelad plan och brutet tak tillhör de äldsta kända av denna bostadstyp, uppförd omkring 1820. Det flankeras mot bygatan av en välbevarad portliderlänga från 1827. I norra delen av byn ligger Sanda gamla skola **(Sanda 5:5)**, byggd 1925 och numera bygdegård, samt i karakteristiskt läge i övergången mot skogsbygden torpet Lugnet, ett f d båtmanstorp.

Befintligt skydd

Fornlämningarna är skyddade enligt kulturminneslagen (KML).

Riktlinjer

Bebyggelsen bör bevaras och skyddas mot förändringar som spolierar dess genuina karaktär.

Eventuell ny bebyggelse på den gamla bytomten bör endast tillåtas för jordbrukets behov. För övrigt gäller att för nya byggnader bör krav ställas på utformning, material och anpassning.

Ös 34

Alunda och Ekeby socknar

- Förhistoriska gravar
- Fossil åkermark
- Odlingslandskap
- Byar

Läge: Alunda och Ekeby sn. Ek k 128 26, 128 36

Odlingslandskap med spår efter förhistorisk odling och riklig förekomst av järnåldersgravfält med inslag av unika gravformer. I området finns också byar som har kvar sin bebyggelsestruktur sedan 1700-talet samt flera äldre välbevarade gårdar och byggnader.

Området ligger väster om Olandsån och sträcker sig från Golvsta och Östra Våxome i Alunda socken till Ovanby, Dyvlinge och Gela i Ekeby socken. Närmast Olandsån, som under forntiden var en viktig kommunikationsled, utbreder sig en flack och öppen slättbygd som i ett stråk också sträcker sig upp mot Ingvasta. För övrigt är landskapet småbrutet och kuperat med stenbundna hagmarker närmast byarna. På slätternas tunga lerjordar bedrevs förr slåtter. Efter de åsänkningar som genomfördes i slutet av 1800-talet har dessa marker uppodlats till åker. De äldsta åkrarna som vanligtvis ligger på de högre belägna moränmarkerna lades då istället igen till bete. Insprängda mellan steniga betesbackar i övergången mot skogsbygden återfinns idag de äldsta åkrarna med odlingsrösen och öppna diken som berättar om ett äldre åkerbruk.

Bevarande-
område Ös 34

Området är rikt på fornlämningar huvudsakligen från järnåldern. Fornlämningarna ligger i stor utsträckning intill byarna och markerar kontinuitet i bebyggelsen från förhistorisk tid. De utgörs av äldre och yngre järnåldersgravfält med inslag av bronsåldersrösen.

Partier med fossil åker och stensträngar från äldre järnåldern finns i utkanten av den nuvarande odlingsbygden, ofta i skogsmark. Väster om Ingvasta finns t ex en koncentration av detta slag tillsammans med gravfält och enstaka gravar. Gravarna här är stensättningar med kal stenfyllning, de flesta runda men även andra former förekommer. På ett av gravfälten finns också ett långröse.

34.1 Torsne

Vid Torsne finns unika gravlämningar i form av rombiska gravar och resta stenar. En välbevarad äldre gård ligger också i byns västra utkant **(Torsne 1:2)** med en ålderdomlig parstuga i 1½ våning, knuttimrad dubbelbod, magasinsbyggnad och källare.

Torsne 1:2

34.2 Östra Våxome

Östra Våxome by ligger på en höjd i kanten av den dalgång som sträcker sig ner mot Olandsån. Dalgången är sedan slutet av 1800-talet i sin helhet uppodlad. Tidigare upptogs de lägst liggande delarna av fuktiga ängsmarker medan odlingsmarken låg högre upp. I samband med uppodlingen av de gamla ängsmarkerna lades de äldre åkrarna igen till bete. Öster om

bytomten och mellan Kvarnbacken och skogen norr om byn finns ett område med äldre övergivna åkrar som bevarat sin äldre struktur och på höjden väster om byn finns ett område med sannolikt ännu äldre, delvis terrasserade, åkrar. Där finns också ett stort gravfält med 100 anläggningar, däribland 11 högar, 85 runda stensättningar 1 triangulär och en skeppsformig stensättning samt 2 resta stenar.

Terrasserade åkrar väster om Östra Voxome bytomt, som sedan länge lagts igen till bete.

34.3 Hamra

Hamra är områdets mest genuina bymiljö. Byn består idag liksom under 1700- och 1800-talen av tre gårdar. Den omtalas första gången i källorna 1490.

Byns gårdar har ett enhetligt mycket välbevarat byggnadsbestånd med faluröda timrade och panelade byggnader huvudsakligen från 1800-talet. Den västra gården, **Hamra 1:2**, har bl a ladugård och magasin från 1860 respektive 1880-tal. Mellangården, **Hamra 1:4,** har en timrad ladugård från 1800-talets slut och på den östra gården, **Hamra 1:3**, finns två välbevarade bostadshus från 1840 resp. 1890-tal.

Landsvägen löper mellan gårdarna i byn och den äldre vägen mot Dyvlinge används delvis fortfarande som bruksväg. I sydsluttningen ned mot den bäck som bildar gräns mot Rörby utbreder sig byns äldsta åkrar, vilka alltjämt brukas.

34.4 Rörby

Från Hamra slingrar sig vägen vidare till Rörby, som med sina tätt liggande gårdar på långsmala tomter, väl illustrerar radbyarnas utseende före laga skiftets genomförande. Byn

ligger på en långsmal höjdrygg med gårdarna på rad utmed bygatan. Söder om bytomten mot Blacksta finns steniga betesbackar med små insprängda sedan länge övergivna odlingsytor kantade av odlingsrösen och stensträngar.

En gård flyttades ut vid laga skifte, Holmen. Övriga gårdar ligger kvar på sina ursprungliga tomter. Närmast landsvägen finns ett f d missionshus **(Rörby 2:6)** vilket tillhört Ekeby missionsförsamling. Byggnaden, som har en ljus fasspontpanelad fasad, uppfördes 1886. Till missionshuset hör även en pastorsbostad uppförd 1924 på fastigheten **Rörby 2:8**. Den utflyttade gården Holmen, **Rörby 2:3**, har ett välbevarat byggnadsbestånd från i huvudsak 1800-talets andra hälft. Till skillnad mot de tätt bebyggda gårdarna på den gamla bytomten ligger här man- och fägård väl skilda från varandra.

Hamra by från söder

34.5 Rista

I Rista ligger Ekeby sockens f d komministerbostad **(Rista 3:1)**. Bostadshuset, som har brutet tak och faluröd träpanel, är uppfört på 1830-talet och hör till de äldsta och bäst bevarade mangårdsbyggnaderna med femdelad plan i området. Det flankeras av ett brygghus från 1924.

Granngården, **Rista 4:2**, har en välbevarad stor faluröd mangårdsbyggnad från 1880-talet.

34.6 Golvsta

Golvsta har liksom Rörby bevarat sin äldre bebyggelsetruktur från tiden före laga skiftets genomförande. Gårdarna ligger på rad bredvid varandra på långsmala tomter efter bygatan och gränserna markeras fortfarande på sina ställen med brygghuslängor och ekonomibyggnader. Även Norrgårdarna ligger kvar på sina ursprungliga tomter. Vid landsvägen finns en äldre lanthandel som idag står tom och övergiven.

Vid Odenslandet ligger gården Odinsborg, **(Golvsta 2:2)**, med en mycket välbevarad manbyggnad med femdelad plan uppförd 1878. Verandafönstren har skir spröjsning och snickarglädje.

F d komministerbostället i Rista

34.7 Ovanby

Ovanby är uppdelad på två bytomter av vilka Västra Ovanby är den ursprungliga. Byn omtalas första gången 1312. Under 1500-talet finns fem skattehemman och ett kyrkohemman i byn. Östra Ovanby tillkom sannolikt under 1700-talets förra hälft.

Den raka bygatan i Västra Ovanby kantas idag av lönnar och askar som tidigare hamlats. Söder om bytomten utbreder sig öppna stenbunda betesbackar som innehåller små igenlagda åkrar. Gårdarna ligger på ömse sidor om bygatan. Ett värdefullt och orört bostadshus med femdelad plan från 1800-talets förra hälft finns på fastigheten **Ovanby 3:5**. Det har brutet tegeltäckt tak och är delvis klätt med locklistpanel. I norra delen av byn ligger Norrgårdstorpet, **Ovanby 6:7** med en äldre enkelstuga som förlängts mot söder och som en

tid fungerat som samlingslokal för baptister. På tomten står en timrad överkragad dubbelbod som flyttats dit från Stavby.

Bäst bevarad är den äldre bebyggelsen i Östra Ovanby. Byn omges av ett stenbundet landskap med värdefulla betes- och hagmarker. Runt bykärnan finns flera äldre gärdesgårdssystem och mellan fastigheterna 5:2 och 5:6 går den gamla bygatan, kantad av ett staket. Väster om byn löper en väg, vilken utgör en del av ett ålderdomligt vägsystem, kantad av gärdesgård och stenmur på vardera sidan.

Vid laga skiftet 1863 flyttades en gård i Östra Ovanby, **Ovanby 1:10**, ut från bytomten. På gården finns en stor stenladugård från 1880-90-talet. Vid den gamla bygatan ligger flera värdefulla gårdar med välbevarade äldre byggnader. På den östra gården, **Ovanby 5:6,** finns en liten timrad överkragad bod av mycket hög ålder med skuren dekor i utkragningen, ett bostadshus från 1914 och ett brygghus från 1800-talet. Granngården **Ovanby 5:11** har ett ålderdomligt bostadshus från 1800-talets förra hälft. På gården **Ovanby 5:4** finns en ladugård och lada i timmer och ramverk från omkring 1900 samt timrad smedja och linbastu. Mangården på byns södra gård, **Ovanby 5:10**, är av speciellt intresse. Huset, som uppfördes omkring 1870 med tidstypisk veranda, utgör en välbevarad representant för den större typen av bostadshus som började uppföras på bondgårdarna under 1800-talets senare del.

Bygatan i Östra Ovanby med gården Ovanby 5:6

34. 8 – 15

Inom området finns också ett flertal enstaka byggnader och gårdar av kulturhistoriskt intresse. I Alunda socken på gården **Fröjsta 1:4** (8) finns ett välbevarat bostadshus från 1890 med gammalt plåttak och delvis opanelad fasad. Även på gården **Gela 3:7** (9) finns ett äldre

välbevarat bostadshus. **Karlberg 1:1** (10) är ett f d båtsmanstorp med två bostadshus varav det ena utgörs av en genuin enkelstuga. Kring torpet finns stenmurar.
I Ekeby socken på gården **Skarpösby 1:2** (11) har mangårdsbyggnaden från 1914 bevarats orörd sedan byggnadstiden. Ursprunglig exteriör har också bostadshuset på **Dyvling 1:18** (12) från 1800-talets senare del och bostadshuset på **Dylinge 1:19** (13). På gården **Dyvlinge 3:8** (14) finns en ålderdomlig parstuga. En i sin helhet intressant gård är **Ingvasta 2:4** (15) med välbevarat bostadshus från 1800-talets mitt med veranda med fin lövsågeridekor samt äldre timrade ekonomibyggnader.

Befintligt skydd

Fornlämningarna är skyddade enligt kulturminneslagen (KML).

Riktlinjer

Den utpekade bebyggelsen bör vårdas och skyddas mot förändringar som spolierar dess genuina karaktär.

Vid eventuellt ny bebyggelse i de välbevarade bymiljöerna bör stora krav ställas på utformning, material och placering.

Byggnader och miljöer som särskilt väl belyser områdets karaktär

Alunda socken

Fröjsta 1:4
Gela 3:7
Golvsta 2:2
Karlberg 1:1
Torsne 1:2

Ekeby socken

Dyvlinge 1:18, 1:19, 3:8
Hamra 1:2, 1:3, 1:4
Ingvasta 2:4
Ovanby 1:10, 3:5, 5:4, 5:6, 5:10, 5:11, 6:7
Rista 3:1, 4:2
Rörby 2:3, 2:6, 2:8
Skarpösby 1:2

Att läsa

Olandsbygden – ur en kommuns historia, 1973

Ös 35

Lönnholmen - Sundskär - Vargskär

- Odlingslandskap
- Torp
- Småjordbruk

Läge: Gräsö sn. Ek k 128 80 Bjurön

Välbevarat och ålderdomligt odlingslandskap med små gårdar som väl illustrerar områdets utveckling från torp till småjordbruk.Odlingslandskapet vid Lönnholmen hör till det bäst bevarade på Gräsö och sannolikt i hela Uppsala län. Vid Vargskär finns ett mycket fint exempel på ett mindre skärgårdshemman så som det kunde se ut vid 1900-talets början.

Området ligger på södra delen av Gräsö vid dess östkust. Den första bebyggelsen i området utgjordes av torp under Gräsö gård, sannolikt tillkomna i samband med säteribildningen på 1600-talet. År 1927 frisåldes Gräsö gårds torp genom AB Jordförmedling och köpen finansierades i de flesta fall av egnahemslån.

Landskapet uppvisar ännu idag ett småskaligt jordbruk, med små åkrar, öppna diken, slåttermarker, hamlade träd och betad skog.

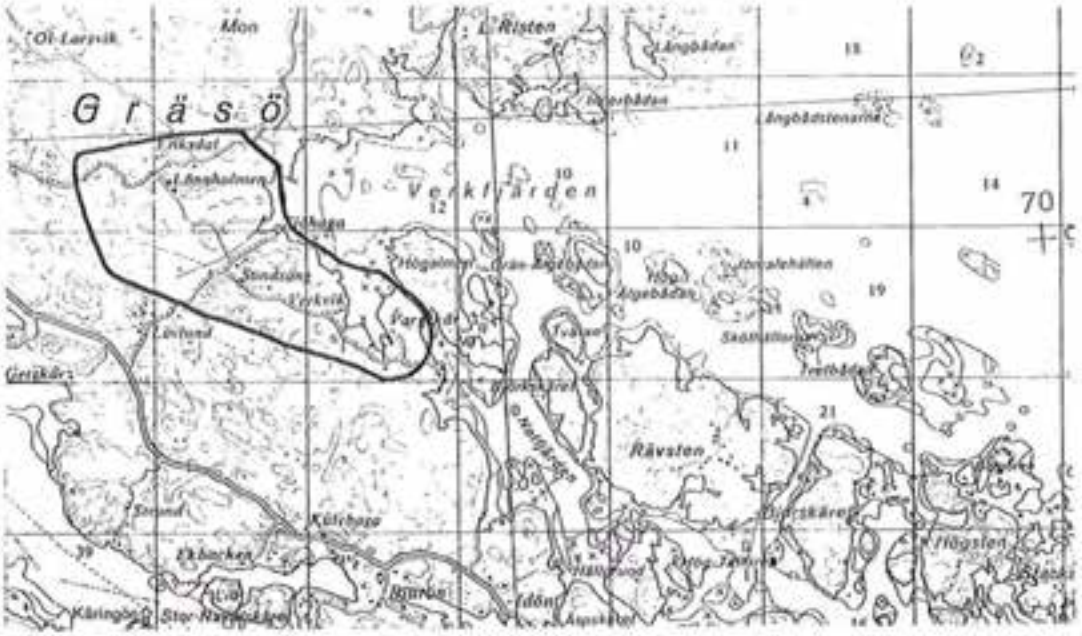

Bevarandeområde Ös 35

Lönnholmen fick sin första bebyggelse på 1830-talet och friköptes från Gräsö gård 1927. Här finns åkrar, slåttermarker, beteshagar, strandängar och betad skog i en mosaikartad blandning. Trägärdesgårdar håller djuren ute från inägorna och avgränsar gården från omgivande ägor. Många öppna diken finns också i odlingsmarkerna. Det välbevarade odlingslanskapet brukas alltjämt på traditionellt sätt och kan ännu ge en mycket god bild av en mindre gårds markanvändning i början av 1900-talet.

Odlingslandskapet vid Lönnholmen

Torpen Sundsäng och Vargskär hör till de äldsta i området. De finns markerade på en karta från 1688. Båda tillhörde Gräsö gård fram till 1927 då de frisåldes. Vid *Sundsäng* **(Gräsö 1:28)** finns ett värdefullt bostadshus, med två sammanbyggda spegelvända enkelstugor. Äldsta delen är troligen från 1700-talet och tillbyggnaden från 1800-talets början. Odlingslandskapet med gärdesgårdsinhägnade åkrar är väl bibehållet. Intill gården finns en hage med hamlade askar, som redan på 1700-talet benämndes Askhagen.

Invid vägen nära Sundsäng ligger ett litet skolhus med tillhörande uthus **(Gräsö 1:28)** från sekelskiftet 1900, ett välbevarat exempel på en mindre landsbygdsskola.

Sedan torpet vid *Vargskär* **(Gräsö 1:26)** friköpts uppfördes ett nytt bostadshus och nya timrade ekonomibyggnader. Den äldre torpstugan fick dock vara kvar. Gården utgör idag med sina välbevarade byggnader och sina små åkrar ett bra exempel på ett mindre skärgårdshemmans utseende vid 1900-talets början. Landskapet runt gården är starkt kulturpräglat med stengärdesgårdar, odlingsrösen och äldre hamlade lövträd.

Vid *Slättega* **(Gräsö 1:83)** finns en välbevarad enkelstuga från 1800-talets första hälft.

Ovan skolan vid Sundskär
Nedan gården Vargskär

Riktlinjer

Det är av synnerligen stor betydelse att det äldre välbevarade betes- och odlingslandskapet bevaras och hävdas på traditionellt sätt.

Bebyggelsen bör bevaras och skyddas mot förändringar som spolerar dess genuina karaktär.

Ny bebyggelse bör endast tillåtas för jordbrukets behov och stora krav ställas på utformning, material och anpassning.

Att läsa

Odlingslandskap i Uppsala län. Länsstyrelsens Meddelandeserie 1993:4

Ös 36

Ormön

- By

Läge: Gräsö sn. Ek k 129 71 Ormön

Ormö by är en genuin skärgårdsby med bevarade gårdslägen och värdefulla timrade byggnader.

Ormön ligger sydöst om Gräsös sydspets. Byns gårdar ligger på södra delen av ön omgiven av ett småbrutet odlingslandskap med små långsmala åkrar mellan barrskogsklädda hällmarker.

Byn nämns första gången i källorna 1543. År 1802 bestod den av fyra gårdar. Antalet gårdar var desamma efter laga skiftets genomförande 1854-63 och gårdarna låg kvar på sina ursprungliga tomter. Idag finns det tre gårdar i byn.

Bebyggelsen på gårdarna präglas av faluröda timrade byggnader. Mangårdsbyggnaden på den västra gården **(Ormön 1:4, 1:56)** är en parstuga i två våningar. Huset, som enligt uppgift är uppfört 1825, är välbevarat sedan byggnadstiden. Till gården hör också en lång ekonomilänga med ladugård, stall och lada från 1800-talets andra hälft samt en ålderdomlig hög dubbelbod. Gården i norr **(Ormön 1:20)** har ett flertal knuttimrade byggnader från 1800-talets mitt. Särskilt ladugårdslängan är av stort kulturhistoriskt värde. Bostadshuset har femdelad plan och brutet tak.

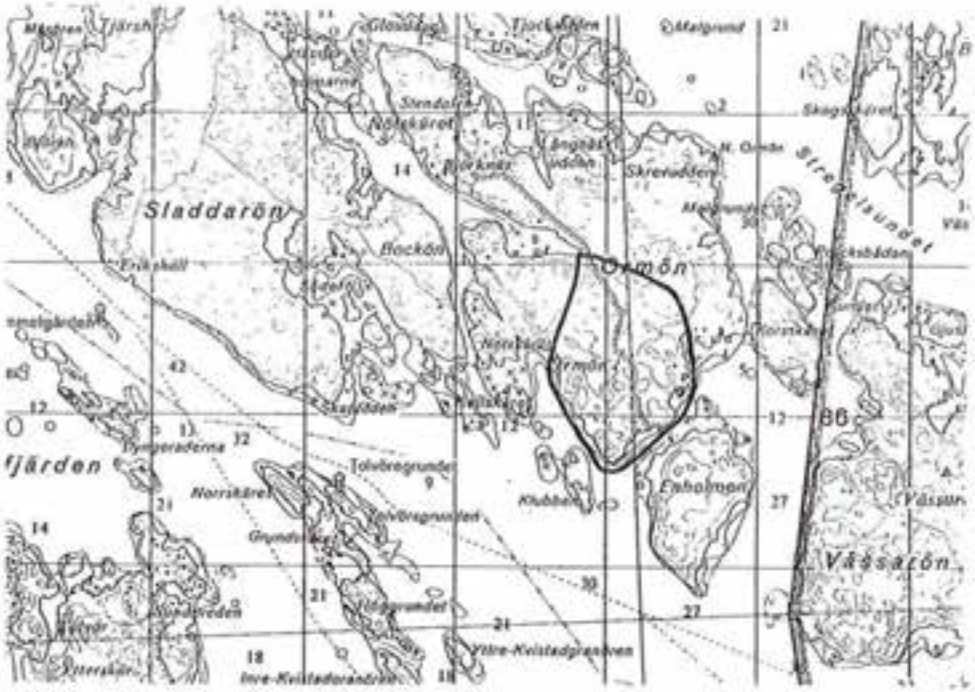

Bevarandeområde Ös 36

Mangårdsbyggnaden på gården Ormön 1:4, 1:56.

Riktlinjer

Bebyggelsen bör bevaras och skyddas mot förändringar som spolierar dess genuina karaktär.

Ös 37

Skållbo

- By
- Odlingslandskap

Läge: Forsmarks sn. Ek k 128 84 Gålarmora

Skållbo utgör en välbevarad skogsby med oförändrad bebyggelsestruktur sedan början av 1800-talet. På gårdarna finns flera timrade ekonomibyggnader från 1800-talet.

Skållbo odlingsmarker öppnar sig som en glänta i barrskogen. De öppna brukade markernas utsträckning är idag desamma som under 1800-talets första hälft, trots att de nu präglas av modern stordrift. Byn består idag liksom då av tre gårdar.

Vid mitten av 1700-talet fanns två torp i Skållbo som tillhörde Berkinge bruk. År 1837 då Skållbo kartlades var de tre nuvarande gårdarna etablerade och mellan den norra gården och mellangården fanns en järngruva.

Bebyggelsen på gårdarna är huvudsakligen från 1800-talets andra hälft och 1900-talets början. Av speciellt intresse är det timrade, faluröda brygghuset från 1800-talets mitt på den östra gården **(Berkinge 29:1)** och den timrade uthuslängan med bl a visthusbod från samma tid på den södra gården **(Berkinge 29:2),** som också har ett välbevarat bostadshus med tidstypisk glasveranda från sekelskiftet 1900.

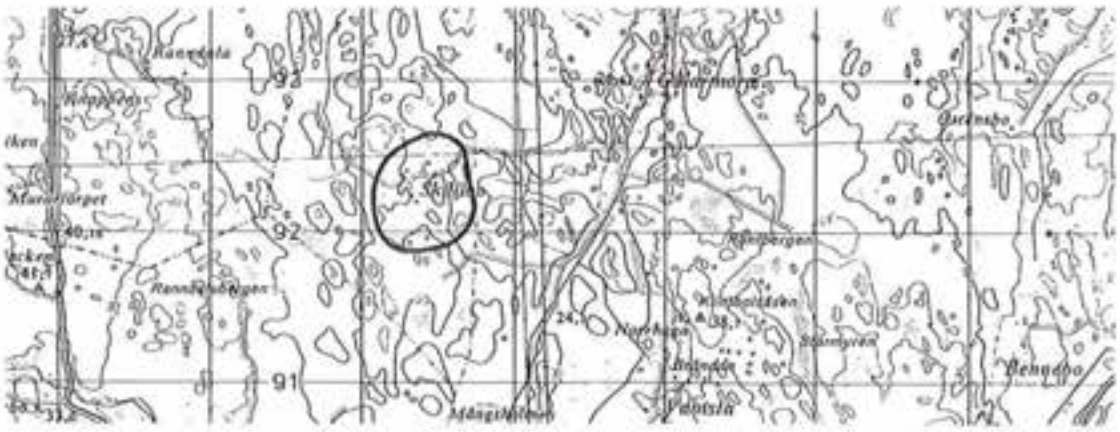

Bevarandeområde Ös 37

Gården Skållbo 29:2

Riktlinjer

Bebyggelsen bör bevaras och skyddas mot förändringar som spolierar dess genuina karaktär.

Vid eventuell ny bebyggelse bör stora krav ställas på utformning, material och anpassning till det äldre bebyggelsemönstret.

Ös 38

Hyttmyren

• Hyttlämning

Läge: Valö sn. Ek k 123 95

Intressant hyttlämning som utgör ett värdefull minne från det äldsta skedet i områdets järnhistoriska utveckling.

Längst i norr på Norrby bys ägor, invid en bäck som rinner mellan Älgmossen och Hyttmyren, finns lämningarna efter en hytta. Den har troligen tillhört de anläggningar som redan fanns i området, när Forsmarks bruk anlades på 1580-talet. Hyttan lades sannolikt ned redan på 1600-talet. På en karta över Norrby bys ägor från 1734 finns på platsen angivet "gammalt masugns ställe". På kartan finns också kolbottnar markerade invid hyttan. Troligen tillhörde hyttan bönderna i Norrby by och malmen kom sannolikt från någon av de närbelägna gruvorna söder om hyttan. I slutet av 1700-talet odlades Älgmossen upp och därmed försvann hyttans ursprungliga vattenreservoar.

Hyttlämningarna består av masugnsruinen, en trolig rostgrop och enstaka slaggbitar

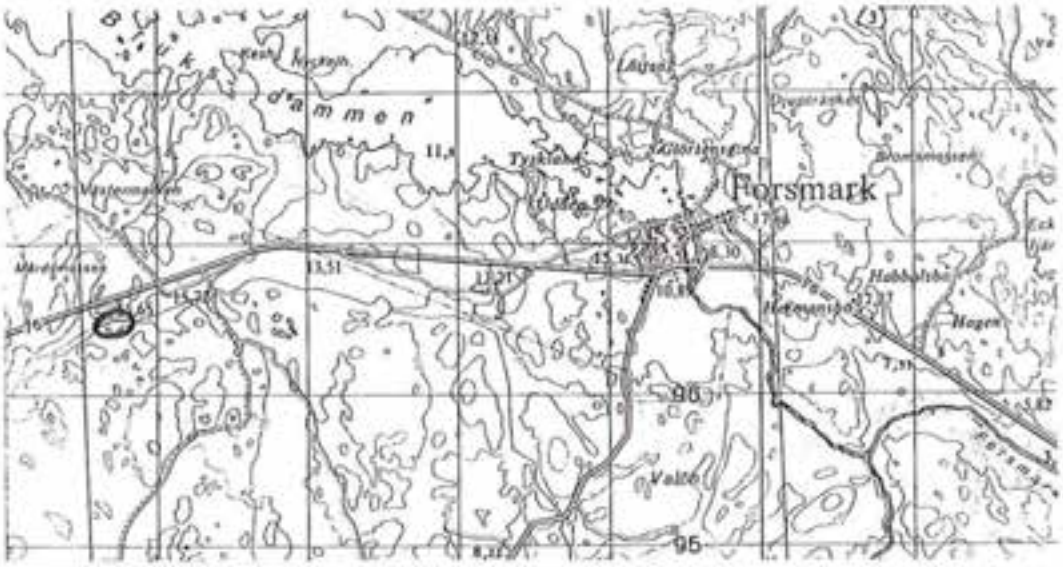

Bevarandeområde Ös 38

Befintligt skydd

Hyttlämningen är skyddad enligt kulturminneslagen ((KML).

Riktlinjer

Området bör ej skogsplanteras och hyttlämningen hållas fri från buskar och träd.

Ös 39

Simundö - Draknäs - Uckerö

- Väg
- Odlingslandskap
- Fornlämningar
- Byar

Läge: Börstils och Valö sn. Ek k 128 75 Valö, 128 76 Stummelbo, 128 86 Simundö

Värdefull äldre vägsträckning genom ett ålderdomligt odlingslandskap med fornlämningar och intressanta bymiljöer.

Området omfattar byarna Simundö, Elvisjö, Draknäs, Stummelsbo och Uckerö vilka sammanbinds av en ålderdomlig välbevarad väg.

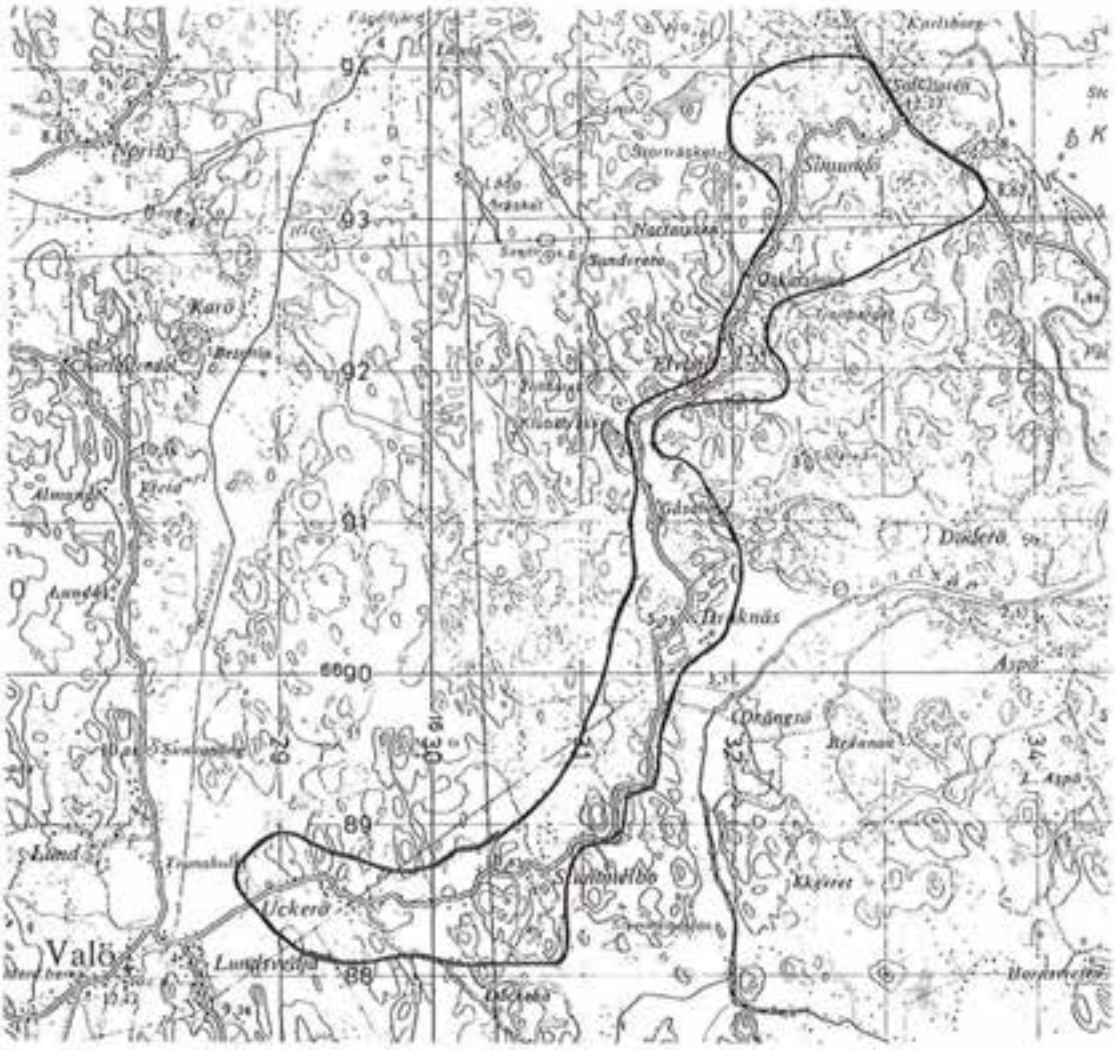

Bevarandeområde Ös 39

Vägen som leder mellan Simundö och Uckerö har haft samma sträckning så långt det går att följa det äldre kartmaterialet tillbaka i tiden. Vägen är smal och slingrande och följer topografins skiftande former. Mellan Sandvreta och Draknäs löper den på grusåsens krön tätt förbi tre gravfält av yngre järnålderskaraktär.

Den äldsta bosättningen i området återfinns i norra delen av Simundös ägor. I södersluttningen av en bergshöjd ligger två gravfält som består av 82 respektive 44 fornlämningar. Det ena innehåller 10 rösen, en gravtyp som brukar dateras till bronsålder – äldre järnålder. För övrigt innehåller de mestadels runda stensättningar och enstaka kvadratiska stensättningar. Vid tiden för gravfältens anläggande låg de som öar i ett skärgårdslandskap. Något som också flera av bynamnens slutled berättar om.
Först under medeltiden framstod en sammanhängande bygd.

Odlingslandskapet är småbrutet med små åkrar närmast byarna, begränsade av hällar och moränstråk. Backarna runt åkrarna är fortfarande i stor utsträckning betesmarker.

Byarna i området har genom tiderna varit små, fyra till sex gårdar. Äldst är sannolikt Simundö och Uckerö byar som omnämns i skriftliga källor första gången 1291 respektive 1312. Laga skifte som genomfördes i mitten av 1800-talet kom inte att innebära någon utflyttning av gårdar från byarna. Sammanslagning av gårdar har däremot gjorts i senare tid. Förutom några enstaka nya fritidshus har inga nya gårdar eller annan bebyggelse tillkommit i området.

Åsvägen mellan Sandvreta och Draknäs har sannolikt forntida ursprung.

Simundö

Vid tiden för storskiftet, 1775-79, fanns sex gårdar i byn, vilka låg utspridda på fem tomter. En av de bytomter som redovisas på storskifteskartan och på kartan från laga skiftet, 1849-56, är idag övergiven. I övrigt har byn bevarat sin bebyggelsestruktur från 1700-talet. Även det äldre odlingslandskapet är välbevarat. Närmast bytomten ligger byns äldsta åkrar insprängda mellan stenbunda betesbackar och hällar. Söder därom utbreder sig i sen tid uppodlade ängsmarker, vilka ännu kantas av ett flertal slåtterlador som berättar om markernas tidigare användning. Till byn hör också många välbevarade gärdesgårdar.

Bebyggelsen i Simundö är till stora delar ombyggd och förändrad, men den sammantagna bymiljön är värdefull med den krokiga vägen som bitvis kantas av gärdesgårdar.

Vid Oskarslund på gränsen mot Elvisjö ägor ligger Simundös skola **(Simundö 6:13)** från sekelskiftet 1900, en komplett skolmiljö med välbevarat skolhus och tillhörande uthusbyggnader.

Simundö från öster

Draknäs

Draknäs by omtalas första gången 1543. Den bestod då av två skattehemman. Åren 1798-1802 genomfördes storskiftet i byn som då bestod av fyra gårdar. Kartan från skiftet visar en tät bymiljö med två slutna gårdsbildningar som delas av två ägare var. Runt gårdarna löper bygatan.

Draknäs by brann ner vid en eldsvåda år 1840. Vid återuppbyggnaden fick gårdarna en något glesare placering. Laga skiftet, som skulle ha genomförts 1844, blev framflyttat p g a. branden

till 1864-65. Skiftet kom inte att beröra bebyggelsen. Byns fem gårdar ligger samtliga idag på samma plats som efter branden.

Den östra delen av bygatans sträckning finns kvar i samma sträckning som på 1700-talet och karaktären med mangårdar i väster och ekonomibyggnader i öster är även den bevarad. Bygatan slutar i söder med ett timrat portlider in till den södra gården, **Draknäs 1:2**, som fick sin nuvarande placering efter branden då även portlidret uppfördes. I byn finns flera timrade ekonomibyggnader från tiden efter branden. På gården **Draknäs 1:3** finns ett brygghus från 1870-talet, ett stall från 1887 och en loge från ungefär samma tid. På den norra gården, **Draknäs 2:6**, finns en brygghus- och magasinslänga samt en bod, bägge från omkring 1850.

Stummelbo

Äldsta belägget för Stummelbo är från 1493. År 1540 är ett skattehemman registrerat i Stummelbo. År 1823 då storskifte genomfördes fanns tre gårdar i byn. Läget för dessa är det samma som för de tre gårdar som idag ligger närmast byvägen. Den fjärde gården i byn, Stummelbo 1:7, tillkom senare under 1800-talet.

Byns västra gård, **Stummelbo 1:13**, är bäst bevarad. Gården tillhörde fram till 1918 Österbybruk. Mangårdsbyggnadens exteriör har förändrats under 1950-talet men i interiören finns tapeter och schablonmåleri i taket bevarade från 1870-talet, då huset uppfördes. Bostadshuset flankeras av ett mycket välbevarat brygghus från 1860-talet som är timrat och opanelat och har fina pardörrar. Från 1860-talet är också en timrad länga med vedbod, magasin och lider, ett timrat stall och en timrad lada. Till gården hör också en smedja med bevarad utrustning. **Stummelbo 1:4** har välbevarad mangårdsbyggnad från 1870-talet med vit fasspontpanelad fasad och en liten veranda.

Uckerö 2:3

Uckerö

År 1540 fanns två skattehemman i Uckerö by. År 1817 bestod byn av fyra gårdar. Idag finns tre gårdar kvar på ursprunglig plats på den gamla bytomten. Den östra gården, **Uckerö 2:3**, har ett mycket värdefullt byggnadsbestånd. Mangårdsbyggnad från 1909 har sexdelad plan och tidstypisk panel samt en liten fin glasveranda. Från sekelskiftet 1900 är också den timrade ladugården. Speciellt intressant är brygghuslängan med en överkragad dubbelbod. Även Mellangården **(Uckerö 1:12)** och gården **Uckerö 2:5** har stora mangårdsbyggnader med sexdelad plan.

Befintligt skydd

Fornlämningarna är skyddade enligt kulturminneslagen (KML).

Riktlinjer

Det är av stor betydelse att det äldre vägnätet bibehålls i sin nuvarande sträckning och att det inte utsätts för genomgripande förändringar.

Den kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsen bör bevaras och skyddas mot förändringar som spolierar dess genuina karaktär.

Vid eventuell ny bebyggelse inom området och speciellt i byarna bör stora krav ställas på utformning, material och anpassning.

Ös 40

Duderö

- Odlingslandskap
- Fornlämningar
- By

Läge: Börstils sn. Ek k 128 66 Simundö

Duderö by har bevarat sin äldre karaktär med många timmerbyggnader och ett värdefullt odlings- och beteslandskap.

Duderö omges av ett småbrutet odlingslandsskap som i söder och öster gränsar mot Olandsån. Söder om byn utbreder sig ängs- och lövhagar med stora lövträd, bl a ek, och invid ån ligger två gravfält från yngre järnålder. Norr om gårdarna Duderö 2:2 och 2:3 finns ett område med gamla åkrar och välanlagda röjningsrösen. Byns gårdar ligger samlade i två grupper ett stycke från varandra och har så gjort åtminstone sedan slutet av 1700-talet.

Byn omtalas i skriftliga källor första gången 1383. År 1540 bestod byn av två skattehemman och ett frälsehemman som ägdes av Erik Tönnesson /Tott. I början av 1800-talet fanns sex gårdar i byn. Två av dessa slogs senare samman och vid laga skiftet som genomfördes 1869-71 försvann ytterligare en gård. De kvarvarande fyra gårdarna ligger på sina ursprungliga platser. Byns östra del präglas idag av tätt byggda gårdar med många timmerbyggnader. Vägsträckning genom byn är till större delen oförändrad sedan början av 1800-talet.

Bevarandeområde Ös 40

Tre av byns gårdar fick nya mangårdsbyggnader med sexdelad plan mellan 1901 och 1902. Två av dem **(Duderö 2:3 och Duderö 3:4)** är oförändrade exteriört sedan byggnadstiden och utgör goda exempel på den större typ av bostadshus som började uppföras på bondgårdarna i slutet av 1800-talet. På gården Duderö 2:3 finns också flera välbevarad timrade byggnader, däribland en trösklada, och på Duderö 3.4 finns en välbevarad linbastu. En i sin helhet mycket värdefull gård är **Duderö 2:2** som har många timrade byggnader från 1800-talets senare del. Till gårdarna hör även välbevarade timrade smedjor.

Duderö 2:3

Befintligt skydd

Fornlämningarna är skyddade enligt kulturminneslagen (KML).

Riktlinjer

Det är av stor betydelse att det öppna odlings- och beteslandskapet bevaras och hävdas på traditionellt sätt.

Bebyggelsen bör bevaras och skyddas mot förändringar som spolierar dess genuina karaktär.

Vid eventuell ny bebyggelse bör stora krav ställas på utformning, material och anpassning.

Ös 41

Norrskedika gruvor

- Gruvmiljö

Läge: Börstils sn. Ek k 128 77 Norrskedika

Intressant gruvmiljö med välbevarad bebyggelse från slutet av1800-talet.

Norrskedika gruvor ligger vid Granfjärden. Gruvan var i drift mellan år 1865 och 1905.

Gruvhål och spår efter driften finns söder om vägen, samt vid Bondgruvan och Hoppgruvan. Vägen slutar i malmplatsen vid Granfjärdens strand, där malmen samlades innan utskeppning. På en gräsplan står en minnessten över gruvdriften med årtalen 1865 och 1905 samt initialerna A L ss inristade.

Området intill innehåller fyra vattenfyllda gruvhål, skrotstenshögar, en husgrund, troligen efter maskinhuset och två källargrunder. I anslutning till östra delen av området finns en banvall. På järnvägen fraktades malmen ner till lastageplatsen.

Bebyggelsen visar områdets speciella karaktär, med gruvarbetarbostäder och gruvförmansbostad. Två bostadshus för gruvarbetare **(Norrskedika 2:21 och 2:36)** från 1800-talets sista decennier finns idag kvar liksom gruvförmansbostaden **(Norrskedika 2:48)**. Den sistnämnda har förändrats under senare tid. Bättre bevarad är f d förvaltarbostaden **(Norrskedika 6:5)** från 1870-talet med ursprunglig fassontpanelad fasad och glasveranda med snickarglädje.

Vid Granbo finns också en värdefull gård **(Norrskedika 5:16)** av annan typ, en mycket välbevarad officersbostad med symmetrisk gårdsanläggning med tvåvånig reveterad huvudbyggnad från år 1870 flankerad av två timrade bodar från samma tid. I ladugårdslängan ingår en överkragad bod av hög ålder.

Bevarandeområde Ös 41

Ovan gruvarbetarbostad
Nedan officersbostället vid Granbo

Riktlinjer

Bebyggelsen bör vårdas och skyddas mot förändringar som spolierar dess genuina karaktär.

Ös 42

Kavarö - Bystaden

- By
- Odlingslandskap
- Fornlämningar

Läge: Börstils sn. Ek k 128 88 Bolka

Enhetlig och välbevarad bebyggelse från sekelskiftet 1900. Kommunens mest representativa gårdsmiljöer från denna tid.

Kavarö och Bystaden ligger strax söder om Öregrund. Miljön omfattar den värdefulla bebyggelsen i Kavarö by och Bystaden, belägna i ett karakteristiskt skärgårdslandskap med små åkrar insprängda mellan kala hällar och steniga betesbackar. Speciellt vid Bystan har odlingslandskapet bevarat sin äldre karaktär med gärdsgårdsinhängnade marker. Byarna ligger i sydsluttningen av en smal dalgång som sträcker sig från Storträsket österut.

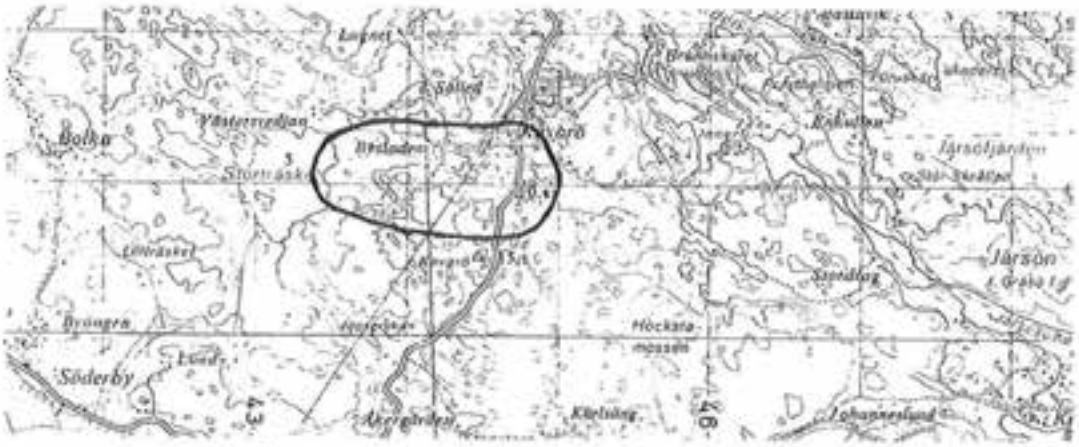

Bevarandeområde Ös 42

Ett gravfält med runda stensättningar söder om Kavarö bytomt antyder att den första bosättningen i området tillkom under yngre järnålder. Vid denna tid var området fortfarande en del av skärgården. Det äldsta skriftliga belägget för Kavarö är från 1490. Byn bestod då av tre skattehemman. Bystaden finns däremot inte omnämnd i de medeltida källorna varför gården får antas ha tillkommit senare. Vid tiden för storskifte på 1770-talet fanns tre gårdar i Kavarö och en gård i Bystan. En av gårdarna i Kavarö flyttades ut vid laga skifte 1882-92.

Vid sekelskiftet 1900 förnyades byggnadsbeståndet på de två kvarvarande gårdarna i Kavarö **(Kavarö 1:25 och 3:29)** och i Bystan **(Bystan 4:2)**. Nya stora mangårdsbyggnader med sexdelad plan, fasspontpanelade fasader, verandor i två våningar och rik snickarglädje, uppfördes, liksom även nya timrade ekonomibyggnader. Samtliga byggnader är välbevarade sedan byggnadstiden. Mangårdsbyggnaderna hör till de bäst bevarade i sitt slag i kommunen

och de idag kanske främsta exemplen på den större typ av bostadshus som började uppföras på bondgårdarna i slutet av 1800-talet.

Ovan bostadshus i Bystan. Nedan i Kavarö

Invid den nya landsvägen ligger Kavarös gamla båtsmantorp (**Kavarö 5:1**) med en ålderdomlig välbevarad enkelstuga.

Befintligt skydd

Fornlämningarna är skyddade enligt kulturminneslagen (KML).

Riktlinjer

Bebyggelsen bör vårdas skyddas mot förändringar som spolierar dess genuina karaktär.

Eventuell ny bebyggelse i anslutning till de värdefulla gårdsmiljöerna bör endast tillåtas för jordbrukets behov och stora krav ställas på utformning, material och placering.

Ös 43

Raggarö by

- By
- Odlingslandskap

Läge: Börstils sn. Ek k 129 50 Östra Tvärnö

Raggarö är en genuin skärgårdsby med tät bebyggelse och ålderdomligt odlingslanskap. I byn finns många intressanta byggnader som berättar om livet på en skärgårdsö i äldre tider.

Miljön omfattar Raggarö by med närmast omgivande odlingslandskap. Raggarön ligger öster om Tvärnö och karakteriseras av ett starkt kuperat och småbrutet landskap där de begränsade odlingsytorna ligger insprängda mellan steniga betesbackar och hagmarker. Byn ligger i sydsluttningen ovan Sjöhusfjärden, som bildar en skyddad lagun bakom Betskäret och Friskäret. Nere vid stranden ligger byns sjöbodar och gistvall.

Bevarandeområde Ös 43

Raggarö nämns i de medeltida handlingarna 1364. Namnet Raggarö kan fritt översättas till "stenig ö". I Raggarö by genomfördes storskiftet på 1770-talet. Det fanns vid denna tid sex gårdar i byn. Vid tiden för laga skifte 1861 fanns tio gårdar i byn. Av dessa flyttades fyra ut till Strömsäng, Sundsäng, Hasvik och Mossemyren.

Sjöfarten spelade en mycket stor roll för Raggarö ännu in på 1900-talet. På ön fanns ett båtbyggeri som byggde skutor. På gården 13:1 finns idag ett båtbyggeri för mindre båtar.

Raggarös läge, ytterst på Söderön, medförde att landvägen till kyrkan i Börstil var mycket lång. Raggaröborna åkte därför ofta båt till kyrkan. En kyrkbåt byggdes omkring 1860. Den finns bevarad på Roslagsmuseet i Norrtälje. Kyrkbåthuset ligger kvar vid stranden på den samfällda marken nordväst om byn.

Den äldre bystrukturen i Raggarö är alltjämt tydlig och gårdarna ligger tätt på den gamla bytomten. Bebyggelsen har däremot förändrats. Enstaka äldre byggnader finns dock kvar. På två av byns gårdar **(Raggarö 2:3 och 13:1)** finns välbevarade bostadshus från 1800-talets mitt, vilka utgör goda representanter för den nya bostadstyp med femdelad plan som började uppföras på bondgårdarna vid denna tid. En värdefull gårdsbildning har **Raggarö 2:5** med bl a en timrad länga med lider. Till gården hör också en välbevarad äldre timrad sjöbod. I västra utkanten av byn invid en äldre sträckning av byvägen ligger en välbevarad linbastu **(Raggarö 2:37)** som förr utnyttjades gemensamt av byns invånare. Om byns föreningsliv i början av 1900-talet berättar den välbevarade blåbandslokalen från 1902 på fastigheten **Raggarö 3:17.** Till byns nyare byggnader hör skolan **(Raggarö 2:6)** från 1929. En stor faluröd byggnad med valmat tegeltäckt tak. På 1930-talet började postgången på ön. Det lilla postfackshuset i byns centrum uppfördes vid denna tid och används fortfarande.

Om fiskets stora betydelse genom tiderna vittnar de många välbevarade sjöbodarna vid Sjöhusfjärden, av vilka flera har vasstak.

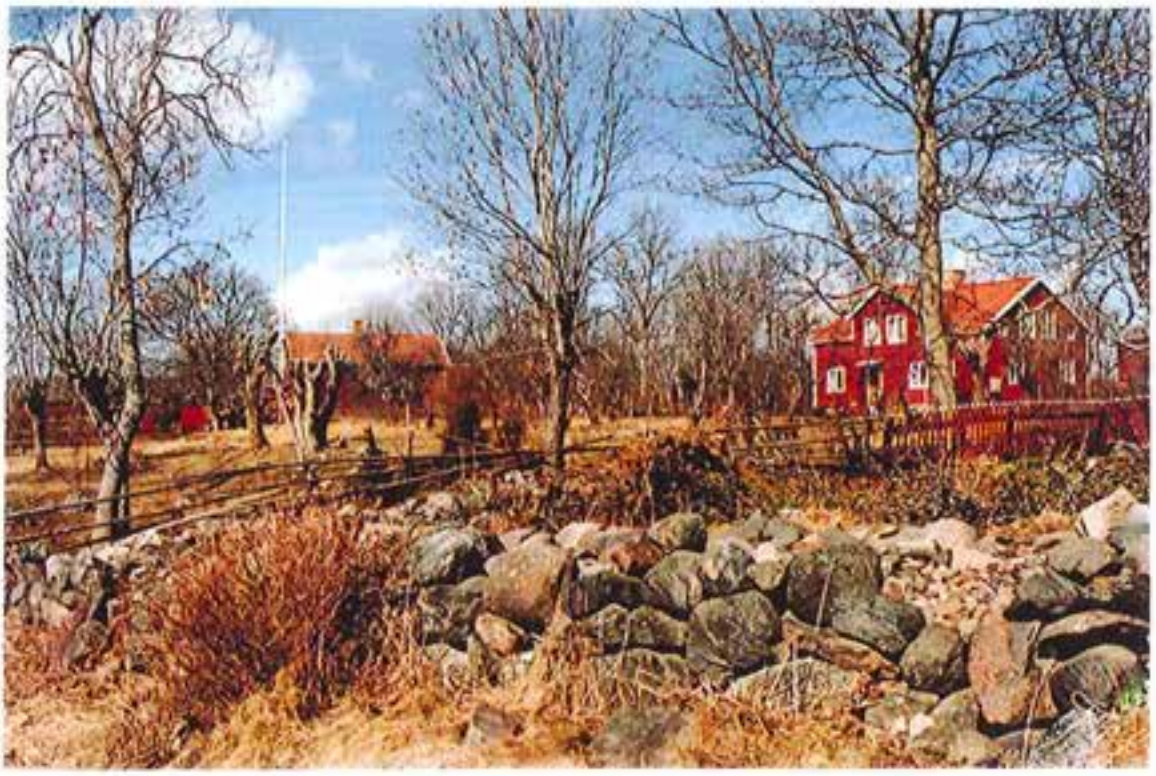

På Raggarö gamla bytomt ligger gårdarna alltjämt på rad som i äldre tider

Bebyggelsen på den gamla bytomten har mycket väl bevarat sin äldre struktur och gårdarna ligger fortfarande tätt. Invid utfarten mot öster ligger den gamla gästgivargården **(Vamsta 1:25)** med stor faluröd mangårdsbyggnad från 1800-talets mitt. På gården finns också en ålderdomlig timrad länga med portlider som härrör från tiden före laga skiftets genomförande. På fastigheten **Vamsta 2:5** finns en envånig välbevarad parstuga som även den är från tiden före laga skifte.

Invid Vamstaån väster om Vamsta by ligger en av de gårdar som flyttades ut vid laga skiftet. Gården, som kallas Kvarnbron efter de kvarnar som tidigare funnits vid ån, var en gång det största hemmanet i Vamsta. Den styckades på 1920-talet i två fastigheter. På fastigheten **Vamsta 5:42** ligger den ursprungliga gårdens bostadshus och källarbod från omkring 1850, ladugården från 1870-talet samt stall och svinhus från 1900-talets början. Samtliga byggnader är timrade och rödfärgade. Stallet och ladugården har vita dekorativa fönsteromfattningar. Till gården hör även en mycket värdefull överkragad dubbelbod från 1700-talet som sannolikt flyttades med från den gamla bytomten då gården flyttades ut vid laga skiftet. På den andra avstyckade fastigheten **Vamsta 5:16** ligger gårdens brygghus som idag fungerar som fritidsbostad. Byggnaden som uppfördes vid sekelskiftet 1900 i timmer är välbevarad sedan byggnadstiden. Trots avstyckningen ger bebyggelsen fortfarande ett samlat intryck.

Vid ån ligger det gamla såghuset **(Vamsta 5:23)** i trä kvar, som då det uppfördes i slutet av 1800-talet inrymde en vattendriven såg. Den lilla träbyggnaden står idag tom och övergiven. Rännan till sågen är bevarad och åkanten har en fin stenskoning. Intill såghuset finns också en smedja.

Parstuga på fastigheten Vamsta 2:5

På gården **Vamsta 16:1,** som också är en utflyttad gård, finns ytterligare en överkragad timrad dubbelbod. Med utgångspunkt från de dekorativa skärningarna i kragstocken torde boden kunna dateras till 1600-talet. Boden har byggts på åt öster med en bostadsdel.

I karakteristiskt läge i byns utkant ligger ett välbevarat baptistkapell från 1884 **(Vamsta 7:1),** vilket hör till den äldsta kategorin av frikyrkobyggnader i kommunen. Den enkla faluröda byggnaden med sadeltak och rektangulär plan är mycket representativ för sin tid.

På fastigheten **Vamsta 5:6** invid vägen västerut från byn finns ett intressant bostadshus från 1920 med ovanligt påkostad panelarkitektur. Byggnaden har ljus fasspontpanelad fasad.

Gården Vamsta 16:1 med ålderdomlig bodlänga

Befintligt skydd

Fornlämningarna är skyddade enligt kulturminneslagen (KML).

Riktlinjer

Bebyggelsen bör bevaras och skyddas mot förändringar som spolierar dess genuina karaktär.

Vid eventuell ny bebyggelse bör stora krav ställas på utformning, material och anpssning till det äldre bebyggelsemönstret.

Botarbo skola

Riktlinjer

Byggnaderna bör bevaras och skyddas mot förändringar som spolierar deras genuina karaktär.

Att läsa

Korpela M Botarbo skola. Bygden 1992

Blom T Botarbo skola och skolvägar. Bygden 1992

Ös 46

Vigelsbo

- By / gård

Läge: Valö sn. Ek k 128 74 Vigelsbo

Vigelsbos historia är intimt förknippad med gruvbrytningen i området. Byn har bevarat sin bebyggelsestruktur och många värdefulla byggnader från 1800-talets mitt.

Vigelsbo by ligger i den skogs- och gruvrika bygden i Valö socken nära gränsen till Film socken. Byn består idag av två gårdar. Från den största gården, som benämns Vigelsbo gård, sköttes förr förvaltningen av Vigelsbo gruvor.

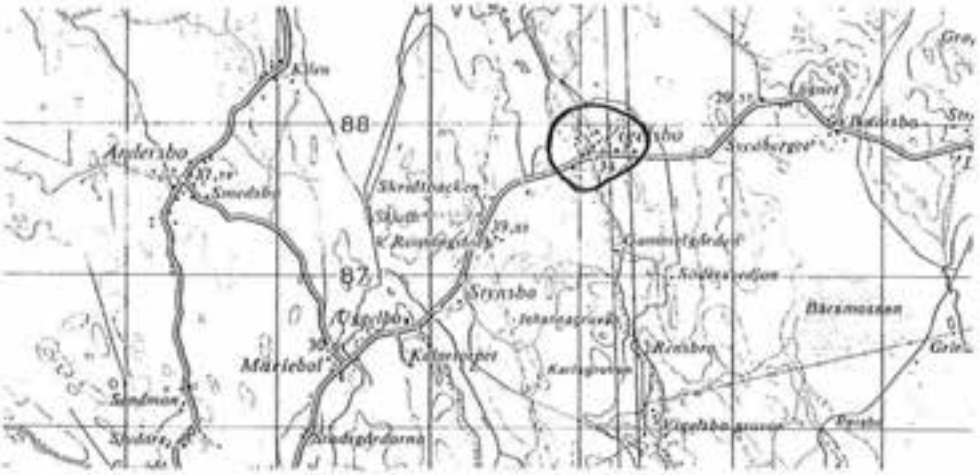

Bevarandeområde Ös 46

Vigelsbo omnämns i källorna första gången 1490. Vid mitten av 1500-talet fanns två skattehemman i byn. När storskifte genomfördes 1825-27 hade byn utökats till tre gårdar, två mindre skattefrälsegårdar vilka lydde under Österbybruk och en större frälsegård som ägdes av de Geer på Österbybruk. Laga skiftet 1877-78 innebar ingen förändring av bebyggelsen. Två gårdar har senare slagits samman men utan att bebyggelsen försvunnit. Många av byggnaderna som fanns vid tiden för laga skifte finns kvar idag, bl a ett flertal värdefulla timrade ekonomibyggnader. Mangårdsbyggnaden på Vigelsbo gård **(Vigelsbo 4:1)** är en stor vitputsad byggnad med sexdelad plan som eventuellt kan vara från 1700-talet. Även granngården **(Vigelsbo 2:12)** har en stor mangårdsbyggnad uppförd 1890 då även ekonomibyggnaderna uppfördes, vilka ligger grupperade kring en öppen gårdsplan skilda från mangården.

Byns äldsta åkrar ligger närmast byn på ömse sidor om vägen. Deras utseende är i stort sätt desamma idag som i mitten av 1700-talet och alla utom en brukas fortfarande. Först på 1900-talet har de omkringliggande gamla ängs- och myrmarkerna uppodlats. I början av 1900-talet var jordbruket socknens största.

Genom byn går landsvägen i sin ursprungliga sträckning och från byn rakt söderut går en väg till gruvområdet.

Vigelsbo gård

Riktlinjer

Bebyggelsen bör bevaras och skyddas mot förändringar som spolierar dess genuina karkaktär.

Vid eventuell ny bebyggelse bör stora krav ställas på utformning, material och placering.

Ös 47

Örsta

- Odlingslandskap
- By

Läge: Hökhuvuds sn. Ek k 128 56 Gimo

Bymiljö med flera äldre timrade ekonomibyggnader och välbevarade bostadshus från 1800-talets mitt samt spår efter småskaligt åkerbruk.

Örsta by ligger nordöst om Gimo på östra sidan om Olandsån. Betesmarker och äldre odlingar ligger insprängda mellan höjdpartier medan den bördigare odlingsmarken finns ner mot Olandsån. Kring byn finns också småflikiga åkerlappar som till stor del brukas och hålls öppna. Norr och söder om byn går gamla skogsvägar som leder till Björnmyren, en f d slåttermyr, i öster. En välanlagd stengärdesgård finns längs vägen norr om Västergården.

Ett gravfält väster om byn, med tio runda övertorvade stensättningar, visar att bebyggelse funnits i trakten sedan yngre järnålder. Det äldsta skriftliga belägget för byn är från 1453, då den benämns *Örstaden*. Ör betyder grusig, stenig mark, speciellt vid vatten och omgivningarna runt byn förklarar namnskrivningen.

År 1540 noteras att det i byn finns två skattehemman. Storskiftet ägde rum 1795-96. Byn var då uppdelad i två tomter med tre gårdar vid Västergården och fyra gårdar vid Östergården. Laga skiftet genomfördes 1855-63. Den södra bytomten vid Västergården är idag övergiven.

Bevarandeområde Ös 47

Örsta 2:3

Dagens bebyggelse i Örsta är till största delen från 1800-talets mitt. De stora knuttimrade ekonomibyggnaderna präglar byn. Intressanta gårdsmiljöer finns vid Västergården **(Örsta 1:9)** och vid Östergården **(Örsta 2:4)** båda har välbevarade mangårdsbyggnader med femdelad plan och knuttimrade bodar och ekonomibyggnader. Vid Östergården finns också en välbevarad och reprsentativ gård **(Örsta 2:3)** med byggnader huvudsakligen från 1900-talets början.

Befintligt skydd

Fornlämningarna är skyddade enligt kulturminneslagen (KML).

Riktlinjer

Bebyggelsen bör bevaras och skyddas mot förändringar som spolierar dess genuina karaktär.

Vid eventuell ny bebyggelse bör stora krav ställas på utformning, material och anpassning.

Ös 48

Risinge

- Förhistoriska gravar
- Storgård
- Torp

Läge: Hökhuvuds sn. Ek k 128 56 Gimo, 128 46 Skäfthammar

Den välbevarade och delvis ålderdomliga bebyggelsen i Risinge illustrerar väl den förvandling från bondby till storgård som vissa av byarna i brukens närhet genomgick för att trygga bruksbefolkningens livsmedelsbehov.

Miljön omfattar Risinge gård med tillhörande torp och flera fornlämningsområden. Gården ligger i skogskanten öster om Olandsån och Gimo bruk. En lång björkallé leder fram till gården. I områdets södra del ligger torpområdena Tranvik och Skarpgärden.

Vid Risinge finns fyra gravfält i direkt anslutning till bytomten. Nordväst om byn ligger ytterligare tre gravfält. De rika gravfynden visar på en bebyggelsekontinuitet från järnåldern. Byn är också en av de första som nämns i skrift i Hökhuvud socken, år 1291. Namnet antyder att området var täckt av småskog, ris.

Under 1500-talet fanns i byn nio och ett halvt skattehemman. År 1646, under drottning Kristinas tid såldes sex stycken skattehemman i Risinge till Gimo bruk. Drygt hundra år senare, 1779-80, såldes även de övriga hemmanen och torpen i Risinge till Gimo bruk. Byn förvandlades till ett storjordbruk. Gårdarnas boningshus byggdes om till arbetarbostäder och en stor ladugård uppfördes. År 1936 såldes gården till dåvarande arrendatorn.

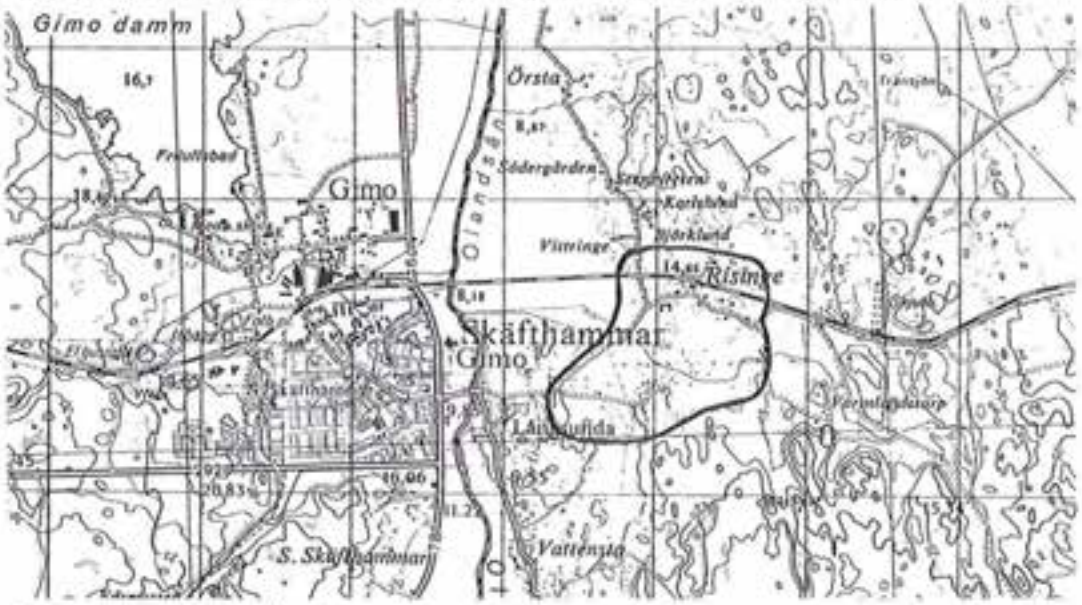

Bevarandeområde Ös 48

Inom Risinge ägor finns flera intressanta byggnader från den tid då Risinge fortfarande var en vanlig bondby. Trots att en del av ekonomibyggnaderna försvunnit de sista tio åren finns många värdefulla bodar och timrade byggnader kvar. Av speciellt intresse är bl a Doktorsgårdens överkragade bod, dubbelboden vid Zion och Lindesbergsgårdens dubbelbod och källarbodar. Vid Östergården finns också en värdefull byggnad med både bod och brygghus. Torpbebyggelsen vid Tranvik är välbevarad och markerna i området bär spår efter småskaligt jordbruk.

Arbetarbostaden Vitbyggnaden har grund av slaggtegel och är vitputsad. Den uppfördes omkring 1880 för flera arbetarefamiljer. Den stora tresidiga ladugårdsbyggnaden från år 1878 dominerar infarten till gården. På 1930-talet byggdes den gamla rättarebostaden om till huvudbyggnad på Risinge gård. Den putsades och försågs med brutet tak.

Den stora bruksladugården i Risinge.

Befintligt skydd

Fornlämningarna är skyddade enligt kulturminneslagen (KML).

Riktlinjer

Bebyggelsen bör bevaras och skyddas mot förändringar som spolierar dess genuina karaktär.

Vid eventuell ny bebyggelse bör höga krav ställas på utformning, material och placering.

Ös 49

Fors

- By
- Förhistoriska gravar
- Bebyggelselämningar
- Odlingslandskap

Läge: Hökhuvuds sn. Ek k 128 89, 128 99

Välbevarad bymiljö med värdefullt äldre odlingslandskap och ett stort antal gravfält, bl a rikt varierade och välbevarade gravar från äldre järnålder, samt intressant hyttlämning.

Fors ligger öster om Olandsån i södra delen av Hökhuvud socken. Byn består av Oppbyn, Nederbyn och Kvarngården. Den omges av ett äldre odlingslandskap som runt Oppbyn och Kvarngården är stenbundet och kuperat med små åkrar, stenrösen, stenmurar och gärdsgårdar.

På Fors ägor finns nio gravfält. Norr om byn ligger flera gravfält, på en nivå av 20 meter och högre, vilka innehåller stensättningar och ett röse. De flesta gravfälten ligger emellertid samlade kring den nuvarande bykärnan. Det rika gravmaterialet antyder en bebyggelse som etablerats under äldre järnålder, eventuellt vid övergången från bronsålder, och som utvecklats under yngre järnålder och tidig medeltid.

Fors uppträder i de skriftliga källorna redan 1298. Byn tillhörde tidigare Skäfthammar socken, men överflyttades till Hökhuvud socken på 1300-talet. På 1500-talet fanns här tre skattehemman, tre skatteutjordar och ett halvt frälsehemman. Det sistnämnda var Kvarngården.

Vid Fors fanns, som namnet antyder, i äldre tider flera naturliga fall som sannolikt mycket tidigt utnyttjades för drift av kvarnar. Redan på 1400-talet omnämns en kvarn i Fors och år 1554 fanns tre kvarnar i Olandsån. På en odaterad karta från slutet av 1600-talet eller tidigt 1700-tal finns ett tiotal kvarnar eller andra vattendrivna anläggningar i Olandsån mellan Fors och Valde. Under 1900-talet har Olandsån grävts ur och rätats ut så att inga av de gamla fallen finns kvar.

I skogsbygden väster om Olandsån har man, sannolikt på 1500- eller 1600-talet, även bedrivit järnframställning.

När storskiftet genomfördes 1761-88 var byn spridd över sex tomter och delades av femton bönder. Tomterna benämndes Norrgården, Västergården, Södergården, Krongården, Mellangården och Kvarngården. Frälsegården Kvarngården tillhörde då Gimo Bruk. Krongården (Fors 7:7) var till en del länsmansboställe och fungerade som sådant ännu efter laga skiftet som genomfördes 1844-48. Byn hade då fjorton ägare. Fyra av dessa tvingades att flytta sina gårdar.

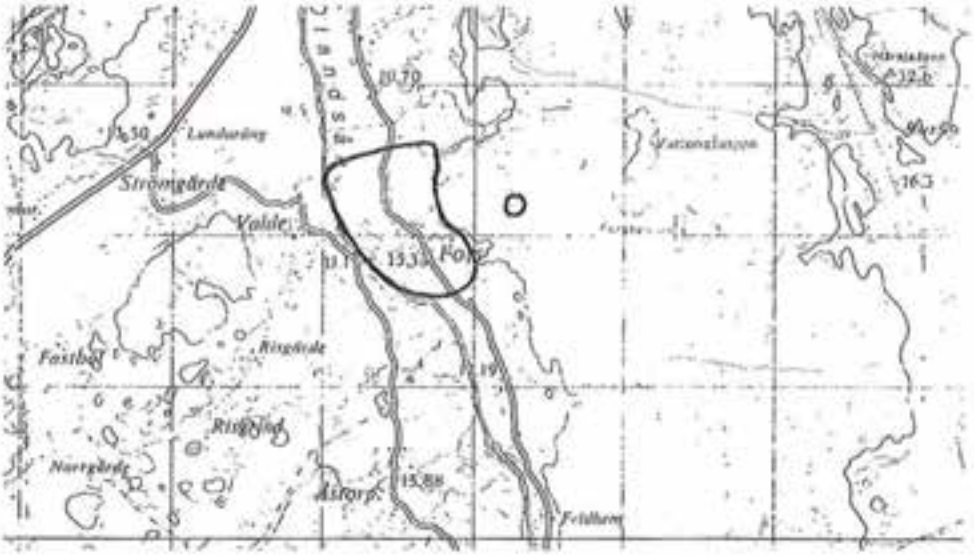

Bevarandeområde Ös 49

Norra delen av Oppbyn har bevarat sin bebyggelsestruktur sedan tiden före skiftena. Gårdarna **(Fors 5:8, 7:7 och 11:1)** ligger tätt på långsmala tomter med välbevarad bebyggelse i huvudsak från 1800-talets mitt. Den del av bytomten som ligger söder om Fors 9:2 bär tydliga spår efter bebyggelse. Från Oppbyn och ner till Kvarngården finns den äldre vägen kvar bitvis kantad med stengärdesgårdar. Söder och sydöst om Kvarngården finns spår efter den tidigare åfåran och vid den forna åkröken finns ett stycke av den gamla vägen kvar som följde ån söderut. Kvarngården **(Fors 6:3)** har många värdefulla timrade byggnader. Bostadshuset är sannolikt från 1700-talet.

Gamla vägen mellan Oppbyn och Kvarngården, mot Oppbyn.

I Nederbyn, som ligger invid Olandsån, finns en gård **(Fors 12:1)** med välbevarad mangårdsbyggnad från början av 1800-talet med faluröd fasad och dekorativt utformade fönsteromfattningar.

I skogsmarken nordost om byn, invid en liten bäck som rinner ner mot Olandsån, finns lämningarna efter en hytta med en masugnsruin, två rostgropar, en vattenränna, slaggvarp och två kolupplag samt eventuellt en husgrund. Platsen finns markerad på en karta från slutet av 1700-talet som "Gammalt Masugnsställe" . Malmen kan ha hämtats från den intilligande gruvan vid "Gruvberget" i Vattensta.

Befintligt skydd

Fornlämningarna är skyddade enligt kulturminneslagen (KML).

Riktlinjer

Det är av stor betydelse att det äldre odlingslandskapet hålls öppet och hävdas på traditionellt sätt och att stenmurarna hålls fri från buskar och träd samt att gärdsgårdarna underhålls.

Bebyggelsen bör bevaras och skyddas mot förändringar som spolierar dess genuina karaktär.

Vid eventuell ny bebyggelse måste stora krav ställas på anpassning beträffande byggnadernas utformning och material samt placering.

Ös 50

Björsta gruva

- Gruvmiljö
- Vägnät

Läge: Hargs och Hökhuvuds socknar. Ek k 128 57 Björsta

Intressant gruvområde med lämningar efter över 200 års verksamhet vid socknens genom tiderna mest betydelsefulla gruvor.

Björsta gruvområde ligger i skogsbygden i norra delen av Hargs socken med en liten del i Hökhuvuds socken. Gruvorna är kända sedan 1600-talet. Vid 1600-talets mitt var flera gruvor upptagna i området och två redan nedlagda. Fram till 1668 bröts malmen av Schebo, Ortala och Forsmarks bruk. Därefter erhöll även ägaren till Hargs bruk rättigheter i gruvan. Under större delen av 1800-talet bröts gruvan uteslutande för Hargs räkning. Under den sista tiden innan gruvans nedläggning 1891 bröts omkring 800 ton malm årligen.

Malmen som bröts i Björsta gruvor fördes fram till 1752 till den närbelägna Stockby masugn och till Bennebols masugn i Bladåkers socken, där tackjärnet framställdes. År 1752 nedlades masugnen i Stockby och ersattes av Hillevi masugn i Gästrikland, dit malmen fraktades sjövägen.

Under 1700-talets andra hälft anlades en stånggång mellan gruvområdet och vattendraget vid Stockby masugn. Med hjälp av stånggången överfördes kraft från ett vattenhjul i Stockby till gruvan där den användes för uppfodring av vatten i gruvorna. Tidigare hade länspumpningen av gruvan skett med hjälp av en hästvinda och ännu tidigare utnyttjades kraften från en väderkvarn. Vid Stockby masugn (se Ös 54) finns den stensatta hjulgraven till stånggångens vattenhjul kvar.

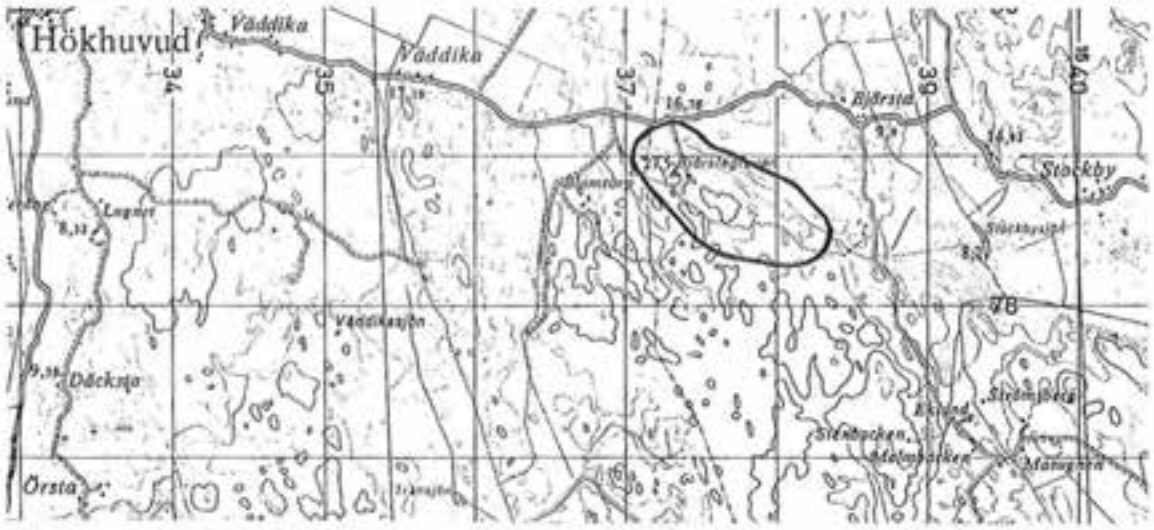

Bevarandeområde Ös 50

Området har idag ingen bebyggelse men spår efter byggnader och gruvdrift, med gruvhål och skrotstensvarp, liksom ett välbevarat vägnät som tidigare förband gruvan och Masugnsbyn, kan ännu berätta om den verksamhet som bedrivits på platsen.

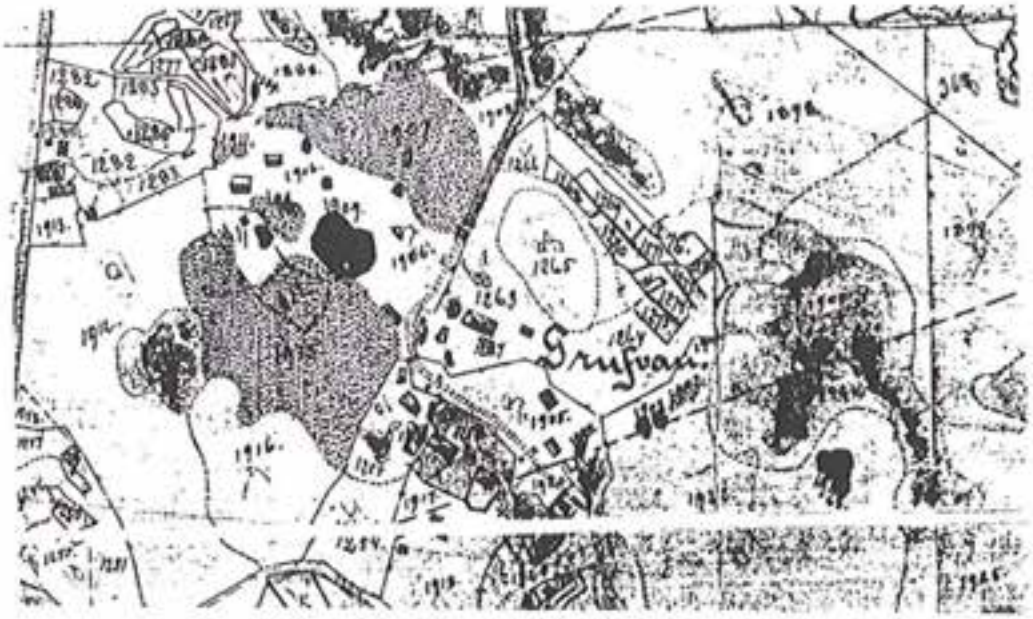

På Björsta bys laga skifteskarta från 1899-1900 redovisas gruvområdet med sin dåvarande bebyggelse samt den torpbebyggelse som då fanns söder och öster om gruvan.

Befintligt skydd

Gruvorna är skyddade enligt kulturminneslagen (KML).

Att läsa

Radloff F-W, 1807 Beskrifning öfver Roslagen

Uppland. Skildring av land och folk, II, 1905

Wennberg, S Om gruvor och bergsverk inom Frösåkers härad. Frösåkers Hembygdsförenings Årsskrift 1930-31.

Ös 51

Masugnen

- Hyttlämning
- Torp
- Vägnät

Läge: Hargs sn. Ek k 128 57 Björsta, 128 58 Harg

Intressant masugnslämning och välbevarade torpmiljöer med tillhörande övergivna odlingsmarker.

Området Masugnen ligger i skogsbygden söder om Björsta och Stockby byar. Torpbebyggelsen i området är en rest efter den omfattande bebyggelse som fanns i området från 1600-talets slut och fram till 1900-talets början.

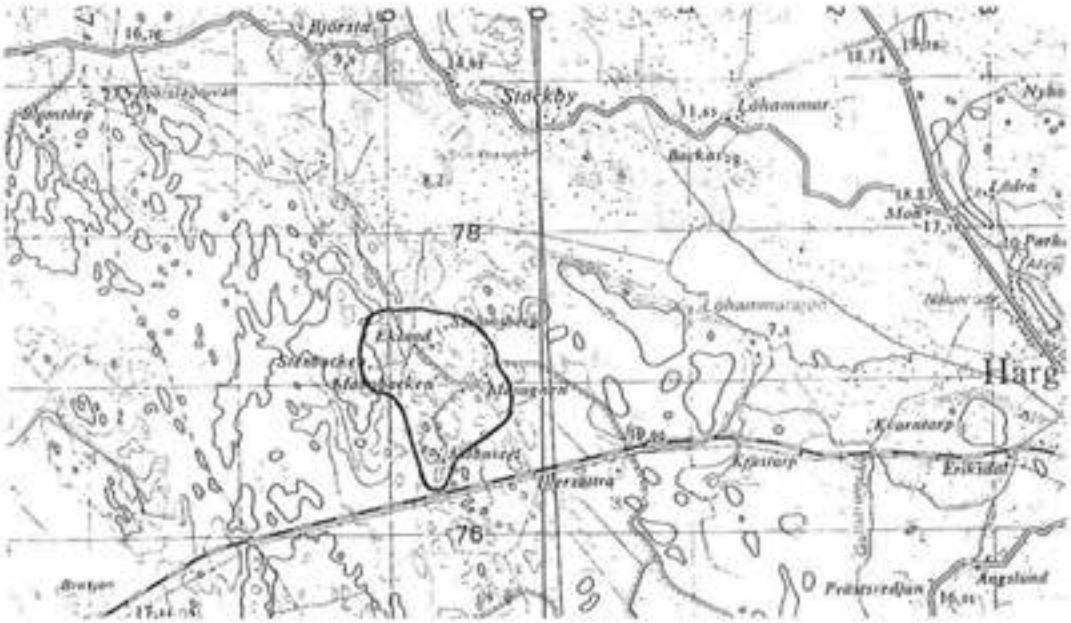

Bevarandeområde Ös 51

På Stockby utmark, söder om byn, uppfördes 1668 Stockby masugn, som försåg järnbruket i Harg med tackjärn fram till 1752. I samband med anläggandet av masugnen och brytning av järnmalm i Björsta gruva (se Ös 53) tillkom bebyggelsen i området. Masugnsallmänningen som området kallades på 1700-talet skildes från Stockbys marker med en lång gärdesgård. Stockby laga skiftes karta från 1899 visar att det då fanns nio torp söder om bykärnan. Dessa var torpen *Kilbovret* eventuellt med två torp, Rosenlund nu kallad *Malmbacken*, *Eklund*, *Solvalla* och två torp som idag är övergivna; *Strömsberg* nordnordöst om Ekensberg, och *Höghatt*. Förutom torpen fanns Masmästargården som nu benämns *Masugnen*. På Björstas marker fanns också torpbebyggelse. Idag finns torpen *Rosenlund* och *Stenbacken* samt ett torp norr om det sistnämnda kvar, medan torpen vid Fähusäng är borta.

Ruinen efter masugnen syns idag som en övervuxen kulle invid det vattendrag som ursprungligen gav kraft för drift av masugnens bälgar. I norra kanten av ruinen syns stora stenblock vilka kan ha tillhört masugnens stenfot. Invid masugnslämningen finns också tre slaggvarpar och två husgrunder med kallmurade källare. I området finns även en trefaldighetskälla.

Björsta storskifteskarta från 1770 redovisar också en stånggång mellan masugnsplatsen och gruvfältet i Björsta. Hjulgraven till denna stånggång finns idag kvar invid masugnsruinen. Dess "väggar" är kallmurade med stora huggna stenblock. Stånggången anlades sannolikt efter det att masugnen lagts ned.

I landskapet kan torpens nyttjande av markerna spåras i grunder, stengärdesgårdar och röjda ytor. De äldre vägsträckningar som ledde mellan torpen och sträckte sig till Björsta gruvområde finns markerade fortfarande på kartor från 1900-talets mitt och är alltjämt synliga i terrängen. Enstaka torpbebyggelse mellan områdena och enkla vägar mellan torpen, gruvan och Masugnsbyn finns också med.

Stånggångens stensatta hjulgrav syns alltjämt tydligt.

Torpen utnyttjas idag av fritidsboende. Boningshusen från 1700-tal och 1800-talets första del utgörs av knuttimrade enkelstugor **(Stockby 1:8, 2:16 och Björsta 2:11)** och en parstuga **(Björsta 2:12)** Till torpen hör också bodar och källare av delvis hög ålder. Vid Eklundstorp **(Stockby 1:6)** finns en vitputsad byggnad troligen uppförd med en stomme av soltorkat tegel och till torpet vid Malmbacken **(Stockby 1:8)** hör en bod sannolikt uppförd i samma teknik. Solvalla torp utvecklades under 1800-talet till skogvaktarbostad. Bostadshuset vid den gamla masmästargården **(Stockby 1:9)** utgörs av en parstuga som moderniserats på 1940-talet.

Enkelstuga vid torpet Malmbacken, Stockby 1:8.

Befintligt skydd

Masugnslämningarna och hjulgraven är fornminnen och skyddade enligt kulturminneslagen(KML).

Riktlinjer

Bebyggelsen i området bör bevaras och skyddas mot förändringar som spolierar dess genuina karktär.

Ös 52

Länsöholmen

- Gård

Läge: Hargs sn. Ek k 128 59 Hargshamn

Välbevarat skärgårdshemman med byggnader från 1800-talets andra hälft.

Länsöholmen tillhör Värlingsö ägor och ligger mellan den större ön och fastlandet. På ön finns ett mycket värdefullt skärgårdshemman som byggdes upp av två bröder Lötman ifrån Löta vid 1800-talets mitt. De hade bytt sitt tidigare hemman i Löta mot mark på ön, som då tillhörde Hargs bruk. Bröderna blev de första bofasta på Länsöholmen.

Gården består av ett bostadshus som uppfördes på 1860-talet och senare försetts med glasveranda i två våningar och stående gul fasspontpanel. Två mindre byggnader en f d bagarstuga och en f d vävarstuga, är även de panelade och gulmålade. Till gården hör också uthus, tre båthus och en fiskebod alla faluröda. Ett av båthusen är från 1800-talet och har vasstak. Den f d ladugården är från 1900-talet med en del putsad och resten faluröd.

Bevarandeområde Ös 52

Mangårdsbyggnaden på Länsöholmen

Riktlinjer

Bebyggelsen bör bevaras och skyddas mot förändringar som spolierar dess genuina karaktär.

Ös 53

Moxboda

- By
- Odlingslandskap

Läge: Hargs sn. Ek k 128 38 Malsättra

Värdefullt äldre odlingslandskap och många ålderdomliga timmerbyggnader.

Miljön utgörs av bebyggelsen i Moxboda by och omgivande odlingslandskap öster om sjön Gisslaren.

Odlingslandskapet runt byn är småbrutet med stenbundna betesmarker med rester efter gamla åkrar. Åkermarken är samlad i huvudsak öster om byn. I området finns också rester efter ett gammalt gärdesgårdssystem och odlingsrösen.

Byn nämns första gången 1490. Hemmanet såldes från Malsättra kring år 1460. På 1500-talet fanns ett skattehemman, som på 1766 års karta visar sig delad i fyra gårdar. I kyrkboken berättas om när ryssarna 1719 brände Hargs bruk och hur Hargborna flydde upp till fäbodarna i Moxboda och sedan vidare ut på holmar i Gisslaren.

Storskiftet i Moxboda genomfördes 1779-80 och laga skiftet 1882. Gårdarna har genom reformerna behållit sina platser, inga gårdar har flyttats ut. Den södra gården **(Moxboda 1:11)** har ett äldre envånigt bostadshus klätt med faluröd locklistpanel. Byggnaden har många bevarade detaljer som frontespis med litet lunettfönster, sparsmakad snickarglädje och små runda sidofönster på husgaveln. I byn finns också några värdefulla timrade ekonomi- och bodbyggnader.

Bevarandeområde Ös 53

Moxboda 1:11

Riktlinjer

Bebyggelsen bör bevaras och skyddas mot förändringar som spolierar dess genuina karaktär.

Vid eventuell ny bebyggelse bör krav ställas på utformning, material och anpassning.

Ös 54

Malsättra - Ruddun

- Odlingslandskap
- Fornlämningar
- By
- Fäbodlämning
- Gård

Läge: Hargs sn. Ek k 128 28 Kolarmora, 128 29 Oxdal, 128 38 Malsättra, 128 39 Sanda

Ålderdomligt odlingslandskap med fornlämningar, fäbodlämningar, äldre vägsystem och värdefull by och gårdsmiljö.

Området ligger i Södra delen av Hargs socken vid sjön Gisslaren. Landskapet vid Malsättra präglas av vidsträckta öppna betesmarker med enstaka träddungar. Åkrar och ängar ligger insprängda mellan flackare morän och bergspartier. Det gamla odlingslandskapet vid Ruddun ligger framförallt söder och öster om gården. Den stenbundna marken i väster har lång hävd som betesmark och används alltjämt samma sätt. Idag bedrivs i första hand skogsbruk på gården och endast en mindre del jordbruk.

Det ålderdomliga vägnätet i området kan spåras i 1700-talets kartor. Söder om Malsättra övergår vägen i en gammal körväg som leder fram till det nu övergivna gamla torpet Dala.

Längs vägen söder ut från byn finns fornlämningar i form av flera gravfält och enstaka stensättningar. Väster om vägbommen ligger ett område med enstaka stensättningar och ett röjningsröseområde. Ett gravfält finns också norr om vägen mellan Malsättra och torpet Nylända. Fornlämningarna visar att bebyggelsen etablerats redan under förhistorisk tid. Till en av stensättningarna finns en sägnen som berättar att den skulle vara grunden till socknens första kyrka, som aldrig fullbordades.

Bevarandeområde Ös 54

Malsättra

Malsättra by är en av de äldsta i Hargs socken och omnämns redan 1291.Under 1500-talet fanns i Malsättra fyra skattehemman. Efter 1638 kom två av dessa att tillhöra Hargs säteri. På 1750-talet och under 1830-40 talen bytte och köpte Hargs Bruk upp ytterligare hemman i Malsättra. Storskiftet genomfördes 1771-72. Något ytterligare skifte genomdrevs inte. En brand härjade i byn omkring 1890 och samtliga gårdar brann ner till grunden. Byns befolkning flyttades bl a till Länsö.

I slutet av 1800-talet och början av 1900-talet byggdes ett nytt brukningscentrum upp, med stor ladugård och ett flertal arbetarbostäder. Jordbruket låg under Hargs bruk.

På storskifteskartan syns ett rikt förgrenat vägsystem, där delar har bevarats till våra dagar. På kartan framträder bebyggelsen grupperad på tre tomter. Den tätaste klungan med sex gårdar låg på platsen där Malsättra gård ligger idag. En tomt med två gårdar låg vid nuvarande fastigheterna 1:15 och 1:16, och de övriga två gårdarna låg på en numera övergiven tomt norr om dessa.

Byplatsen är rik på husgrunder och odlingsrösen. Från tiden före branden finns några äldre källare kvar. Värdefulla för bymiljön är bl a de timrade byggnaderna i byns norra del **(Malsättra 1:15 och 1:16)** med lada, källare och uthus. Storjordbrukets byggnader visar en enhetlig struktur och tydliggör brukets agrara verksamhet under 1900-talet. En f d arbetarbostad **(Malsättra 1:14)** med 4 lägenheter visar också på det stora behovet av arbetskraft.

Odlings- och beteslandskap vid Malsättra

Parstuga vid torpet Hultmanstorp

Under Malsättra lydde ett flertal torp. Flera av dessa har rivits genom åren, men vid Backen, Västerbacken, Hultmanstorp och Nylanda finns torp som i senare tider använts som skogshuggarboställen. I dag är de fritidsbostäder. Vid Backens torp **(Malsättra 1:11)** finns en enkelstuga. Hultmanstorp **(Malsättra s:1)** och Nylanda **(Malsättra 1:10)** har välbevarade torpmiljöer med parstugor.

På en moränterrass vid sjön Gisslarens västra strand finns rester efter *Malsättra fäbodar*. På platsen finns en husgrund, rester efter en jordkällare samt några stenröjda ytor och röjningsrösen. Platsen redovisas 1694 och på en karta från 1727.

Ruddun

Ruddun är den enda gården i socknen som fortfarande är kringbyggd. De flesta byggnadstyper från självhushållningens tid finns representerade här. Kartan från storskiftet 1780 visar att många byggnader ligger kvar på ursprunglig plats, men är uppförda senare. Mangårdsbyggnaden moderniserades under 1970-talet, men de många gamla uthusen med brygghus, magasin/portlider, uthus/visthusbodar, smedja, linbastu har bevarats orörda sedan byggnadstiden.

Ruddun

Befintligt skydd

Fornlämningarna är skyddade enligt kulturminneslagen (KML).

Riktlinjer

Bebyggelsen bör bevaras och skyddas mot förändringar som spolierar dess genuina karaktär.

Vid eventuell ny bebyggelse bör krav ställas på utformning, material och anpassning.

Ös 55

Norrbytorp

- Torp

Läge: Morkarla sn. Ek k 128 89, 128 99

Välbevarad torpmiljö som med sina timrade byggnader från 1700-talets senare del och 1800-talets första hälft samt lämningar efter ett äldre småskaligt jordbruk utgör ett bra exempel på en tidigare vanlig bebyggelsemiljö i byarnas utkanter.

I skogskanten norr om Norrby bys åkermarker ligger ett område med torpbebyggelse. Torpen omges av små ålderdomliga åkrar. Bebyggelsen finns dokumenterad på kartor från storskiftets tid, år 1772, och framåt. Vägen till torpen passerar över järnvägen mellan Dannemora och Harg.

Längst i norr ligger ett f d soldattorp **(Morkarla 5:17)** också kallat Norrboms torp, efter skomakaren och nyckelharpsspelaren Emfrid Norrbom som bodde i torpet vid seklets början. Bostadshuset är timrat med en utbyggd del och har blyinfattade fönster, varav det ena är försett med ett smitt galler av järn.

Gårdsanläggningen norr om järnvägen **(Morkarla 5:18)** innehåller förutom bostadshuset en uthuslänga och en källarstuga, alla timrade och välbevarade. Söder om järnvägen ligger ett torp **(Morkarla 5:9)** med två små bostadshus, av vilka det äldre är en välbevarad enkelstuga.

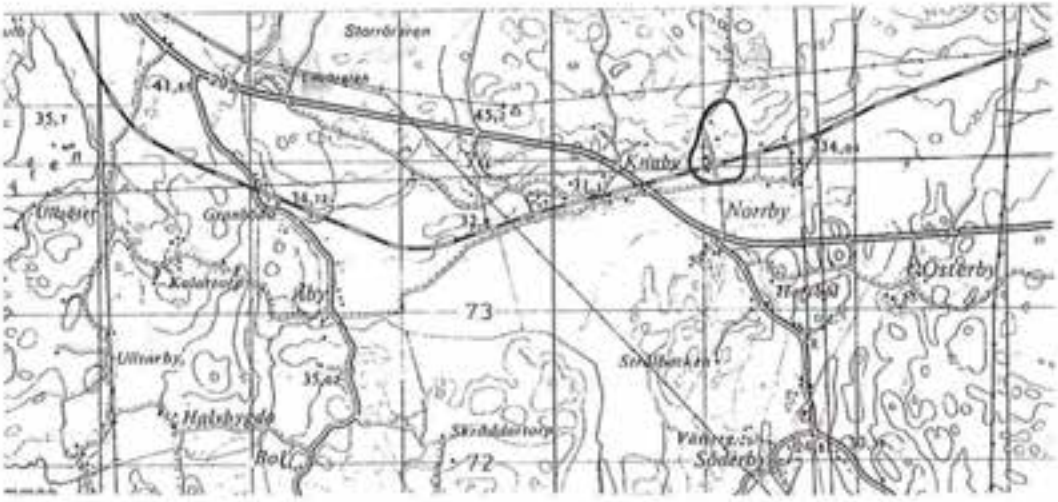

Bevarandeområde Ös 55

Ovan Norrboms torp och nedan torp vid järnvägen (Morkarla 5:18).

Riktlinjer

Bebyggelsen bör bevaras och skyddas mot förändringar som spolierar dess genuina karaktär.

Kvarnen, Östanå 1:7

Riktlinjer

Bebyggelsen bör bevaras och skyddas mot förändringar som spolierar dess genuina karaktär, speciellt gäller detta snickeriet på fastigheten Östanå 1:9.

Ös 57

Svensarva

- By

Läge: Morkarla sn. Ek k 128 34 Transätra, 128 44 Söderby

By med välbevarad äldre odlingsstruktur och enhetlig bebyggelse från 1800-talets senare del.

Svensarva ligger i kanten av en smal dalgång i den östra delen av Morkarla. Byn nämns första gången 1541. Den bestod då av ett skattehemman. När storskiftet genomfördes 1793 fanns två gårdar i byn och en gård vid Morkullen. Vid tiden för laga skifte år 1859 hade ytterligare en gård tillkommit i byn. En gård flyttades ut (Svensarva 1:2) till ett nytt läge direkt norr om den gamla bytomten.

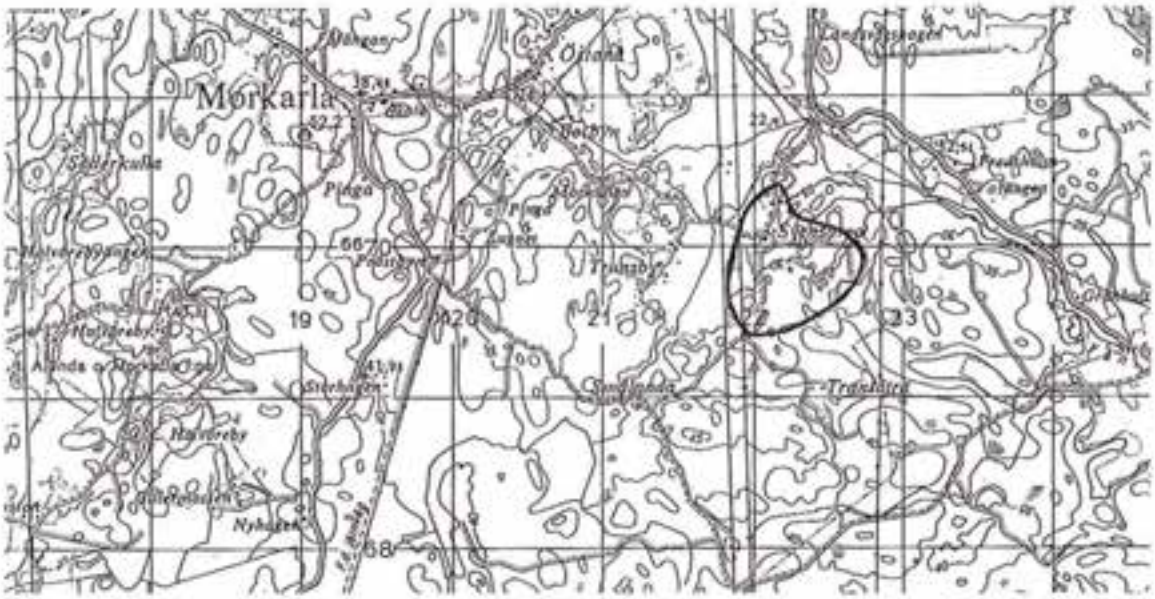

Bevarandeområde Ös 57

Gårdarna har en enhetlig och representativ bebyggelse från 1800-talets senare del och 1900-talets början. På den gamla bytomten finns idag två gårdar med stora ljusa mangårdsbyggnader med fasspontpanelade fasader och verandor. Den västra gårdens bostadshus **(Svensarva 1:4)** har en fin snickarglädjesveranda. På den östra gården **(Svensarva 1:9)** märks speciellt brygghusets veranda med rik snickarglädje. Till gården hör också en timrad linbastu och en timrad smedja med bevarad utrustning, vilka ligger öster om gården längs en äldre brukningsväg. Norr om den gamla bytomten ligger en gård **(Svensarva 1:2)** med bostadshus lika de övriga och välbevarat brygghus från 1866. Till gårdarna hör stora faluröda ekonomibyggnader.

Fastigheten Svensarva 1:9 med brygghusets veranda och nedan smedja och linbastu i karakteristiskt läge utanför gårdsbebyggelsen.

Ägoformerna på den brukade marken norr, öster och sydöst om byn är densamma idag som då storskiftet genomfördes. Små flikiga åkrar ligger insprängda mellan större skogspartier. Ett flertal mindre brukningsvägar och stigar leder ut till åkermarken och de gamla ängsmarkerna.

Riktlinjer

Bebyggelsen bör bevaras och skyddas mot förändringar som spolierar dess genuina karaktär.

Vid eventuell ny bebyggelse bör stora krav ställas på utformning, material och anpassning.

Ös 58

Ramhälls gruvor

- Gruva
- Arbetarbostäder
- Folkrörelsebyggnad

Läge: Börstils sn. Ek k 128 89, 128 99

Gruvområde med gruvor kända sedan 1700-talet och teknikhistoriskt intressant gruvlave och anrikningsverk från 1940-talet. Torpbebyggelse, arbetarbostäder och folkrörelsebyggnad vittnar idag om bygdens tidigare livaktighet.

Ramhälls gruvor ligger i skosbygden i västra delen av Alunda socken. Ramhällsfältet är socknens förnämsta fyndort för järnmalm.

År 1746 kan man på en karta se " Ramhälls Grufva, med theromkring liggande Skiärpningar uti tvenne Malmstreck-gångar". Sex utmål finns markerade. Först på 1840-talet började dock gruvdriften i större omfattning. Kilafors bruk i Hälsingland och Dannemora gruvintressenter ägde var sin del av gruvfältet. Kilafors del köptes 1916 av Ljusne-Voxna AB. 1942 övertogs hela gruvan med byggnader och allt av Stora Kopparbergs Bergslags AB som då även ägde Dannemora gruvor. Efter övertagandet började en mer storskalig gruvdrift. Ett nytt centralt uppfordringsschakt, Bergslagsschaktet, drevs ned till 336 meters djup. Ovanför schaktet restes en 44 meter hög gruvlav, som i sin nedre del sammanbyggdes med ett finkrossverk. Från detta ledde sedan en bandtransportörtunnel upp till anrikningsverket där en ny transportörtunnel förde vidare till sligupplaget. År 1947 var utbyggnaderna färdiga och anläggningen kunde börja producera järnmalmsslig. Samtidigt iordningställdes gruvkontor, verkstad och manskapsutrymmen. Mellan 1947 och 1972 uppfordrades 3147 ton malmhaltigt berg i anläggningen. 1975 stängdes gruvan i Ramhäll.

Bevarandeområde Ös 58

På gruvområdet finns idag den stora gruvlaven, sovrings och anrikningsverk liksom transportörtunnlar bevarade. Gruvlaven är den första i landet där gruvspelet, hissmaskineriet, placerades i toppen på lavtornet. Anrikningsverket var också det första i sitt slag när det byggdes. Med hjälp av permanentmagnetiska sligseparatorer skiljdes den finkrossade malmens magnetit från gråberget. Runt omkring anläggningen finns varp av avfallsmalm, i öster lagda i långa parallella ryggar.

Arbetarbostäder finns vid Ramhällshagen, ett bostadshus för flera familjer uppfört ca 1900 , två längor vid Bergslagen, med välbevarade uthus, uppförda ca 1870 och 1874, och norr om Bergslagen en arbetarlänga från 1940-talet. Längs vägen ligger i väster några torp och ett missionshus som uppfördes 1887-1888 och ursprungligen tillhörde Ramhälls Friförsamling och Alunda baptistförsamling. Missionshuset hör till de bäst bevarade i länet. Såväl exteriör som interiör, med inredning, är oförändrad sedan byggnadstiden. Ramhälls f d skola uppfördes 1886. Skolverksamheten upphörde 1944.

Gruvlaven samt sovrings- och anrikningsverket.

Ovan arbetarbostad vid Bergslagen. Nedan missionshuset.

Ös 59

Lunda - Kilby - Löddby - Mysslinge

- Byar
- Kvarnmiljö

Läge: Alunda sn. Ek k 128 35 Kilby

Välbevarad och representativ bebyggelse från 1800- och 1900-talet. I området finns en teknik- och agrarhistoriskt värdefull kvarn samt en av kommunens mest genuina och välbevarade byar.

Området omfattar byarna Lunda, Kilby, Löddby och Mysslinge som ligger vid Kilbyslätten i norra delen av Alunda socken. Genom området slingrar sig Kilbyån som i äldre tider givit kraft för drift av kvarnar, sågar och en tid även en masugn och hammarsmedja. Mysslinge och Kilby ligger på moränhöjder ute på slätten medan Löddby ligger i skogskanten i väster. I brynstråket vid Lunda och Löddby finns ett drygt kilometerlångt mosaikartat hagmarksområde med inslag av äldre övergivna åkrar. Speciellt tydligt framträder den äldre odlingsmarken direkt öster om Löddby bytomt norr om vägen mot Mysslinge. I början av 1800-talet var slättten mellan Mysslinge och Löddby så gott som helt uppodlad, medan den stora Kilbyslätten öster om Kilbyån fortfarande nyttjades för slåtter. Den senare kom först i slutet av 1800-talet att odlas upp till åker. Gravfält med högar och runda stensättningar berättar om att området varit bebott åtminstone sedan yngre järnålder. Lunda och Löddby byar omtalas i skriftliga källor första gången 1291 och Mysslinge 1312, medan Kilby omtalas första gången först 1490. Samtliga gårdar tillhörde självägande bönder.

Bevarandeområde Ös 59

Vid Lunda fanns år 1624 till åren före 1660 en masugn och en hammarsmedja. På häradskartan från 1862 finns tre vattenkvarnar markerade strax norr om nuvarande gränsen mellan Lunda och Kilby och ytterligare en kvarn låg ett stycke längre norr ut. Dessutom fanns en såg en bit upp i skogen. Den nuvarande kvarnen, **Lunda 2:5**, byggdes 1937. Kvarnverket omfattade tre par stenar, en valsstol, spetsmaskin, förkross, mjölblandare, grynkross, havrekross, utsädesrensare och betningsmaskin. Maskinerna är bevarade, och märkta "Borensbergs kvarnfabrik AB, 1937". I å fåran finns rester efter fördämningar och nedanför kvarnen en damm.

Kvarnen i Lunda

På östra sidan om kvarndammen ligger en gård, **Kilby 3:5**, med välbevarat bostadshus med faluröd träpanel och tegeltäckt tak och stora ekonomibyggnader i trä från sekelskiftet 1900. Intill på samma sida ligger en mekanisk verkstad inrymd i en stor putsad byggnad med valmat tak från 1947. En mycket typisk verkstadsbyggnad från sin tid med bostad i övervåningen och verkstadslokaler i bottenvåningen.

I skogsbrynet norr om Lunda låg i äldre tider ett flertal torp och backstugor. Vid sekelskiftet 1900 ersattes dessa av en rad avstyckade småjordbruk. Gårdarna **Lunda 1:20, Kilby 2:9 och Kilby 1:26** har samtliga en mycket välbevarad bebyggelse från tiden kring sekelskiftet 1900. Runt gårdarna finns bitvis stengärdesgårdar och från vägen mellan dem upp mot norr kan en gammal vägsträckning skönjas. Mellan Lunda by och skogsbrynet ligger en gård, **Lunda 13:1**, som tillkom 1937 med stora ekonomibyggnader i tegel och trä samt putsat bostadshus med kvadratisk grundplan i två våningar. Entrén till bostadshuset markeras av en portik med pelare som bär upp en balkong med dekorativt utformat smidesräcke. På var sida om

ytterdörren sitter ett ovalt fönster med färgat glas i blyspröjs. Till gården leder två alléer, den ena till ladugården och den andra har en igenväxt väg och leder till mangården. Hela gården är mycket välbevarad och representativ för sin tid.

Ovan gården Lunda 1:20. Nedan mangårdsbyggnaden på gården Lunda 13:1.

Löddby har radbykaraktär. Till byns värdefulla byggnader hör en linbastu med bevarad lave på fastigheten **Löddby 5:2** och ett äldre timrat bostadshus i höjdläge i byns västra del, **Löddby 1:23** samt mangårdsbyggnaden på **Löddby 3:2**.

Mysslinge hör till socknens bäst bevarade äldre bymiljöer med tät bebyggelse och många värdefulla äldre byggnader. År 1312 bestod byn av tre skattehemman. Vid tiden för storskifte 1768 fanns ett tiotal gårdar i byn. Byn var då solskiftad , dvs varje gård hade del i åkern i proportion till sin storlek. Detta visar den karta som upprättades inför storskiftet. Laga skifte genomfördes sent, först 1892. Endast två gårdar flyttades då ut till nya lägen på byns marker. Övriga ligger kvar på sina ursprungliga platser. En jämförelse mellan de äldre kartorna och byn idag visar att den äldre bebyggelsestrukturen och vägnätet är mycket välbevarat. I byn finns många timrade byggnader. En gård, **Mysslinge 5:3**, har en mycket välbevarad mangårdsbyggnad med femdelad plan uppförd 1898 med veranda från 1915. Brygghuset var ursprungligen mangårdsbyggnad på granngården. Byggnaden, som enligt uppgift skall vara uppförd 1828, tillhör de äldsta representanterna för den nya typ av bostadshus med femdelad plan som bönderna började uppföra vid denna tid.

I ett mycket öppet läge på slätten mellan Mysslinge och Löddby ligger Löddby gamla skola **(Löddby 7:1 och 7:2)**. Den tvåvåniga skolbyggnaden uppfördes 1892 och moderniserades på 1940-talet samtidigt som lärarbostaden uppfördes. Dubbla rader med högväxta pilar ger läskydd för byggnaderna.

Mangårdsbyggnaden på gården Mysslinge 5:3.

Ös 60

Vettsta - Onsby - Fastbol

- Förhistoriska gravar
- Fossil åkermark
- Boplatslämningar
- Bebyggelselämningar
- Bebyggelse

Läge: Alunda och Skäfthammars sn. Ek k 128 36 Ekeby, 128 46 Skäfthammar

Komplext fornlämningsområde med gravar, fossil åkermark, husgrundsterrasser och övergivna torp som visar en kontinuitet i bebyggelsen från bronsålder och framåt.

Området sträcker sig mellan Vettsta och Norrlövsta i Alunda socken till Fastbol i Skäfthammar. Gravarna i området utgörs av rösen, stensättningar både fyllda och övertorvade samt höggravar. Dessa finns i gravfält och som ensamgravar.

Bevarandeområde Ös 60

Fem platser med boplatsindikering i form av husgrundsterrasser har framkommit i området. Av dessa har tre platser anknytning till förhistoriska gravar, gravfält och röjningsröseområden. De ligger söder om Fastbol, direkt öster om Vettsta bytomt och nordost om Filipsborg. Två av boplatslämningar har husgrundsterrasser med tidigmedeltida utseende. Den ena ligger i ett fornåkersområde med anslutning till den tidigare nämnda förhistoriska husgrundsterrassen vid Filipsborg. Den andra ligger söder om Norrlövsta också den i ett fornåkersområde. Sammantaget visar fornlämningarna på en bygd med ursprung i äldre bronsålder och som därefter utvecklats kontinuerligt fram till våra dagar.

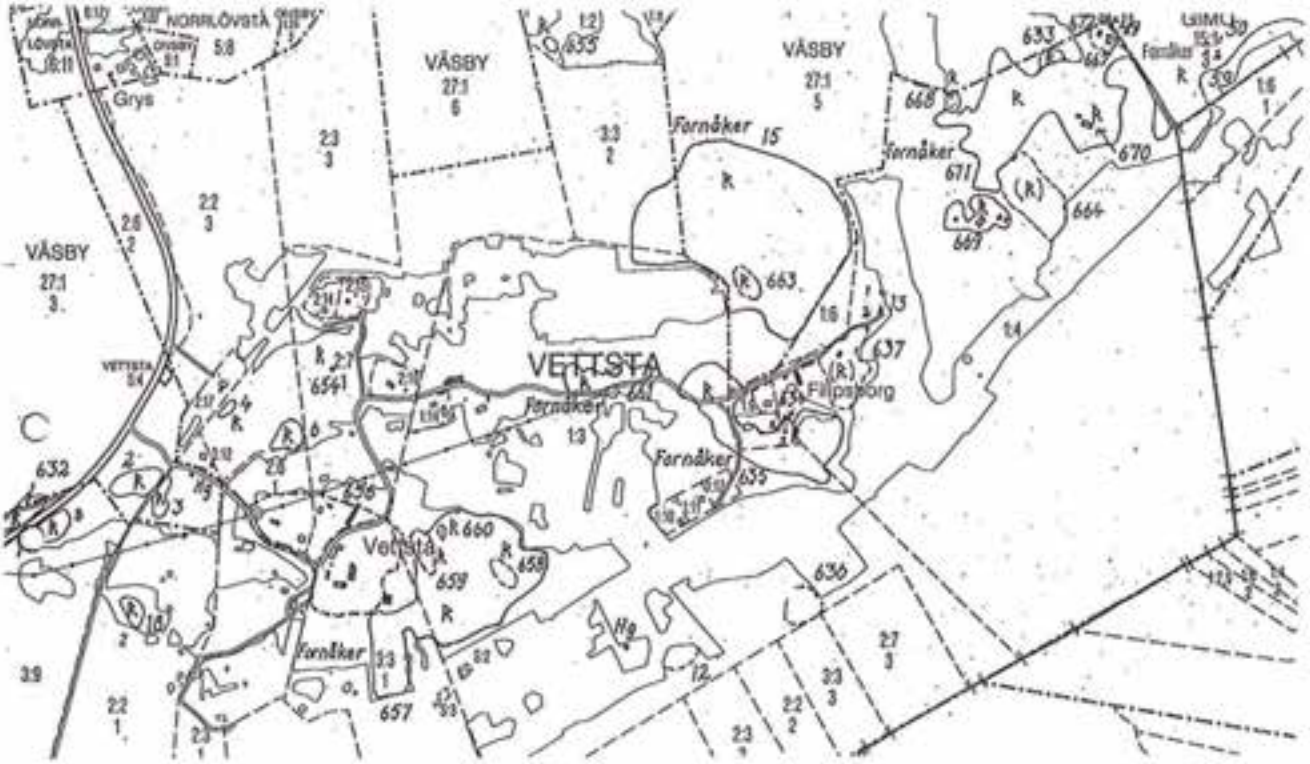

Detalj av ekonomiska kartan över Vettsta och Väsby ägor visar utbredningen av fornlämningar i området.

Inom området finns också intressant äldre bebyggelse. I Fastbol finns en gård **(Fastbol 1:2)** med ett välbevarat bostadshus från 1893 med tidstypisk lövsågeridekor. Även på gården **Onsby 1:4** finns ett välbevarat bostadshus från ungefär samma tid .

Vettsta 3:3

Ös 61

Haberga

- By
- Väg
- Bro
- Gästgivargård
- Folkrörelsebyggnad

Läge: Alunda sn. Ek k 128 25 Alunda

Tät bymiljö som tidigare varit knutpunkt i bygden med gästgivargård, tingshus och järnvägshållplats. Söderut från byn finns en sträcka av den äldre landsvägen kvar med en av kommunens bäst bevarade äldre stenvalvsbroar.

Haberga ligger på en markant moränhöjd i kanten av den slättbygd som utbreder sig kring Kilbyån. Söder ut från byn finns den äldre landsvägen kvar i ursprunglig sträckning vid sidan om den nya. Över Kilbyån passerar vägen över en mycket gammal stenvalvsbro.

Haberga nämns första gången i källorna 1291. På bykullens västra del finns emellertid ett järnåldersgravfält med tre högar och ett trettiotal runda stensättningar som visar att platsen tagits i anspråk tidigare. På 1500-talet fanns fyra skattehemman i byn. Byn storskiftades 1766. Skifteskartan visar fyra slutna gårdsrektanglar avdelade med en tvärställd länga. Den gårdstyp som brukar kallas centralsvensk. Laga skifte som genomfördes 1834 innebar ingen större förändring i bebyggelsen.

Alla gårdar ligger idag kvar på ursprunglig plats i byn. De gamla långsmala tomterna är alltjämt tydliga och bebyggelsen är tät. I öster ligger frälsningsarméns lokal Borgen, från 1890-talet **(Haberga 2:6)**. Byggnaden, som är exteriört välbevarad, skall enligt uppgift ursprungligen uppförts som tingshus vid 1800-talets mitt. Den gamla gästgivargården **(Haberga 3:2)** byggdes ut och förändrades i början av 1900-talet, då den fick sitt nuvarande utseende med fasspontpanelad fasad.

På 1920-talet byggdes en smalspårig järnväg mellan Faringe och Gimo. Den passerade tätt förbi Haberga by där en hållplats anlades. Stationshusbyggnaderna finns fortfarande kvar invid den gamla banvallen, medan järnvägen sedan länge är uppriven.

Bevarandeområde Ös 61

På höjden syns den gamla gästgivargårdens byggnad med ljus fasspontpanelad fasad och till vänster skymtar frälsningsarméns faluröda byggnad.

Nedan stenvalvsbron över Kilbyån, som nyligen renoverats.

Befintligt skydd

Fornlämningarna är skyddade enligt kulturminneslagen (KML).

Riktlinjer

Den gamla stenvalvsbron bör bevaras och kontinuerligt underhållas.

Bebyggelsen bör bevaras och skyddas mot förändringar som spolierar dess genuina karaktär. Vid eventuell ny bebyggelse bör höga krav ställas på utformning, material och anpassning.

Att läsa

Oland – ur en kommuns historia, 1973

Ös 62

Skoby

- Fornlämningar

Läge: Alunda sn. Ek k 128 14 Stavby

Vid Skoby finns ett av Alundabygdens största gravfält från järnåldern.

Skoby ligger i södra spetsen av Alunda socken invid Olandsån. På den sk Kvarnbacken, i sydvästra utkanten av byn, finns ett fornlämningsområde med ett 90 -tal gravar. Gravfältet, som har ett mycket framträdande läge ovan Olandsån, består av ett flertal gravtyper med högar, runda, kvadratiska och rektangulära stensättningar samt en skeppsformig stensättning. Höjden över havet, 20 meter, antalet gravar och gravformer tyder på att gravfältet använts från äldre järnålder och framåt. Gravfältet hålls öppet genom bete.

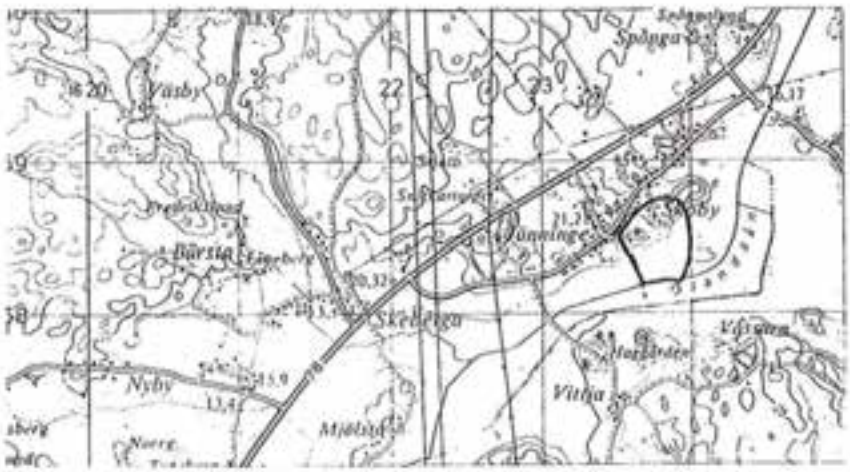

Bevarandeområde Ös 62

Befintligt skydd

Fornlämningarna är skyddade enligt kulturminneslagen (KML).

Kvarnbacken i Skoby med järnåldersgravfältet

Charlottendal från öster

Riktlinjer

Bebyggelsen bör bevaras och skyddas mot förändringar som spolierar dess genuina karaktär.

Ny bebyggelse i anslutning till gården bör endast tillåtas för jordbrukets behov och stora krav ställas på utformning, material och anpassning till det äldre bebyggelsemönstret.

Ös 64

Norrgårdarna

- Gårdar

Läge: Börstils sn. Ek k 128 36 Ekeby

Välbevarade gårdar med representativ bebyggelse från 1800-talets andra hälft och 1900-talets början.

Norr om Ekeby by ligger två gårdar, Norrgårdarna, vilka flyttades ut ur byn vid laga skiftet 1837-38.

Den södra gården **(Ekeby 4:2,5:2)** har många äldre välbevarade byggnader av vilka flera flyttades med från den gamla bytomten och återuppfördes på den nya gården. Mangårdsbyggnad, brygghus, källare och en bod grupperar sig i väster medan ekonomibyggnaderna ligger öster därom skilda från mangården av ett staket. De äldsta byggnaderna är brygghuset, som är en enkelstuga, och en bodbyggnad som båda härrör från 1700-talet. Bostadshuset uppfördes strax efter utflyttningen med femdelad plan och utökades i slutet av 1800-talet, då det fick det utseende som det har idag. Övriga byggnader från 1800-talet är en lider- och stalllänga, källaren och en bodlänga. Ladugården och smedjan uppfördes omkring år 1900.

Den nordvästra gården **(Ekeby 4:3, 5:3)** uppvisar även den välbevarade byggnader men från en senare period. Gårdens byggnader härrör i huvudsak från 1900-talets första del och mitt.

Bevarandeområde Ös 64

Ekeby 4:2, 5:2

Riktlinjer

Bebyggelsen bör bevaras och skyddas mot förändringar som spolierar dess genuina karaktär.

Vid eventuell ny bebyggelse bör stora krav ställas på utformning, material och anpassning.

Ös 65

Hällsbacken – Huvsjön

- Förhistoriska gravar
- Fossil åkermark
- Boplatslämningar

Läge: Ekeby sn. Ek k 128 17 Bladåker, 128 27 Stensunda.

Välbevarad bronsålders- och äldre järnåldersbygd som ger en sammansatt bild av den förhistoriska utvecklingen i området.

Området ligger i den södra delen av Ekeby socken i skogsbygden öster om Olandsån. Fornlämningarna som utgörs av gravfält, fossil åkermark och boplatslämningar ligger i huvudsak efter 25-meterskurvan i tre koncentrationer. Området uppvisar stora likheter med fornlämningsområdet vid Lundsbol – Hyttbol – Gillinge (Ös 28). Hällsbacken – Huvsjön-området är emellertid mindre och visar en kortare period. Området övergavs när landet höjde sig och bygden genomgick en förskjutning västerut till de lägre liggande slättbygderna i Alunda och Ekeby socknar.

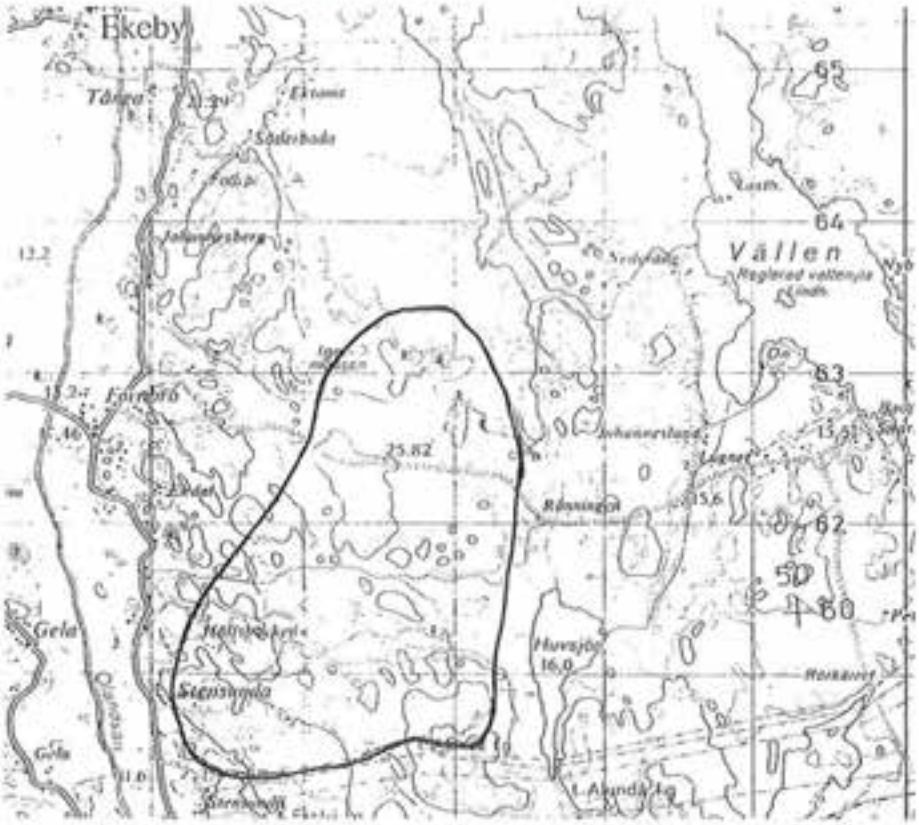

Bevarandeområde Ös 65

Den fossila åkermarken innehåller ett stort antal röjningsrösen och röjda ytor som är spår efter bronsålderns småskaliga jordbruk, där man sannolikt odlade jorden en kort period och sedan cirkulerade. I närheten och utkanten av några fornåkerområden finns stensträngar som troligen är rester efter hägnader runt den odlade marken, till skydd mot boskapen.

Gravarna i området är rösen och stensättningar med kal stenfyllning. De förekommer enstaka och i mindre gravfält. Gravarna finns både utom och inom fornåkersområdena. I anslutning till den fossila åkermarken ligger också boplatslämningar. Inom området finns sju indikationer på förhistoriska bosättningar, de består av skärvstenshögar och en terrassering.

Bebyggelse- och torplämningar visar att delar av området tagits i anspråk under 1700-talet och framåt. Vid den tiden odlades istället de lerjordar som efter landhöjningen framkommit så att de högre mineralrika jordarna som brukades under förhistorisk tid idag ligger tämligen orörda.

Befintligt skydd

Fornlämningarna är skyddade enligt kulturminneslagen (KML).

Ös 66

Braxenbol

- By
- Odlingslandskap

Läge: Hargs sn. Ek k 128 49 Svinnö

Braxenbol har bevarat mycket av sin äldre karaktär med intressant ålderdomlig bebyggelse, bl a en ovanlig mangårdsbyggnad från 1700-talet, och ett välbevarat äldre odlings- och beteslandskap.

Braxenbol ligger sydväst om Hargshamn. Landskapet omkring bykärnan består i söder av sten- och bergsbunden betesmark med inslag av äldre åkermark. En bäck, som troligen haft betydelse för hemmansbildningen, flyter genom landskapet. Norr om bykärnan är betesmark som tidigare sträckt sig ända ner till Askholmsviken. Under 1900-talet har ägorna avskurits från vattnet, men byn äger fortfarande samfälld strand och fiskevatten. Åkermarken låg förr i direkt anslutning till byn och vid ett antal skogsvretar. I dag är markerna samlade främst på norra och östra sidan av byn.

Bevarandeområde Ös 66

Braxenbol omnämns första gången 1538. Under 1500-talet fanns här ett halvt kyrkohemman avsöndrat från Söderhargs by som på 1600-talet köptes av Hans Kyle, ägare till Hargs säteri. År 1668 kom gården i bonden Pär Perssons ägo, efter ett byte mellan honom och dåvarande bruksägaren Stenbock. Bytet gällde Västergården i Stockby, där bruket byggde upp Stockby masugn.Vid tiden för laga skifte 1873-74 fanns tre gårdar i byn. En flyttades ut till ett nytt läge öster om bykärnan. I början av 1900-talet bildades en ny fastighet genom avstyckning från den utflyttade gården.

De tätt liggande gårdarna i bykärnan har idag den äldsta och mest intressanta bebyggelsen. En mycket värdefull vitputsad stenbyggnad från 1700-talets mitt med parstugeplan finns på norra sidan av bygatan på gården **Braxenbol 1:40**. Byggnaden, som är välbevarad såväl exteriört som interiört, är byggnadshistoriskt intressant eftersom det är mycket ovanligt med stenhus på vanliga bondgårdar i Uppland. Enligt uppgift erhöll dåvarande ägaren medalj för " flitig landtsmans stenbyggning" år 1760. Kanske har vi här ett exempel på en bonde som hörsammade den propaganda för byggande av eldsäkra stenhus som myndigheterna bedrev vid denna tid. Gården har också ett timrad brygghus och uthuslänga av stort värde. På den västra gården **(Braxenbol 1:108)** finns ett flertal knuttimrade byggnader bl a en brygghuslänga, en trösklada och en smedja.

Bostadshuset på fastigheten Braxenbol 1:40 från mitten av 1700-talet.

Längs den gamla landsvägssträckningen ligger i söder en f d lärarbostad **(Braxenbol 1:27)** uppförd år 1913 med brutet, valmat tak och faluröd panel. Skolan revs 1921. Vidare finns där ett f d bönhus **(Braxenbol 1:12)** som uppfördes i slutet av 1800-talet av Hargshamns missionsförsamling. En ombyggnad år 1911 präglar idag den fassontpanelade faluröda byggnaden.

I Braxenbol finns tre kalkbrott där brytning bedrivits i omgångar från 1800-talets början fram till 1950-talet.

Riktlinjer

Bebyggelsen bör bevaras och skyddas mot förändringar som spolierar dess genuina karaktär.

Vid eventuell ny bebyggelse bör stora krav ställas på utformning, material och anpassning.

Ös 67

Norrby

- By
- Fornlämningar
- Odlingslandskap

Läge: Valö sn. Ek k 128 74 Vigelsbo

Norrby, med sin bevarade äldre bebyggelsestruktur och tätt liggande gårdar med många äldre byggnader, ger ännu en god bild av byarnas utseende i äldre tider. En av gårdarna har kvar sin ålderdomliga kringbyggda form med portlider mot bygatan. Kring byn finns ett intressant odlings- och beteslandskap med ett omfattande system av trägärdsgårdar.

Norrby är den nordligaste byn i Valö socken. Byn ligger längs den gamla landsvägen mellan Forsmark och Vamsta. Norr och öster om byn utbreder sig vidsträckta skogsmarker inom vilka finns ett stort antal gruvhål och ett par större kalkbrott. De sistnämnda har brutits ända in på 1940-talet. Söder och väster om byn utbreder sig åkermarken. Närmast byn och i övergången mot skogen finns stenbunda betesbackar och äldre odlingsmarker som lagts igen till bete och som fortfarande bär spår av äldre brukningsformer som t ex öppna diken. Anmärkningsvärt är också det omfattande system av trägärdsgårdar som inhängnar betesmarkerna. Från byn leder flera äldre brukningsvägar till byns utmarker i norr.

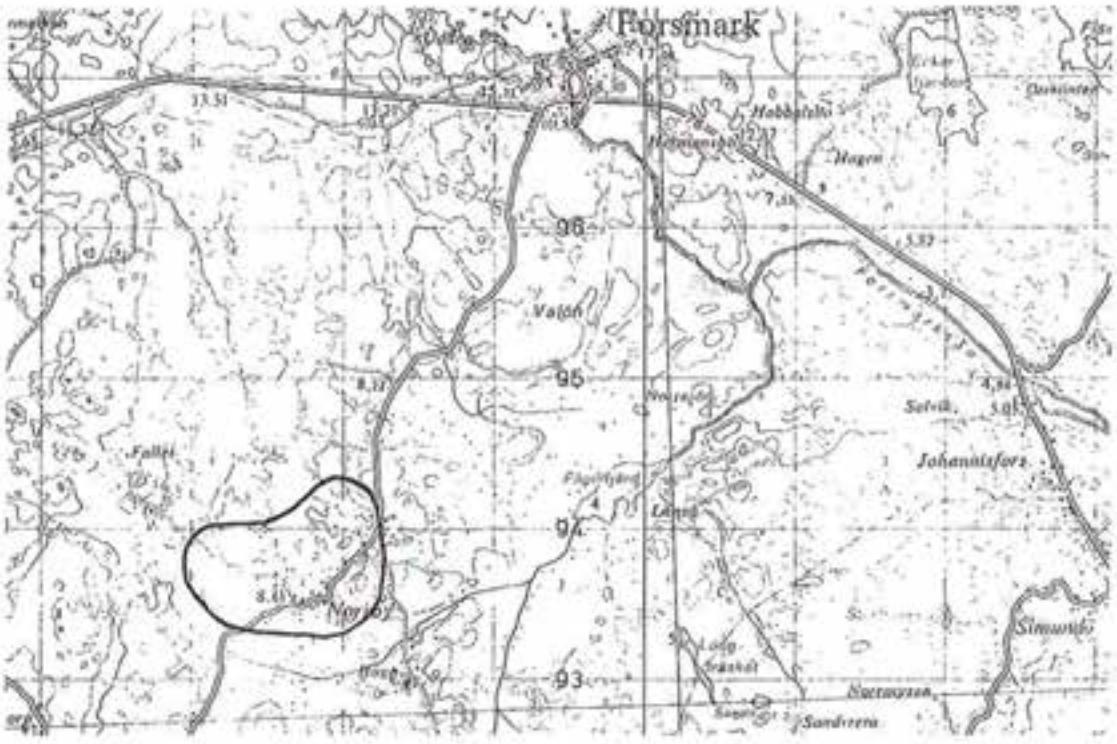

Bevarandeområde Ös 67

Gravar på åkerholmarna väster om byn visar att området var befolkat redan under förhistorisk tid.

År 1448 nämns Norrby för första gången i källorna. År 1540 bestod byn av sju skattehemman och två skatteutjordar. En kvarn fanns också i byn. Storskifteskartan från 1824 visar att byn då hade en tät bebyggelse med kringbyggda gårdar och i skogsområdet nordväst om byn låg en väl samlad torp- och backstugebebyggelse. Tre av torpen tillhörde byns båtsmän. Utspridda i skogskanten närmast norr om byn fanns också ett flertal mindre byggnader, sannolikt smedjor och linbastur. Vid laga skifte, som genomfördes åren 1856-58, flyttades tre gårdar ut från byn.

Norrby 24:1 från öster

Byn uppvisar idag ännu en tät och välbevarad äldre bebyggelse. Gårdstomterna inhängnas av trägärdsgårdar. Gården **Norrby 9:1** har bevarat sin äldre kringbyggda form med timrade ekonomibyggnader och portlider mot bygatan. Man- och fägård skiljs åt av ett staket. Bostadshuset är från 1884.

På tre av byns gårdar, **Norrby 4:7, Norrby 21:1 och Norrby 24:2**, är mangårdsbyggnaden en parstuga. Den bostadstyp som under 1700-talet och ett stycke in på 1800-talet var den vanligaste på bondgårdarna. Förutom en välbevarad parstuga finns på gården **Norrby 24:1** en lada, ladugård och tröskloge i timmer och en ålderdomlig bod av rundbilat timmer som genom dendrokronologisk undersökning daterats till 1558. På gården **Norrby 23:1** finns en ålderdomlig, idag övergiven, salsstuga med femdelad plan från 1800-talets förra hälft som utgör en god representant för den byggnadstyp som kom att ersätta parstugan. Intill bostadshuset finns också en enkelstuga som fungerat som brygghus samt en välbevarad

linbastu. Bostadshuset på **Norrby 18:1** är uppfört vid mitten av 1800-talet och innehåller två spegelvända lägenheter. Huset har bevarat sin ursprungliga karaktär såväl interiört som exteriört. Den rikt utformade ytterdörren av empiretyp kommer sannolikt från en högreståndsbyggnad. Det ålderdomliga bostadshuset på gården **Norrby 1:8** har tidigare fungerat som skola. På gården **Norrby26:1** finns ett intressant timrat svinhus från 1880-talet.

I det område där byns torp och backstugor låg i början av 1800-talet finns idag ingen bebyggelse kvar. Två av båtsmantorpen flyttades i slutet av 1800-talet till ett nytt läge närmare byn. Bägge torpen finns idag kvar. Bostadshusen är ombyggda, men de äldre uthusen är välbevarade.

Genom byn slingrar sig den gamla landsvägen, som längs med bygatan kantas av knotiga lövträd som bär spår av lövtäkt. I slutet av 1970-talet fick landsvägen en ny sträckning förbi byn.

Strax väster om byn invid vägen mot gården Fallet ligger ett område med intressanta bebyggelselämningar, vilka bl a innehåller sju spisrösen. Bebyggelsen var försvunnen redan i början av 1700-talet, då den äldsta kartan över byn upprättades, men det troliga är att platsen övergivits långt tidigare. I samma område finns också en kalkugnsruin. Ytterligare ett stycke västerut finns en stor och ovanligt välbyggd fångstgrop. Gropen, som är två och en halv meter i diameter och fem meter djup, användes in på 1800-talet. Den har lodräta sidor av kallmurade släta stenar.

Bostadshus med femdelad plan på gården Norrby 23:1

Ös 68

Masugnsskogen

- Masugnsruin
- Torpbebyggelse
- Odlingslandskap

Läge: Valö socken. Ek k

Ruinen efter Vigelsbo masugn utgör ett viktigt minne över de många små hyttor som i äldre tider fanns vid sidan om de större bruken och som i flera fall är äldre än dessa. I området finns också ett välbevarat odlingslandskap från tiden för laga skiftets genomförande med spår av äldre odlingsstrukturer.

Masugnsskogen ligger i den skogs- och myrrika norra delen av Valö socken. Området som ligger inom Lund bys ägor utgörs av ett smalt och småbrutet odlingsstråk som utbreder sig på ömse sidor om det vattendrag som i äldre tider dämdes upp för att ge kraft till driften av bälgarna i Vigelsbo masugn. Den gamla dammens storlek överensstämmer idag med den åker som ligger söder om den gamla hyttplatsen och alltjämt bär namnet Dammen. Bebyggelsen utgörs av ett flertal mindre gårdar och torp. I området ligger också Lunds gamla båtsmantorp.

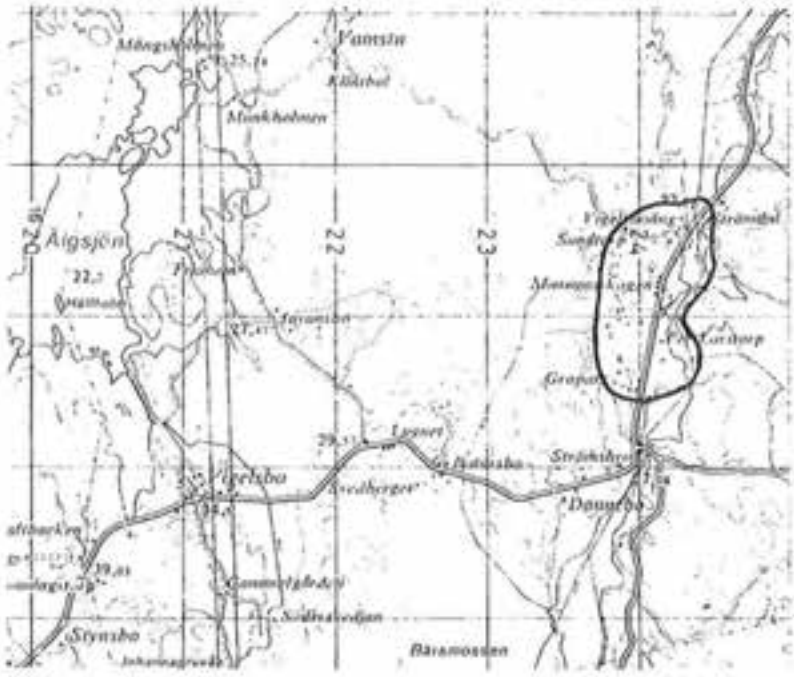

Bevarandeområde Ös 68

När den första hyttan anlades i området är inte känt. Sannolikt var det bönderna i Lunds by som drev den första masugnen. Masugnen var i drift redan under 1500-talet och tillhörde troligen de hyttor som nämns när kronan anlade Forsmarks bruk år 1580.

År 1641 lades den ena av Forsmarks bruks masugnar ned på grund av skogsbrist och istället uppfördes en ny masugn vid Vigelsbo där det också fanns järnmalmsfyndigheter. Från Vigelsbo fraktades tackjärnet till Forsmark. År 1725 var smedjan så förfallen att den måste byggas om helt. På grund av skogsbrist var masugnen igång endast vartannat år på 1730-talet, för att läggas ner helt 1745. Den finns markerad på en karta från 1760.

Sannolikt uppstod den första bebyggelsen i området i samband med anläggandet av masugnen. Vid mitten av 1700-talet fanns ett tjugotal torp i området. När laga skifte genomfördes i Lunds by, delades området upp i ett antal mindre fastigheter. På de små ägor som då bildades tillkom under 1800-talets senare del och 1900-talets början ett flertal småjordbruk av egnahemskaraktär.

Stenmurar och öppna diken markerar ägogränserna i Masugnsskogen.

Vid platsen för Vigelsbo masugn syns idag resterna av masugnen och fördämningsvallen samt slagghögar. Fördämningsvallen är tillverkad av rundtimmer tätat med mossa. I höjd med masugnsruinen finns på åns botten ett stocklager lagt som ett golv. Slagghögarnas storlek antyder att driften varit igång en längre tid. Slagg har i sen tid hämtats från platsen till väggbyggen odyl. En järnhäll med åtalet 1527 inhugget har påträffats under slagglagret. Ytterligare fördämningsvallar finns vid bl a Strömsbro och vid utloppet till flera av de skogsmossar vars vattenmassor tidigare dämdes för att utnyttjas vid masugnens drift.

Väster om landsvägen finns bebyggelselämningar, små åkrar och odlingsrösen som härrör från torptiden. samt ett flertal småjordbruk som tillkommit under 1800-talets andra hälft. Den äldre torpbebyggelsen representeras av bl a det välbevarade bostadshuset, en enkelstuga på fastigheten **Lund 1:7**.

Ägogränserna från laga skiftet är alltjämt mycket tydliga. De markeras av öppna diken och välanlagda stenmurar. Stenmurar kantar även landsvägen på de äldre sträckor som finns kvar inom området vid sidan om den nya vägen. Gropars, **Lund 16:1**, var ursprungligen ett torp som avstyckades till egnahemsjordbruk efter laga skiftet. Gården har bevarat en ålderdomlig delvis kringbyggd gårdsform med timrade byggnader från 1800-talets andra hälft.

Enkelstuga på fastigheten Lund 7:1.

Riktlinjer

Det är av stor vikt att masungsruinen rensas från vegetation och att åtgärder vidtas som förhindrar att anläggningen utsätts för ytterligare skadegörelse. I området kring den gamla masugnen och hyttdammen bör ingen ny bebyggelse tillåtas.

Det äldre odlingslandskapets strukturer bör bevaras och bebyggelsen på de utpekade fastigheterna skyddas mot förändringar som spolierar dess genuina karaktär.

Vid eventuell ny bebyggelse inom området bör krav ställas på anpassning till det äldre bebyggelsemönstret.

Befintligt skydd

Masugnsruinen och bebyggelselämningarna är skyddade enligt kulturminneslagen (KML).

Byggnader och miljöer som särskilt väl belyser områdets karktär

Lund 1:7, Lund 16:1

Att läsa

Jonsson G Masugnsskogens by och Vigelsboda hytta. Bygden 1971.

Douhan B, 1990 Bruk i Uppland.

Forsmarks bruk – en uppländsk herrgårdsmiljö, 1984.

Ös 69

Lilla Risten

- Odlingslandskap
- Gård

Läge: Gräsö sn. Ek k 129 80 Bjurön

På ön Lilla Risten finns ett mycket välbevarat äldre odlingslandskap med hela ägoslagsstrukturen intakt och värdefull bebyggelse från 1700 och 1800-tal.

Lilla Risten är en ö som ligger vid Gräsös östra kust skild från huvudön av ett smalt sund. Ön består till stora delar av berg i dagen och är huvudsakligen beväxt med barrskog. Odlingsmarken finns i de fåtaliga långsmala förkastningssprickorna som går i NV-SO riktning.

Lilla Risten nämns för första gången i källorna 1558. År 1560 nämns i marginalanteckningar "Risten...som togs upp anno -57". Vid tiden för laga skifte, som genomfördes på 1890-talet, fanns två gårdar på ön. I början av 1900-talet slogs de båda gårdarna ihop till en brukningsenhet.

Bevarandeområde Ös 69

Idag brukas alla öppna ytor som slåtter eller betesmarker. Dränering av markerna sker med hjälp av diken. Där brukningsvägarna går över diken finns stensatta broar. Många odlingsrösen finns på hällarna i anslutning till odlingarna. Norr om Långslätan är en äng som under lång tid endast fungerat som detta och som brukats och slagits in i våra dagar. Invid ängen står öns enda slåtterlada med vasstak. All skogsmark har varit och är fortfarande betad. Alla askar på ön har hamlats, senast på 1950-talet. Välbevarade gärdesgårdar omger i stort sett alla öppna marker. Även grindarna är intakta. Lilla Risten har inte brukats med traktor. Hela ägoslagsstrukturen är intakt, med inhägnade åkrar och ängar, öppna diken, odlingsrösen, brukningsvägar, örtrika åkerrenar, hamlade askar och björkar, våtslåtterängar, betade skogar och strandängar.

Bebyggelsen finns bevarad på samma plats nu som före sammanslagningen. På den nuvarande gården finns byggnader från 1700- och 1800-talen; ett flertal sjöbodar i timmer, bodar, ladugårdar, stall trösklada och två mindre, äldre boningshus samt ett förändrat bostadshus. Fyra byggnader har överkragad överdel. Ett par fritidsbostäder finns i gårdens närhet.

Riktlinjer

Det är av stor betydelse att det äldre odlingslandskapet hålls öppet och hävdas på traditionellt sätt.

Bebyggelsen bör bevaras och skyddas mot förändringar som spolierar dess genuina karaktär.

Vid eventuell ny bebyggelse bör stora krav ställas på anpassning beträffande och utformning material.

Att läsa

Odlingslandskap i Uppsala län, 1993.

Ös 70

Gimo egnahemsområde

- Egnahemsbebyggelse

Läge: Skäfthammars socken Ek k 128 56

Gimo tätorts första egnahemsområde med enhetlig bebyggelse och stadsplan från 1920-talet.

Området omfattar den äldsta delen av Gimo egnahemsområde, kvarteren mellan Björkvägen och Åkerigatan öster om Folketshusgatan.

Gimo egnahemsområde kom till som en följd av järnvägens expansion i början av 1900-talet, då tre nya bandelar anlades samtidigt som lok- och vagnsparken utökades kraftigt och ett nytt stort godsmagasin uppfördes. Dessutom flyttades Dannemora Harg Järnväg´s byrå från Dannemora till Gimo. Antalet järnvägsanställda ökade och därmed också behovet av nya bostäder.

År 1916 presenterades ett förslag till stadsplan för ett egnahemsområde söder om järnvägen framtaget av ingenjörsfirman Unander & Johansson i Stockholm. Omkring 1920 avstyckades de första tomterna från Norra Skäfthammars by, på vars ägor det nya egnahemsområdet kom att växa fram. Fastigheterna, som benämndes Järnvägsvillorna, bebyggdes enhetligt med trähus i 1½ våning. Byggnaderna präglas av nationalromatikens ideal med höga branta tak utan taksprång samt fönster med bredare vertikala foder och smalare horisontella.

Området och bebyggelsen har alltjämt kvar sin enhetliga karaktär även om de flesta bostadshus har förändrats exteriört.

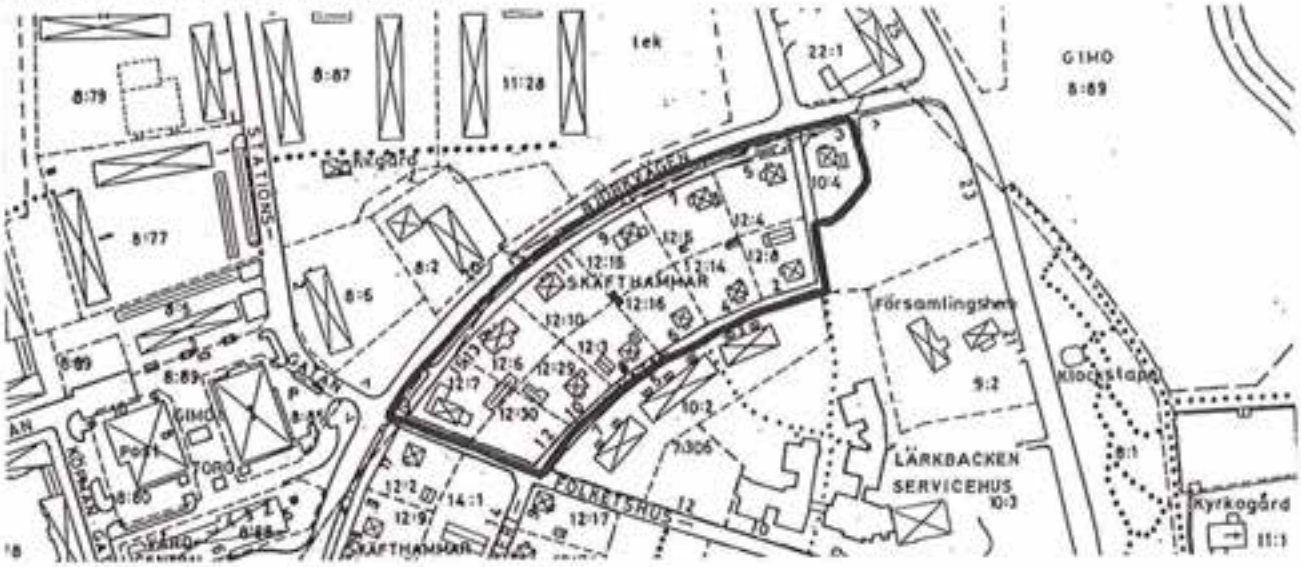

Bevarandeområde Ös 70

Åkerigatan söderut

Riktlinjer

Bostadshusen bör bevaras och skyddas mot förändringar som spolierar deras genuina karaktär. Speciellt viktigt är att förhållandet mellan tak och väggliv samt fönstrens storlek och utseende inte förändras.

Att läsa

Björnstedt I, 1995 Gimo egnahemssamhälle.

Ös 71

Vika

- Gård

Läge: Films socken Ek k 128 72

Gård med välbevarad ålderdomlig bebyggelse omgiven av ett äldre odlingslandskap.

Gården Vika ligger i skogsbygden i nordvästra delen av Films socken, i kanten av det stora sjö- och myrmarksområdet Flororna, som sedan 1976 är avsatt som naturreservat.

I slutet av stenåldern var Flororna ett skärgårdsområde som genom landhöjningen så småningom grundats upp och till sist växt igen. De vidsträckta kärr- och mossmarkerna som därvid bildades utnyttjades i äldre tider som slåttermarker av bönderna i byarna i den södra delen av socknen. I området har också funnits fäbodar. Så sent som på 1860-talet fanns en fäbod sydost om gården Vika. Skogen har även tillgodosett Dannemora gruvor med ved och bruken med träkol. I området finns rester efter kolbottnar och kolarkojor.

Vika är sannolikt en medeltida gård, som eventuellt kan ha sitt ursprung i en från början säsongsvis bebodd plats, kanske en fäbod. Vika omtalas i skriftliga källor första gången 1323, "i södra Vika". 1541 utgjordes gården av ett skattehemman. Senare har gården köpts upp av Österbybruk. Sannolikt i mitten av 1700-talet delades gården i två brukningsenheter. 1951 slogs gårdarna samman igen.

Ös 71

Gården kan idag uppvisa ett mycket ålderdomligt byggnadsbestånd med två välbevarade parstugor från 1700-talet, en överkragad bod med dekorativa skärningar i kragstocken, troligen från 1600-talet, en brygghus- och bodlänga från 1700-talet, en fähuslänga med portlider och ett gethus, bägge från 1700-talet, samt en smedja från 1800-talets början.

Bostadshusen vid gården Vika. Den östra parstugan har byggts till med en kammare vid östra gaveln.

Riktlinjer

Bebyggelsen bör bevaras och skyddas mot förändringar som spolierar dess genuina karaktär.

Enstaka objekt

Nedan redovisas enstaka gårdar, byggnader, fornlämningar m m som måste anses vara så värdefulla att de bör uppmärksammas, även om de inte ingår i någon miljö. Objekten redovisas i nummerföljd socken för socken. De finns markerade på samma karta som områdena.

Alunda socken

1	Berga 2:3	Bostadshus från 1800-talets mitt med femdelad plan och välbevarad exteriör med profilerade fönsteröverstycken.
2	Bollungen 1:14	Bollungens missionshus från 1922. Välbevarat exempel på de enklare frikyrkobyggnader som uppfördes på 1920-talet.
3	Haberga 1:7	Nipparbol. Bostadshus från 1800-talets senare del med orörd exteriör och fin glasveranda.
4	Klev 4:7	Adolfsberg. Bostadshus med rikt utvecklad panelarkitektur och timrade uthusbyggnader.
5	Klev 4:36	Parstuga sannolikt från 1700-talet. Opanelad.
6	Kydingeholm 1:1-1:3	Ålderdomlig bod
7	Källberga 3:1	Gård med ålderdomliga timrade byggnader från 1800-talets förra hälft.

7 Bostadshuset vid gården Källberga 3:1.

8 Lyan 1:4	Sågverk från 1940-talet med två ramsågar.
9 Lyan 1:6	Komplett skolmiljö med skolhus, uthus och trädgård inhängnad av trästaket med fina grindar. Skolhuset är från 1882 och har orörd exteriör och snickargladjesveranda.
10 Skoby 2:11	Enhetlig och välbevarad gård med timrade byggnader från 1860-talet.
11 Skoby 6:1	Ett av kommunens äldsta missonshus, byggt 1877.
12 Söderlövsta 1:5	Stall uppfört 1913 i slaggsten med skulle i trä.
13 Vettsta 7:2	Representativt skolhus från sekelskiftet 1900 med orörd exteriör.

Fornlämningar

14 Husholmen	Lämningar efter ett sannolikt medeltida befästningstorn.

Övrigt

15 Foghammar	Bro över Foghammarsån. Stenvalvsbro förstärkt med cement.

8 Lyan 1:6

Börstils socken

16 Aspö 1:33	Utflyttad gård med överkragad bod och välbevarat bostadshus med femdelad plan från 1800-talets andra hälft.
17 Aspö 4:1	Välbevarad gård med bostadshus från 1896 med sexdelad lan och fasspontpanelad fasad, uthuslänga med brygghus, matbod och magasin från 1800-talets andra hälft, ladugård från omkr 1890 och trösklada från 1880- talet.
18 Assjö 1:8	Exteriört och interiört välbevarat bostadshus från sekelskiftet 1900 med för trakten karakteristisk veranda i två våningar.
19 Börstil 6:3	Hanneberg. Timrad bod i två våningar med pilspetsmönstrade portar, från 1800-talets förra hälft, samt magasinsbyggnad.
20 Ed 14:4	Ålderdomlig timrad uthuslänga med visthusbodar, magasin och portlider. Körgången genom portlidret är stensatt. Utstickande golv i norra delen av kluvna stockar. Utkragning längs med hela framsidan.
21 Kavarö 1:22	Klockarängen. Välbevarat egnahemsjordbruk från 1920-talet med enhetlig bebyggelse och välanlagda stenmurar.

17 Aspö 4:1

22 Kavarö 1:23	Stordrag. Bostadshus och brygghus från 1896 med oförändrade exteriörer.
23 Norrskedika 2:8	F d skolbyggnad från 1910 som nu används som hembygdsgård.
24 Norrskedika 10:9	Norrbacka. Stort bostadshus med sexdelad plan och glasveranda i två våningar, från 1917. Timrat brygghus, uthus och källarbod.
25 Snesslinge 12:83	Lillängen. Gård med enhetlig välbevarad bebyggelse från 1910 och 20-talet samt värdefulla marker.
26 Söderby 4:13	Blåbandslokal från 1904 som är både exteriört och interiört oförändrad sedan byggnadstiden.
27 Söderby 13:37	Lilla Torrön. Orört bostadshus från 1910-talet med fasspontpanelad fasad och tvåvåning glasveranda. Äldre timrade ekonomibyggnader och uthus.
28 Simundö 7:2	Båtmanstorp. Enkelstuga.

Fornlämningar:

29 Snesslinge	Dragränna för båtar som har använts under medeltiden som en genväg för sjöfarten. Draget är beläget på en landtunga som utgör den högsta punkten i ett sund som ursprungligen har förbundit Granfjärden med Kallrigafjärden. Draget korsas av en hålväg.

18 Assjö 1:8

30 Börstil

Milstolpe i huggen sten med Gustav III's namnskiffer. Stenen står invid en äldre sträckning av landsvägen mellan Börstils kyrka och Östhammar och markerar avståndet från Stockholm.

30 Milstolpe norr om Börstils kyrka

Films socken

31 Andersbo 3:1	Bodlänga vars äldsta del utgörs av en överkragad bod med sexkantstimmer, troligen från 1500-talet.
32 Anderbo 3:1	Andersbo missionshus uppfört 1887. Oförändrad exteriör.
33 Mariebol 1:4	Timrade omålade ängslador.

31 Andersbo 3:1

3 Mariebol 1:4

Ekeby socken

34 Ekeby 3:1	Välbevarat bostadshus med femdelad plan från 1800-talets mitt.
35 Fornbro 8:1	Parstuga med dekorativa snickerier, utförda av en snickare år 1835.
36 Fornbro Båtsmanstorp 2:1	Välbevarad enkelstuga och bod från 1800-talets förra hälft.
37 Tånga 1:6	Torpmiljö med bostadshus, källare och svinhus från 1800-talets förra hälft.
38 Tånga 1:7	Tvillingstuga med två lägenheter med var sitt kök och kammare.
39 Jom 1:8	Timrad bodlänga från 1800-talets förra hälft med vasstak.

Fornlämningar

40 Stensunda	Fornborg anlagd på bergshöjd med branta sidor i väster, nordväst och öster samt inre ringmur längs krönkant och yttre mur i övre del av krönsluttning.

35 Fornbro 8:1

Forsmarks socken

41 Forsmark 4:14	Överkragad bodlänga av hög ålder.
42 Forsmarks Länsö 1:6	Gård med förlängd parstuga, ladugård och lada från 1800-talets mitt. Runt gården fina marker.
43 Simundö 8:5	Sikören. Ålderdomlig gård med parstuga.
44 Simundö 8:5	Järnmagasin från 1700-talet flyttat till sin nuvarande plats på 1860-talet från Gimo – Östrebybruks gamla lastageplats vid "Fingranström".

44 Simundö 8:5

Gräsö socken

45 Bjurön 1:5	Representativt ordenshus tillhörande templarorden "Skärgårdens ros", uppfört på 1890-talet.
46 Bjurön 1:79	Timrat opanelat bostadshus med brutet tak från 1800-talets förra hälft.
47 Gräsö 1:4	Oxten. Timrad äldre sjöbod, ofärgad.
48 Gräsö 1:15	Båtmanstorp med välbevarad enkelstuga.
49 Gräsö 1:290	Grinda. Torp med enkelstuga
50 Gräsö 2:5	Väster-Mörtarö. Gård med tvillingstuga, källare i huggen sten och timrade ekonomibyggnader.
51 Kovik 1:5	Äldre timrade ekonomibyggnader.
52 Mårtensboda 1:1	Gård med tvillingstuga och äldre ekonomibyggnader.
53 Nötsveden 1:3	Envånig parstuga.

46 Bjurön 1:79

54 Klockarboda 1:12	Egnahem från 1920 eller 30- talet med välbevarat bostadshus med faluröd panel och brutet tegeltäckt tak.
55 Sladdarön 1:1	Erikshäll. Tidstypisk sommarvilla från sekelskiftet 1900 med rik fasadutsmyckning.
56 Sladdarön 1:1	Strömmen. Överkragad visthusbod
57 Stora Risten 1:27	Välbevarat mindre skolhus från år 1901.
58 Stora Risten 1:30	Välbevarad enkelstuga från 1800-talets andra hälft.
59 Västerbyn 1:27	Slätan. Tidstypiskt och välbevarat bostadshus från 1948.
60 Vässarön 1:4	Gård med ett flertal värdefulla byggnader från tiden omkring 1850, däribland tre bostadshus, visthusbod och sjöbodar.

47 Oxsten, Gräsö 1:4

Hargs socken

61 Björsta 1:5	Gård med välbevarat bostadshus med sexdelad plan och fina snickerier, från 1800-talets mitt.
62 Enboda 1:1	Boda gård. Välbevarad huvudbyggnad med tvåvånig veranda och ålderdomligt magasin.
63 Sanda 4:25	Korsen. Timrad dubbelbod.
64 Stockby 2:13	Gård på ursprunglig plats i Stockby by med välbevarat bostadshus som fick sitt nuvarande utseende vid en tillbyggnad 1879. Ursprungligen uppfört 1822 med femdelad plan. Fina snickerier. Östra uthuslängan från 1800-talets förra hälft med källarstuga i ena delen.
65Stockby 2:18	Stockby skola med skolhus, lärarbostad och uthus från 1923.
66 Stockby 3:6	Vitputsat bostadshus i sten från 1800-talets mitt.
67 Svalmyra 1:9	Ekdalen. Välbevarat skolhus från 1890-talet med dekorativ förstukvist.

61 Björsta 1:5

Fornlämningar:

68 Sanda — Runsten som i sin bildframställning har förutom kors även en klockstapel med klocka, klockrep och ringare. Stenen står invid en äldre sträckning av den gamla landsvägen som löper utmed åsen.

69 Sandika — Lämningar efter ett kvarnstensbrott. Lämningarna utgörs av inhuggna och nedgrävda större brottytor, spår av förarbeten i form av påbörjade kvarnstenar, enstaka eller i rader. Bergarten utgörs sannolikt av glimmerrik granit, som troligen lämpat sig väl för tillverkning av kvarnstenar.

70 Braxenbol — Harboviks varv. Lämningar efter varvsområde för Harboviks varv, som på 1500-talet var ett av kronans skeppsvarv. Lämningarna består av en terrasserad röjd yta och fem husgrunder. Tre husgrunder har spismursrösen och två har källargrop.

67 Ekdalen, Svalmyra 1:9

Hökhuvuds socken

71 Däcksta 2:3	Timrad bod av hög ålder med dekorerad utkragning
72 Fors 2:15	Båtsmanstorp. Bostadshus från 1800-talets mitt med fin snickarglädjesveranda.
73 Lysta 4:1	Komministerboställe med bostadshus från 1820.
74 Uppskedika 3:20	Gård med enhetlig och välbevarad bebyggelse från sekelskiftet 1900.
75 Vattensta 1:23	Gård med välbevarad bebyggelse från slutet av 1800-talet och början av 1900-talet.
76 Vattensta 4:13	Timrad dubbelbod från 1800talets förra hälft.
77 Vattensta 6:19	Välbevarad enkelstuga.
78 Ånö 6:4	Välbevarat bostadshus från 1878 med fina snickerier
79 Ånö 13:1	Stort ladugårdskomplex från 1880-talet, där alla funktioner samlats under gemensamt tak. Dekorativa snickerier med bl a spetsbågiga fönster i skullen.

74 Uppskedika 3:20

78 Ånö 6:4

Fornlämningar:

80 Fastbol	Husgrundsterrasser och odlingslämningar efter järnåldersgård.
81 Ånö	Hällristning. Kommmunens enda kända figurristning med tre skappsfigurer, tre obestämbara figurer, två parallella linjer, en älvkvarn och två slipytor, daterade till äldre järnålder.

Morkarla socken

82 Björmossen 1:1	Ålderdomlig enkelstuga
83 Gillermossen 1:1	Välbevarat bostadshus med fin snickarglädjesveranda från sekelskiftet 1900.
84 Halvörebyäng 1:1	Westins torp.Soldattorp med ålderdomligt bostadshus, lada i rundtimmer och källare.
85 Horsbol 1:1	Gård med ålderdomlig parstuga och timrade ekonomibyggnader.
86 Horsbol 1:13	Norrby skola. Välbevarat skolhus från 1920-talet.
87 Knaby 1:40	Solhem. Välbevarat bostadshus från 1924.
88 Morkarla 5:8	Torp med ålderdomlig enkelstuga, bod, lada och källare.
89 Morkarla 5:9	Torp med två bostadshus. Det äldre är en välbevarad enkelstuga.
90 Norrby 2:7	Envånig parstuga.
91 Norrkulla 1:5	Gård med bl a välbevarad smedja och linbastu.

86 Norrby skola, Horsbol 1:13

98 Smålanda hytta

Hyttområdet ligger 300 meter nordväst om gården Smålanda, vid ett mindre vattendrag som flyter ut i Morkarlaån. Den omtalas 1660 som öde. Lämningarna utgörs av en hyttlämning, slaggvarp samt tre gropar.

96 Stenvalvsbro i Åby

Skäfthammars socken

99 Gimo 11:1	Botmora. Överkragad dubbelbod i sexkantstimmer med dekorativa skärningar i kragstocken, troligen från 1500-talet.
100 Gimo 23:3	Mortorp. Skola med slaggstensgrund och dito källare från sekelskiftet 1900.
101 Långsunda 1:2	Bostadshus med femdelad plan från 1800-talets mitt med fina profilerade och konsolburna fönsteröverstycken samt snickarglädjesveranda.
102 Långsunda	Slaggstensbro från 1900-talets början, med tre spann över Olandsån vid Långsunda.

99 Botmora, Gimo 11:1

Valö socken

103 Annö 6:10	Björkvreten. Välbevarad parstuga från 1800-talets förra hälft.
104 Bennbo 1:5	Välbevarad finbastu från mitten av 1800-talet.
105 Gålarmora 2:6	Bod med sexkantstimmer, daterad till 1520-talet.
106 Hackbol 1:2	Övergiven gård med timrade ekonomibyggnader från 1850-70-talen samt bostadshus från samma tid med stor glasveranda.
107 Karö 3:8	Betania. Predikantbostad med välbevarad enkelstuga i 1½ våning. Har tillhört Valö missionsförsamling.
108 Karö 3:9	Timrad uthuslänga med överkragad dubbelbod i planbilat timmer med dekorativ skärning i kragstocken.
109 Norrby 19:5	Älgmossen. F d utgård till Forsmarks bruk med välbevarat och intressant bostadshus från 1700-talet. Byggnaden var ursprungligen en enkelstuga som byggdes till i början av 1800-talet. Även äldre intressant interiör.
110 Lundsvedja 1:2	Valö ångsåg. Ångsåg från sekelskifte 1900 med kap-, kant-, cirkel och ramsåg. Ångmaskin från 1884 som var i drift till 1980-talets början.

108 Karö 3:9

111 Lundsvedja 1:24	Överkragad bod.
112 Lundsvedja 1:34	Valö missionshus uppfört 1866-67 och ombyggt till sitt nuvarande utseende på 1910-talet. Tillhör de första missionshusen som uppfördes i kommunen
113 Sunnanäng 1:6	Välbevarat bostadshus från 1800-talets mitt med fin snickarglädjesveranda.
114 Sunnanäng 1:8	Överkragad dubbelbod, från 1700-tal, ihopbyggd med brygghus från 1920-talet.
115 Vamsta 1:9	Klintbol. Intressant bostadshus ritat i USA i slutet av 1800-talet. Byggnaden har rektangulär plan och en snickarglädjesveranda efter hela främre långsidan.
116 Vamsta 1:14	Klintbol. Gård med välbevarad bebyggelse från 1800-talets andra hälft. Bostadshus från 1891 med femdelad plan, fin glasvernada och dekorativa fönsteröverstycken samt brygghus från 1850 med likaså dekorativa fönsteröverstycken.

112 Lundsvedja 1:34

Öregrund

117 Öregrund 4:71	Gård från 1910-talet med välbevarat tidstypiskt bostadshus med rikt utformad panelarkitektur.
118 Öregrund 12:2 - 3	Två egnahem från 1920-talet med bostadshus med faluröda träfasader och vita snickerier samt välbevarade trädgårdar.
119 Öregrund 100:4	Torp med välbevarat äldre bostadshus invid äldre vägsträckning.
120 Öregrund 108:2	Sekelskiftesgård med välbevarad bebyggelse.
121 Öregrund 108:3	Välbevarad torpmiljö.
122 Öregrund 110:16	Petershill. Välbevarad gård från 1900-talets början.
123 Öregrund 117:4	Gård med välbevarad bebyggelse från 1900-talets början.

Östhammar

1 Östhammar	Borgruin sannolikt efter fogdeborgen Östhammarshus som förstördes 1434 i samband med den s k Engelbrektsfejden.
2 Östhammar 4:191	Tidstypisk bostadshus från 1947 med valmat tak, spritputsad fasad och kolonnportik. Byggnaden tillhör en verkstads- och bensinstationsanläggning, vid infarten till Östhammar intill länsväg 76.

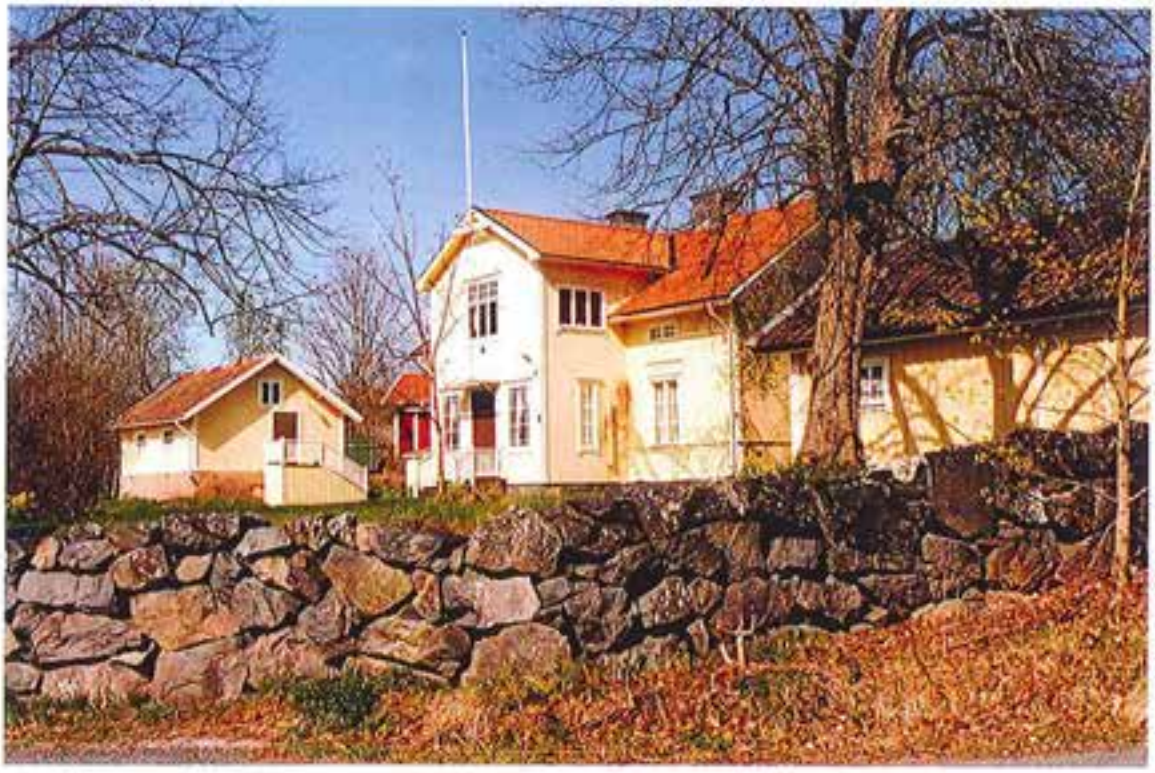

117 Öregrund 4:71